

Globalizációtörténeti megközelítések

Baráth Katalin, Bencsik Péter, Bódy Zsombor,
Kalmár Melinda, Kékesi Zoltán, Koloh Gábor,
Nagy Péter és Zombory Máté tanulmányai

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2021. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2021-ben még a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

86. Mobilitás a rendi társadalomban

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.
Egyéves elektronikus előfizetés 3500 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOCH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Beluszky Pál, Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor,
 Kovács I. Gábor, Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla,
 Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna

A „Globalizációtörténeti megközelítések” című blokkunkat
 Bencsik Péter, Bódy Zsombor és Klement Judit szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Sebes Katalin

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint
 olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.
 The journal is published with the support of the
 Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

Jelen szám megjelenését az MTA–SZTE–ELTE
 Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatta.

Címlapon: Fortepan / FŐFOTÓ 214759. Budapest VI. ker.
 Jókai tér 7-es számú ház előtt, 1970.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
 korall@korall.org, www.korall.org
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

DOI: 10.52656/KORALL.2021.03

TARTALOM

GLOBALIZÁCIÓTÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉSEK

Bencsik Péter	Territorializálódás és globalizáció. Historiográfiai áttekintés	5
Koloh Gábor	A demográfiai átmenet problematikája. Egy globális folyamat értelmezésének lehetőségei	26
Baráth Katalin	A magyar futball útilevél-irodalma és a globális identitás problémája (1911–1939)	47
Nagy Péter	Taylor követői Magyarországon. A tudományos munkaszervezés kezdetei	72
Kalmár Melinda	Globális versengések metszetei. Szovjet blokk és a hidegháborús kihívások	93
Bódy Zsombor	Technokrata transznacionálé az 1960-as években és a keleti blokk önállósága a globalizáció szempontjából	113
Kékesi Zoltán – Zombory Máté	Antifasiszta emlékezet újragondolva. Magyar történeti kiállítások Oświęcimben és Párizsban 1965-ben	138

KÖNYVEK

Ute Daniel: Kultúrtörténeti kompendium. Elmélet, gyakorlat, kulcsszavak – Gyáni Gábor	169
Walter A. Friedman: American Business History. A Very Short Introduction – Horváth Gyula	176
A hálóban ragadt történész Niall Ferguson: A tér és a torony. Hálózatok, hierarchiák és harc a globális hataloméért – Izsák Gergely	183
Viskolcz Noémi: A herceg történése. Hajnal István az Esterházyak szolgálatában 1922–1930 – Törő László Dávid	189
Vonyó József: Gömbös és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt – Tóth Imre	194
Szerzőink	200
Contents	202
Abstracts	204

Bencsik Péter

Territorializálódás és globalizáció

*Historiográfiai áttekintés**

A tér és az idő vizsgálata kezdettől a filozófia központi kérdései között szerepelt. A többi társadalomtudomány, de különösen a történettudomány és a szociológia ugyanakkor hosszabb időn át az időt tekintette kiemelt vizsgálati tárgyának, a térrel kapcsolatos kutatásokat pedig kizárólagosan a földrajztudomány feladatai közé sorolta. A 20. század elején a társadalomföldrajz meghatározó ágává váló geopolitika kísérletet tett a tér társadalmi-politikai szerepének felértékelésére. Miután a náciák saját céljaik alátámasztása érdekében eltorzították a geopolitika tanait, ez a tudományág ideológiailag terheltté vált, a tér szerepe pedig ismét visszaszorult a társadalomtudományi vizsgálatok körében. Rehabilitálása csak a század utolsó harmadában indult el, Michel Foucault, Henri Lefebvre és Michel de Certeau munkássága nyomán. Vonatkozó írásaikat az 1980-as évektől övezte nagyobb figyelem. Az igazi változásra viszont csak az ezredfordulón került sor, amikor a földrajztudományból induló Edward Soja térbeli fordulat (*spatial turn*) szükségességét javasolta: a térbeliség vizsgálatának szerinte ugyanolyan fontosnak kell lennie, mint az időbeliségének. A gondolat a legtöbb társadalomtudományra megtermékenyítően hatott, ami rendkívül színessé s ezért nehezen definiálhatóvá is tette a térbeli fordulatot. Foucault nyomán az *Annales* történészei, többek között Bernard Lepetit, még a térbeli fordulat meghirdetése előtt elkezdték a tér szerepének elméleti vizsgálatát.¹

Ugyancsak a 20. század utolsó harmadában a két világháború korában lefekeződött globalizáció újabb lendületet vett. A világ távoli részei között kialakult, kölcsönös függést eredményező kapcsolatok kialakulása, a termelési folyamat szétterülése, az azonos fogyasztói szokások világméretű elterjedése, a felgyorsuló híráramlás, a kommunikációs hálózatok globálissá és az interkontinentális utazások tömegessé válása, az utazási idők lerövidülése egyaránt a korábbi földrajzi távolságok eljelentéktelenedését, a „világfalu” létrejöttét sugallták. Épp akkor, amikor a térrel kapcsolatos társadalomtudományi vizsgálatok fellendültek, néhányan egyenesen a tér haláláról kezdtek beszélni. Erre a jelenségre a kutatók leginkább a deterritorializálódás fogalmát használták, amin a terület jelentőségének megszűnését (visszaszorulását) érthetjük. Amennyiben a globalizáció egyik sajátossága a deterritorializálódás, a korábbi időszakok sajátossága az ezzel ellentétes

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült (a projekt száma: 0322107).

¹ A térbeli fordulatról bővebben lásd: Berger 2018: 29–45; Gyáni 2020: 258–260; Bachmann-Medick 2019.

territorializálódás lehet. Ez a fogalom szintén az utóbbi néhány évtizedben jelent meg a szakirodalomban. Tanulmányomban értelmezni kívánom a (de)territorializálódás fogalmát, valamint megvizsgálom a globalizációval fennálló kapcsolatának jellegét. Nem segíti a fogalmi tisztánlátást, hogy a territorializálódás mellett a szakirodalom gyakran használja a territorialitás (területiség) fogalmát, így ennek a fogalomnak a tisztázása is szükséges. Szemben a (de)territorializálódással, a territorialitás fogalmát számos tudományág régóta használja, részben vagy egészen más jelentésben.

A TERRITORIALITÁS EDDIGI MEGHATÁROZÁSAI

Az állatok viselkedését kutató etológián belül a territorialitás jelentése 'terület-használat', 'területért folytatott versengés', 'területvédő viselkedés'. A fogalomhoz szorosan kapcsolódik a (fajon belüli) agresszió jelensége.² Az emberi és társadalmi territorialitásnak a fentiek szintén lehetnek elemei, evidensnek mondható, hogy a területszerzés és a terület védelme szintén szoros kapcsolatban áll az erőszakkal.³ Hiba lenne azonban azonosnak tekinteni a két területen leírt territorialitást, hiszen ez egyrészt szociáldarwinizmushoz vezetne, másrészt viszont az emberi (és főleg a politikai) territorialitás folyamatosan alakult, tehát saját története is van,⁴ míg az etológiai fogalom legfeljebb lassú, evolúciós változások révén számol a változással.

Nem meglepő, hogy a földrajztudósok több területen is használják a fogalmat. A társadalom tagjainak térhasználatával foglalkozó viselkedésföldrajz az egyének (és országok) aktivitási tereként értelmezi a territorialitást, de a politikai földrajz is alkalmazza a kifejezést.⁵

A jogtudományban a territorialitás elve régóta azt jelenti, hogy az állam területén lakók és ott tartózkodók az illető állam jogszabályainak és hatóságainak alá vannak vetve, akár polgárai az illető államnak, akár nem. Ennek komplementere a perszonalitás elve, amely szerint az állam jogszabályai polgáraitra külföldön is irányadók.⁶ Ugyanezt a jogi szemléletet veszi át a kisebbségtudományi szakirodalom, ahol a territorialitás, illetve a „területi elv” a területi autonómiát jelöli, s vele szemben a személyi autonómia elve áll.⁷

A terület (*territory*) fogalmát a történettudományban érdemes köznapi vagy akár földrajzi értelmétől eltérően használni. Bár a szó látszólag a föld egy bizonyos részére utal, valójában jogi vonatkozása van, akárcsak a (föld)tulajdon vagy

² Csányi 1994: 506–512.

³ Szabó 2004: 21–70.

⁴ A territorialitás történetével foglalkozik Sack 1986: 52–91; El Ouali 2012: 68–85, 92–101; Maier 2016; Komlosy 2018: 17–90.

⁵ Tóth 2014: II. 162, II. 21–38.

⁶ Mindezt lásd például az 1878. évi V. tc. (Büntető törvénykönyv, Csemegi-kódex) miniszteri indoklásában. Közli (többek között): Löw 1880: 186–189.

⁷ Dembinska–Marác–Tonk 2014: 355–375.

különösen az ingatlan szónak, amely szintén egy adott földdarabot jelent, mégis inkább jogi fogalom. Ugyanez a helyzet a határ fogalmával, amely szintén nem egy adott, a terepen és a térképen látható vonalat, hanem autoritásokat, szuverenitásokat egymástól elkülönítő jogi elválasztóvonalat jelöl.⁸ Így a territorialitás és a (de)territorializálódás fogalma (alkotmány)jogi, szuverenitási kérdéseket is felvet, miközben a térrel, valamint a területtel kapcsolatos társadalomtudományi vizsgálatok elkülönülését is okozza. E tanulmányban a térre nem, csak a terület fogalmának értelmezésére térek ki.⁹

Az emberi territorialitás elméletének és történetének első elemzése 1986-ban látott napvilágot. Humánétológiai vizsgálódás helyett Robert Sack a territorialitást „erőteljes földrajzi stratégia”-ként értelmezi „emberek és dolgok ellenőrzésére a tér ellenőrzése révén”. A területiség nem minden emberi közösségre volt jellemző, egyes (akár ma is létező) „primitív” társadalmakból teljesen hiányozhat. Ugyanakkor a nyugati, általunk ismert civilizációkban nemcsak állami szinten nyilvánul meg, hanem (többek között) a családok otthonaiban (ahol például a szülők megtilthatják a gyerekeknek egyes terek használatát), valamint a munkahelyeken is (gondoljunk a különböző jogosultságot adó beléptető kártyák használatára). Egy földrajzi vagy egyéb hely (*place*) akkor válik területté (*territory*), ha választóvonal (határ) keríti el más térségektől, többnyire jogilag szabályozva a terület és a rajta kívül eső térség elkülönülését.¹⁰ A terület fogalmát mások is elkülönítik a tér és/vagy a hely fogalmától. Charles Maier szerint a terület határok révén ellenőrzött földrajzi tér, amely nem kizárólag szuverén államokra vonatkozhat, hanem azokon belüli kisebb térségekre is. A terület létrejöttéhez szükséges választóvonal vagy határ létét a terület és környezete közötti valamely egyenlőtlenség vagy különbözőség alakítja ki (amelynek fenntartása érdekében hozzák létre e határt).¹¹

A területiség meghatározásával kapcsolatban két alaptípus különül el a szakirodalomban. Az első szorosan a nemzetállammal kapcsolja össze a fogalmat, míg a második típusnál csak a terület feletti hatalom létét emelik ki.

A tér és a térképek szerepe a nacionalizmus történetében alapvetően fontos, mutatott rá Benedict Anderson. Az ország, a nemzetállam egy „határokkal kijelölt területű tér”. E tér felügyelet alá vonásának eszköze a térkép: a térképen látható határok eleinte nem a létező valóságot ábrázolták, hanem az „elképzelt közösség”, a nemzet territórium kijelölésének céljával születtek meg.¹² A nemzetállamiság mint a definíció központi eleme jelenik meg egy nyugati felsőoktatási tankönyvben, amely a territorialitást az emberiség területileg és politikailag elkülönülő közösségeibe, nemzetállamokba való szerveződésekként határozza

⁸ Kohl 2019: pdf 4.

⁹ A tér értelmezéséről lásd Berger 2018.

¹⁰ Sack 1986: 5–21. (Idézet az 5. oldalon.)

¹¹ Maier 2016: 279–280.

¹² Anderson 2006: 144–149. (Idézet: 145.) Mindez különösen jól érzékelhető az emblématérképeken, amelyek már csak a nemzet, illetve az ország körvonalait tüntetik fel.

meg. Ezen területi egységeken belül a kormányok kizárólagos autoritással, illetve szuverenitással rendelkeznek.¹³ Andrea Komlosy leszögezi, hogy az ember alapvetően territoriális lény, a területiséget pedig az elhatárolódással (*Abgrenzung*) azonosítja. Definíciója szerint a területiség „olyan gyűjtőfogalom, amelyben az emberek, de elsősorban a társadalmi csoportok és a politikai közösségek összekapcsolják közös tulajdonságaik eszméjét egy bizonyos területtel”.¹⁴ Lényegében ugyanezt állapítja meg Gyáni Gábor is, amikor a nemzetállami territórium területiségét így határozza meg: olyan „totalitás, amely nemcsak a politikai hatalom feltétlen gyakorlásának a kizárólagos helye, hanem az igazgatottak lojalitásának is egyedüli magától értetődő térbeli kerete”, egyúttal minden más csoportidentitást maga alá gyűrő erő, amely a nemzeti identitást (némi túlzással élve) ráerősokolja az ország polgáira.¹⁵ Zombory Máté részletesen elemzi a nacionalizmus és a térbeliség közötti kapcsolatot, tudatosan a nemzetállami területiségre szűkítve témáját. „A nemzetállami területi ideál szerint minden terület valamely nemzetállamhoz – és így nemzethez – kell tartozzon, és minden terület csak egyetlen nemzethez tartozhat. [...] A nemzetállami rendben többek között a tér területté szervezésén keresztül gyakorolják a hatalmat és a népesség feletti ellenőrzést.” A térnek ezt a területté való átalakítását nevezi territorializációnak, illetve területiségnek, amelynek fő sajátosságai közé sorolja a belső homogenitást és a külső lehatároltságot.¹⁶

A második definíció típus tehát a terület feletti politikai uralom tényét emeli ki, de itt szintén látunk árnyalatnyi eltéréseket. Peter Taylor meghatározása alapján a „territorialitás egy olyan viselkedési forma, amely az elhatárolt teret (*bounded space*), vagyis a területet (*territory*) használja eszközként egy adott eredmény biztosításához”. Ezt a területre való belépés ellenőrzésével, tehát a határokon alkalmazott korlátozásokkal lehet elérni, a folyamat eredménye pedig a terület „tartalmának” és jellegének kialakítása. Ez egyéni, csoport- és állami szinten egyaránt megvalósul, de a legjelentősebb közülük az állami territorialitás. A modern világban ezen alapul az a jelenség, hogy az államok fogságba ejtik a politikát, a gazdaságot, a kultúrát és az identitást.¹⁷

Abdelhamid El Ouali az etológiai definícióból kiindulva úgy fogalmaz, hogy a territorialitás egy adott térnek, illetve erőforrásainak ellenőrzését jelenti egy olyan személy vagy csoport által, aki vagy amely az adott teret uralni kívánó minden belső és külső versenytársat sikeresen kiiktatott. Hosszabb idejű uralomhoz szükséges a legitimitás megszerzése. Amikor a belső és külső ellenfelek elismerik

¹³ McGrew 2004: 127–129, 156.

¹⁴ Komlosy 2018: 13, 19. (Idézet: 13.)

¹⁵ Gyáni 2010: 240. A nemzet területének meghatározásáról, nemzeti territorialitásról ír még: Szarka 2016: 44.

¹⁶ Zombory 2011: 14–28. (Idézet: 14. és 21.)

¹⁷ Taylor 2003: 101–102. (Idézet: 101.)

az uralmat, az területi integritást is biztosít; lényegében ez az új államok keletkezésének alapja.¹⁸

Miles Kahler szerint a territorialitás nem más, mint térbelileg meghatározott politikai uralom, amelynek három fontos eleme van: 1. Az egyének és/vagy közösségek kötődése, kapcsol(ód)ása adott területhez, vagy elkülönülése, leválása tőle; ez az egyes társadalmi csoportoknál jelentősen eltérhet egymástól. 2. A területhez kötődő érdekeltségéből eredő konfliktusok, amelyek okai lehetnek kézfelfoghatók (erőforrások, etnikailag rokon népesség megszerzése) és jelképesek is. 3. A területi szuverenitással rendelkező politikai entitások, vagyis az ún. területi rezsimek léte. A területi rezsimet a területi kormányzáshoz kapcsolódó normák, intézmények és gyakorlatok alkotják; legfontosabb elemei a határok megállapítása és a határokon belüli területtel megegyező joghatóság léte.¹⁹

John Agnew úgy véli, hogy a territorialitás csak a térbeliség (*spatiality*) egyik megnyilvánulási formája. A területiség tehát „a terület stratégiai használata egy szervezeti cél elérése érdekében, ideértve a nem állami szereplőket is, ugyanakkor a tér társadalmi és politikai megszervezésének csak az egyik módszere”. A térbeliségnek viszont további két módja létezik: a térbeli interakció (*spatial interaction*) és a „helyteremtés” (*place-making*), amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy más módon is lehet a térről gondolkodni.²⁰

Jan Aart Scholte rendkívül bonyolult fogalomrendszert állít fel. Szintén használja a térbeliség (*spatiality*) kifejezést, amelyet a globalizáció megértésének fő fogalmaként kezel. A térbeliség két alapvető formája a „territorializmus” és a „globalizmus”. A „területi térben” (*territorial space*) évszázadok óta zajló transzplanetáris kapcsolatokkal szemben a jelenlegi globalizációs hullám minőségileg új sajátossága, hogy az események egyidejűleg és azonnal következnek be, így nem kapcsolódnak a területhez, vagyis „területfeletti” (*supraterritorial*). A területfeletti jelenségek esetében a távolságok és a határok megszűnnek. A globális tér létrejötte nem jelenti azonban a „területi tér” jelentőségének megszűnését.²¹ A „territorializmus” kifejezést használja Giovanni Arrighi is, ám nála ez olyan hatalmi stratégiát jelent, amely szemben áll a kapitalizmus hatalmi logikájával. Ellentétes államformáló stratégiákról van szó: a territorialista stratégia célja a terület és a népesség ellenőrzése, ennek eszköze pedig a tőke ellenőrzése, míg a kapitalista esetben fordítva: a cél és az eszköz felcserélődik.²²

Charles Maier szerint „a territorialitás egyszerűen azon sajátosságokat jelenti (beleértve a hatalmat), amelyet a lehatárolt politikai tér ellenőrzése biztosít”. A lehatárolt térnek két fő eleme a határ, illetve a terület. Maier szerint a történészek eddig alapvetően a határra koncentráltak, de szerinte a territorialitás

¹⁸ El Ouali 2012: 13–15.

¹⁹ Kahler 2006: 2–5.

²⁰ Agnew 2018: 38. A két utóbbi fogalomról bővebben: 42–50.

²¹ Scholte 2005: 59–64. A globális tér és a területi tér együttesen létezik, és kölcsönösen hatnak egymásra: uo. 3.

²² Arrighi 2009: 34–35, 60–62, 71–72, 187–188, 190–191.

megértéséhez szükséges, hogy magának a lehatárolt térnek a szerepét is vizsgáljuk. Ennek jelentősége a népesség, a nyersanyagok, az infrastruktúra stb. szempontjából triviális. E területből nyeri egy állam a nemzeti energiáit. A területiség fő sajátossága az 1860-as évektől egy évszázadon át az volt, hogy a „határokon belüli egyetlen pont sem lehet mentes az állami ellenőrzéstől”, vagyis az államigazgatás minden részének (oktatás, közigazgatás, vasutak stb.) át kell járnia a teljes területet, hogy „megtöltsék a nemzeti teret”. Mindez az állami bürokrácia méretének jelentős növekedésével és központosítással járt, és a helyi autonómiák szűkítését okozta. Ugyanebben az időszakban az ipari technológia is a területiséget erősítette. A közlekedési infrastruktúra, a bányászat, a nehézipar kiépítése a tér erőteljes gazdasági kihasználását tette szükségessé. Maier szerint ezzel együtt járt a határok megerősítése is.²³ Saját kutatásaim szerint azonban a gazdasági forgalom kontrolljával egyidejűleg a személyforgalom ellenőrzése csökkent. Az 1860-as években szinte az egész világon elterjedt az útlevél nélküli utazás gyakorlata, ami feleslegessé tette az utasok korábbi szigorú vizsgálatát. Mivel az útlevél nem volt kötelező, az útlevél-ellenőrzés is megszűnt. A nemzetközi utasforgalom azonban továbbra is ellenőrzés alatt állt, egyrészt az utasok vámellenőrzése révén, másrészt az államok szemmel kívánták tartani a migrációt, és továbbra is korlátozni akarták az alsóbb osztályokba tartozó, vagy más okból nem kívánatos személyek mozgását (köztük a gyarmati őslakosságát is).²⁴ A fentiekből azonban arra következtethetünk, hogy a territorialitás két alapvető eleme, a lehatárolt tér, illetve a határok állami kontrollja (vagy egyes részei) nem feltétlenül azonos irányban változnak.

A magyar szakirodalomban a (nem nemzetállamiként értett) területiség fogalmát elsősorban a nemzetközi tanulmányok és a politikatudomány keretén belül vizsgálták. A fogalom pontos meghatározására azonban többnyire nem törekedtek, inkább rövid definíciókat adtak: „A territorialitás az állami erőszak-monopólium egyértelmű területi határait jelöli ki, azon belül a jogrendszer és az adórendszer feletti állami rendelkezést.”²⁵ A magyar politológusok territorialitáson többnyire az államok által meghatározott, államokra osztott nemzetközi teret értik, és – a nyugati kutatási trendekkel egyezően – különösen nagy figyelmet fordítanak arra, hogy miként érinti a globalizáció folyamata ezt a területiséget.²⁶

²³ Maier 2000: 808, 814–822. (Idézetek: 808, 820, 820.)

²⁴ Torpey 2000: 88–111; Salter 2003: 102–104; Bencsik 2019: 46–53.

²⁵ Trembeczki 2005: 79.

²⁶ Galló 2000: 27–28, 43–45, 69–72, 111–113; Rostoványi 2002: 41–44, 49–50, 60–62; Kiss 2003: 78–98, 225–247.

A TERRITORIALITÁS ÉS A SZUVERENITÁS KAPCSOLATA

A szuverenitás a területi állam legfontosabb sajátossága,²⁷ így a területiség vizsgálatán belül is központi helyet foglal el. A két fogalom történelmi kapcsolatával számos kutató foglalkozott, kimutatva, hogy viszonyuk jelentős változásokon ment keresztül. Elsősorban a legősibb társadalmakra igaz, hogy a politikai uralom nem volt feltétlenül területi jellegű. A későbbi nomád társadalmak alapvető sajátossága az volt hogy uralmuk nem egy rögzített, hanem állandóan változó területhez kötődött. A középkori Nyugat-Európában a már rögzített területi uralom még nem volt kizárólagos, hanem egymást átfedő mozaikok kaleidoszkópjára hasonlított. Egészen a 13. századig nem is alakultak ki fix határvonalak, inkább csak a határvidékek, gyepűk voltak jellemzők. Az a modern, területi jellegű politikai rendszer, amelyiknek területi kiterjedése rögzült, ráadásul e területen belül kizárólagos uralommal rendelkezik, inkább kivétel volt a történelemben, mint szabály.²⁸ A terület, a territórium ideája csak az utolsó ötszáz évben jelent meg a történelemben, érvel Charles Maier, sőt, a modern territorialitás születését még későbbre, a 17. századra datálja, amikor a határokat meghúzták, és gyakran meg is erősítették. Értékelése szerint a szuverenitásnak két kritériuma van: egyrészt az állam határain belül egy autoritás kezében tartja az irányítást; másrészt ezen a területen az adott államon kívüli autoritás legfeljebb nemzetközi szerződés alapján rendelkezhet hatalommal.²⁹

A szuverenitás négy tényezőtől áll: egy határolt terület, a lakossága, az ott működő hatalom és utóbbinak (belső és külső) elismerése – tehát nemcsak jogi, de társadalmi konstrukció is egyben. A szuverenitás forrása eredetileg Isten volt, később az uralkodó, végül a nép. Ma a szuverenitás szoros összefüggésben áll a népek önrendelkezési jogával, bár kérdés, hogy egy (etnikailag) homogén népesség vagy egy területileg körülhatárolt közösség válik-e inkább hordozójává. Sőt, a népek (pontosabban: államok) mellett egyre több transznacionális közösség (a globális civil társadalom) is szerepet kap a szuverenitás folyamatos átalakulásában: például egyes államok belügyeibe ugyanis külföldi, pontosabban nemzetközi emberi jogi szervezetek is beavatkozhatnak.³⁰

A korábbi szakirodalom mellett érvelt, hogy a modern területi szuverenitás az 1648-as vesztfáliai békével alakult ki.³¹ Benno Teschke ezt vitatva azt állítja, hogy a 17. században kialakuló rendszer még nem a modern szuverenitást, hanem a dinasztikus szuverenitást teremtette meg. Bár ez még nem felelt meg a modern területiségnek, már jelentősen eltér a középkori territorialitástól,

²⁷ Maier 2016: 72.

²⁸ Ruggie 1993: 149–152.

²⁹ Maier 2016: 4–9, 72.

³⁰ Biersteker–Weber 1996: 1–14.

³¹ Galló 2000: 27; Rostoványi 2002: 42; Kiss 2003: 225; Bayer 2013: 377. Az angolszász irodalomban például: Strange 1999: 347; Burgess–Vollaard 2006: 3; Arrighi 2009: 44; Agnew 2018: 36–37.

amelyet az egymást átfedő, töredezett politikai autoritás és területi rend léte, a „belföld” és a „külföld” fogalmának összefonódása (vagy értelmezhetetlensége) és az állami erőszak-monopólium hiánya jellemezte. Az erőszak alkalmazása és a politikai hatalom földrajzilag, illetve személyileg megosztott volt, és éles határok helyett az egyes államokat határzónák választották el. Teschke szerint már a középkorban két különböző fejlődési út alakult ki. Az angol feudalizmus központosítottabb volt, míg a francia decentralizáltabb. A késő középkori (14. századi) válságra eltérően reagáltak, ennek eredménye az abszolutizmushoz vezető francia és a kapitalizmushoz vezető angol út. Közülük a francia rendszer lett az alapja a vesztfáliai államrendnek, míg a modern szuverenitás már az angol modellre épült. A vesztfáliai rend véget vetett a fragmentált feudális térnek, világosan elkülönülő határokat húzott az államok (a „belföld” és a „külföld”) között, s a szuverenitást, perszonalizálva, a monarcha kezébe adta és centralizálta. Egyúttal véget vetett a birodalmi és pápai politikai és erkölcsi fennhatóságra vonatkozó igényeknek is.

A dinasztikus szuverenitás aztán a 19. és 20. században, hosszú és véres transzformáción keresztül alakult át kapitalista világrendszeré, amely a modern szuverenitás és a territorialitás letéteményese. Az átalakulás motorja maga a kapitalizmus, illetve annak Európára való fokozatos áttérése volt, amely „a brit érdekek fokozatos deterritorializálódását eredményezte a kontinensen”. A kapitalista rendszer egy már létező államrendben jött létre, s miközben a dinasztikus szuverenitást modernné alakította át, saját territorialitása is többféleképpen fejlődhetett. A kapitalizmus és a territorialitás közötti viszonyt Teschke szerint elméletileg nem lehet meghatározni, mivel a kapitalista territorialitásnak többféle módszere van (az alárendelt államoknak adott területi függetlenségtől kezdve a nációk élettér-politikájáig).³² A globális kapitalizmus viszont véleményem szerint alapvetően deterritorializáló jellegű, számára nem a terület feletti uralom a cél, hanem a profit maximalizálása. Ez már a globalizáció 19. századi szakaszában is érzékelhető volt, az 1973-as olajválság után viszont még látványosabbá vált. Mindezt Teschke is megerősíti:

„A mai nemzetközi kapcsolatoknak az alapelve többé már nem a háborúkra alapozódó területszerzés, hanem az egyre inkább világméretű kapitalista gazdaság politikai kezelése [...] a magántulajdonra alapuló, univerzalizálódó világpiac és a transznacionális civil társadalom együtt tud élni a »köztulajdonban álló« territorialis államrendszerrel. [...] A kapitalizmus megkülönböztető sajátossága valóban az a képessége, hogy anélkül képes külföldről is többletet kinyerni, hogy közvetlenül beavatkozna

³² Teschke 2006: 40–63. (Idézet: 58.) Bár a szerző nem említi, nyilvánvalónak látszik, hogy a modern szuverenitás a nemzetállami elvre, az önrendelkezési jogra is épül. A területiség és a szuverenitás történeti kapcsolatát magyarul hosszabban tárgyalja Kiss 2003: 225–243. Ebben a vesztfáliai rendszeren belül négy átrendeződést vizsgál: a Szent Szövetség Európáját, az 1919-es versailles-i békerendszert, a hidegháborút és az 1989 utáni világot.

a politikai szuverenitásba, mivel a tulajdonjogok a magán- és transznacionális szférát formálisan elválasztják a politikai hatalomtól.”³³

A „vesztfáliai” szuverenitás rendszere Susan Strange véleménye szerint három téren vallott kudarcot, azaz veszítette el hosszú távú fenntarthatóságát. Egyrészt a területi alapon szerveződő állam képtelen kontrollálni a pénzpiacokat; másrészt nem képes felszámolni a globális gazdaság által okozott környezeti károkat; végül pedig szociális téren a jóléti, redisztribúciós feladatait sem tudja ellátni. Strange bírálata utóbbi téren sem az egyes államok belső tevékenységére irányul (hiszen egyes államok kétségtelenül jól ellátják jóléti feladataikat), hanem elsősorban arra utal, hogy globális szinten növekszenek az egyenlőtlenségek.³⁴

A territorialitás és a határok – Uta Kohl által megállapított – kettős (földrajzi és jogi) természete hatással van a territorialitás és a szuverenitás közötti kapcsolatra is. A területi szuverenitás egyrészt „a nemzetközi jogrendszeren belül a legnagyobb szentséget élvező sérthetetlen alkotmányos paradigma”, és ebben az értelemben oszthatatlan. Másrészt viszont, mint minden autoritás, számtalan módon osztható fel. Az államhatalmat egy adott területrészen gyakorolják, máshol esetleg nem, s ahol igen, ott is előfordulhat olyan gyakorlat (például nemzetközi szerződés révén), amely az államhatalom jövőbeli gyakorlását megkérdőjelezi az adott területen. „A territorialitás kettős természete azt jelenti, hogy miközben az oszthatatlan területi szuverenitás teljesen érintetlen [*intact*], a területi autoritás szétaprózódott és átruházott is lehet.” Szintén érinti a szuverenitás kérdését a köztulajdon–magántulajdon törésvonal. Mivel a jog szerint területi szuverenitással magántulajdon nem rendelkezhet, bármilyen súlyos legyen is a magángazdasági behatolás egy másik ország területére, ez teljesen érintetlenül hagyja az adott ország szuverenitását. Ennek paradox következménye, hogy a magántulajdon sokkal súlyosabban képes beavatkozni egy állam belügyeibe, mint egy idegen állam bármelyik közintézménye, hiszen utóbbi esetben már a szuverenitás sérelméről volna szó, ami önvédelmi reflexeket indítana be. Ezért a tőkeimportra szoruló országok inkább engednek be a magántőkét, ami azonban csökkenti annak nyilvános ellenőrzési lehetőségét. Ez jogilag talán nem csökkenti egy ország területi szuverenitását, de tényleges mozgásterét biztosan.³⁵ Erre a kérdésre a territorialitás és a globalizáció kapcsolatát tárgyaló részben még visszatérek.

John Agnew viszont a szuverenitás klasszikus fogalmát átértelmezve úgy véli, hogy stabil állami területi szuverenitás sosem létezett, ezért az 1970-es években formálódó globalizáció nem is áshatta alá. Szerinte a globalizáció csak tovább bonyolított egy eleve rendkívül komplex viszonyt territorialitás és szuverenitás között. Valójában a nagy és a közepes hatalmak a szuverenitás 17. századi elvi kialakulása óta igen gyakran avatkoztak be „szuverén” államok belpolitikájába. A tényleges

³³ Teschke 2006: 61–62. Lényegében ezt jelenti Arrighi már idézett felosztása is, amely a territorializmust állítja szembe a kapitalizmussal.

³⁴ Strange 1999: 345–352.

³⁵ Kohl 2019: pdf 4–7. (Idézetek: 5.)

szuverenitás nem szükségszerűen kapcsolódik a kijelölt határok által bezárt nemzeti terekhez, tehát Agnew szerint a szuverenitás eredendően nem területi jellegű, és nem kizárólag az államokhoz kötődik, hanem például (múltbéli és jelenlegi) nagyvállalatokhoz vagy nem kormányzati szervezetekhez (az egyházaktól az NGO-kig) is kapcsolódhat. A szuverenitás és a terület(iség) szoros összekapcsolódása tehát szerte téves. E tévedésből fakad, hogy ha a szuverenitás erodálódni látszik, abban sokan a terület(iség) visszaszorulását is felfedezni vélik. Könyvében ezért Agnew egy újszerű rendszert dolgoz ki, négy szuverenitási rezsimet különítve el: a klasszikus (vesztfáliei), a globalista (19. századi brit és jelenlegi amerikai hegemonia), az integratív (Európai Unió) és az imperialista (gyarmati és posztkoloniális) típusokat.³⁶ Úgy vélem, hogy amit Agnew szuverenitásnak nevez, az inkább az autoritás fogalmát fedi le. A szuverenitás ugyanakkor lényegesen többet jelent az autoritásnál. Egy szuverén államban – a hatalmi ágak elválasztása esetén – több önálló autoritás is működik, és köztük lehetnek állami és nem állami, illetve külföldi vagy nemzetközi szervek, sőt őket képviselő személyek is.

Habár szuverenitással (a népszuverenitásra való gyakori hivatkozás ellenére) a fogalom általános értelmezése szerint csak államok rendelkeznek, felmerül a kérdés: beszélhetünk-e szuverenitási piramisról vagy részleges szuverenitásról? Szövetségi államokban például létezik-e tagállami szuverenitás? Védheti-e mondjuk Bajorország saját „szuverenitását” Németország összállami szuverenitásával szemben? A történelem korábbi időszakai és a jelen egyaránt felvetnek hasonló kérdéseket. Nézzük például az Osztrák–Magyar Monarchiát, amelyen belül Magyarország (a fenti bajor példánál nyilvánvalóbb módon) igyekezett megvédeni (belső) szuverenitását (miközben külső szuverenitással nem rendelkezett). A szovjet blokk egyes országai szintén védték szuverenitásukat a Szovjetunióval szemben. Napjainkban pedig az Európai Unió tagállamai tagságukkal átruházzák az unió közös szerveire szuverenitásuk egy részét, így ismét felmerül a kérdés: a tagállamok védhetik-e szuverenitásukat „felfelé” (a „birodalommal”, az EU-val szemben)? Az állam ugyanakkor védelmezheti saját szuverenitását „oldalra” (más államok ellenében) és „lefelé” is (saját polgárai-val szemben). Utóbbi szuverenitási küzdelmeknek szintén lehetnek területiális vonzatai és következményei. A jogilag szuverén államok tényleges mozgástere tehát jelentősen különbözhet egymástól.³⁷ Példaként említhető, hogy a bevándorlás szabályozása az Egyesült Államokban szövetségi jogkörbe tartozik, ám ezt egyes tagállamok vitatják, arra hivatkozva, hogy aránytalanul nagyobb súlyt vállalnak a bevándorlás költségeiből.³⁸ Jól ismert, hogy 2015 óta hasonló

³⁶ Agnew 2018: IX, 2–13, 36–42. A négy szuverenitási rezsimet az állami autoritás erőssége (klasszikus, globalista), illetve gyengesége (integratív, imperialista), valamint az állami territorialitás konszolidált (klasszikus, integratív) vagy nyitott formája (globalista, imperialista) alakítja ki. Ezekről bővebben: uo. 161–169.

³⁷ Köszönöm Kalmár Melindának, hogy ezekre az aspektusokra felhívta a figyelmemet.

³⁸ Sassen 2000: 91–92.

szuverenitási vita zajlik az EU és több uniós tagállam között a bevándorlás, többek között a menekültkvóták kérdésében.³⁹

A TERRITORIALIZÁLÓDÁS MINT IDŐBELI FOLYAMAT

A territorialitás fogalmának leggyengébb pontja, hogy alapvetően térbeli-földrajzi fogalom, és egy adott állapot statikus leírására szolgál. Történelmi vizsgálatokban egy dinamikusabb elnevezést, a változást is magába foglaló fogalmat kell használnunk. A territorialitás mértékének növekedését a territorializálódás, csökkenését a deterritorializálódás szó fejezi ki. Ezek hullámszerűen váltakozhatnak, és ebben az esetben reterritorializálódásról is beszélhetünk, ha a területiség mértéke ismét növekedni kezd, vagy valamilyen módon átalakul. A territorialitást kutató történész feladata e hullámzások vizsgálata.

A territorialitás mindkét értelmezése (a nacionalizmus–nemzetállam, illetve a terület feletti politikai uralom) kapcsán egyaránt használható a fogalom dinamizálása és történelmi változásainak vizsgálata. Mint láttuk, a második értelmezés szerinti területiségnek két eleme van: a határok és a „belterület” ellenőrzése, amelyeknek változó mértéke egyaránt (de)territorializálódást jelent. Nézzünk meg erről néhány példát.

Zombory Máté eleve territorializációról ír ugyan, de ennek szinonimájaként a területiség kifejezést használja, értelmezése mégis dinamikus, történeti jellegű. Szerinte a nemzetállami területi norma kialakulása a territorializálódás, a „kiszakadás” belőle pedig a deterritorializálódás. Utóbbit elemzi részletesebben, leszögezve, hogy „a nemzetállami területi norma következetes alkalmazása folyamatos térbeli dinamikával jár”. Ezt egyrészt a(z erőszakos) népességmozgások, újabban pedig a globalizáció okozza. Előbbi illúzióvá teszi a nemzethez tartozó egyének és az államterület lakosságának azonosságát, de az utóbbi is az állam és a nemzet szétválását eredményezi. E szétválás során transznacionális (és területhez nem kötődő) új közösségek jönnek létre. A terület helyett tehát a tér válik fontossá, és a transznacionális közösségek már az „elképzelt földrajz”⁴⁰ által szerveződnek, így a folyamatos térbeli dinamika állandó de- és reterritorializálódást eredményez. A nemzetállami logika homogénizálni akarja a népességet, mely azonban újra heterogénizálódik.⁴¹

George Ritzer meghatározása szerint a deterritorializálódás azt jelenti, hogy az adott kultúra földrajzi helyének csökken a jelentősége, aminek a legutóbbi

³⁹ Ugyanakkor nem felejthetjük el, hogy az EU államszövetség, míg az USA szövetségi állam.

⁴⁰ A kifejezést Edward Said alkotta meg: „Arról a módról beszélek, ahogyan a helyszín és a földrajzi referencia struktúrái az irodalom, a történelem és az etnográfia kulturális nyelveiben megmutatkoznak.” Idézi: Bachmann-Medick 2019: 75. Egy adott földrajzi térséghez tehát különböző képzetek, akár előítéletek is kapcsolódnak, amelyek egész csoportok gondolkodását befolyásolják az adott területről. Bővebben lásd *uo.* 73–76.

⁴¹ Zombory 2011: 16, 34–50. (Idézet: 34.)

időben tapasztalt formái a globalizáció következményei.⁴² Arjun Appadurai a globalizáció szokásos értelmezése (transznacionális vállalatok és pénzpiacok működése) mellett azt emeli ki, hogy a migráció eredménye szintén deterritorializálódás, mivel a nemzeti közösségeket szétszórja, diaszpórává alakítja, ezzel megszüntetve területi kötöttségüket. A nacionalizmus deterritorializálódása mellett azonban más tendenciák is láthatók; egyes nemzetállam nélküli közösségek szeparatista törekvéseket mutatnak,⁴³ ami voltaképp reterritorializálódásnak tekinthető.

Jó példa a territorializálódásra az állampolgárság szabályozása is. A nemzetté válás két európai útja különböző állampolgársági szemléletet eredményezett, legalábbis az állampolgárság születési jogú megszerzése esetében. A nyugati állam-nemzetekben a területi elv (a föld joga, *ius soli*), míg a keleti kultúrnemzetek esetében a vérségi elv (*ius sanguinis*) vált alapvetővé. Emellett egy ország állampolgársága természetesen honosítással és más módon is megszerezhető.⁴⁴

Az egyes országok polgárai kulturális, politikai, társadalmi közösséget, azaz nemzetet alkotnak. A nemzetté alakulást követően a fentiek következtében viszont az állam területe már részben sem lehet felosztható, eladható, elcserélhető többé. Ezért jelentett Elzász-Lotaringia elvesztése nemzeti megaláztatást a franciák számára 1871-ben.⁴⁵ Az állampolgársági jog kialakításán túl témánk szempontjából fontos, hogy az állampolgárok körének kijelölése egyúttal az emberek nyilvántartását is lehetővé teszi, ezáltal pedig a lakosság feletti uralom biztosítását és a politikai közösség határainak kijelölését. A szakirodalom ezt azonosítási forradalomnak, illetve útlevelesítésnek (*passportization*) nevezi, ami nemcsak az útlevelek, hanem a személyi igazolványok kiadását is jelenti. Ez tette lehetővé és egyben állami monopóliummá az emberek szabad mozgásának, akár belföldi, akár külföldi utazásainak engedélyezését. A folyamat a 17. században vette kezdetét, és a 19. század elejére vált teljessé: a modern állam „átkarolta” (*embraced*) népességét.⁴⁶

TERRITORIALIZÁLÓDÁS ÉS GLOBALIZÁCIÓ: ELLENTÉTES FOGALMAK?

A terület/határok feletti uralom csökkenése értelemben használt deterritorializálódás fogalma átvezet a (de)territorializálódás és a globalizáció összefüggésének kérdésére. A globalizáció három alapvető módon kérdőjelezi meg a korábban fennálló területi rendszert. A posztmodern szerzők a tér összezsugorodását érzékelik, ahol a távolság jelentősége megszűnik; a geoökonómia képviselői szerint a globális gazdaság, végső soron a tőke győzte le a teret; végül szólni kell

⁴² Ritzer 2011: 48, 165.

⁴³ Appadurai 1996: főleg 37–39, 49, 159–161.

⁴⁴ Az állampolgárság történeti szerepéről bővebben lásd: Bencsik 2019: 31–40, 114–117.

⁴⁵ Mau et al. 2012: 15–16.

⁴⁶ Torpey 2000: 6–20; Salter 2003. 1–76; Bencsik 2019: 29–32.

a többszintű kormányzás elméletéről is, amely az állami kompetenciák (regionális és transznacionális szervek számára történő) szétosztásában látja a deterritorializálódás lényegét.⁴⁷

A közvélekedés és a politikatudományi szakirodalom jelentős része úgy értékeli, hogy a globalizáció megrengette az államközpontú nemzetközi rendszert. Ennek során megváltozott a szuverenitás jelentése, a határok átjárhatóságának növekedése miatt pedig visszaszorult a területiség jelentősége. Egyes kutatók a nemzetállam válságáról írnak, míg mások továbbra is meghatározónak tekintik a nemzetállamot. „A globalizáció fő jellemzője a teljesen új térszerkezet kialakulása, a területenkívüliség, és meghatározóan az elektronikus tér és az »elektronikus tömeg« szerepének óriási megnövekedése” – állapította meg Rostoványi Zsolt.⁴⁸ Bár többen beszéltek, illetve írtak a „vesztfáliai” rend végéről, a konklúzió mégis inkább az, hogy ez nem következett be. Jogosnak látszik a felvetés, hogy a nemzetállamokra épülő világrend csak akkor változik majd meg, ha a legitim erőszak gyakorlásának joga kikerül az államok kezéből.⁴⁹ Annyi talán kijelenthető, hogy a globalizáció korlátozza a vesztfáliai (vagy teljes) szuverenitást, s ezt „leginkább azzal ássa alá, hogy eloldozza a hatalom területi kötöttségeit (deterritorializálódás)”.⁵⁰ Korábban Saskia Sassen is hasonlóan fogalmazott:

„[A] globális gazdaság fő erői képesek arra, hogy lerombolják a szuverenitás és a területiség a modern államrendszerbe beágyazott metszéspontját. De vajon ez azt jelenti-e, hogy a szuverenitás és a területiség a nemzetközi rendszerben kevésbé fontos tényező?”

A kérdésre Sassen lényegében nemmel válaszol. A globalizáció idején a területiség átalakul, az állam és a hatalom új földrajza jön létre. Sassen az *offshore*, szabadkereskedelmi és más területen kívüli gazdasági tevékenységek mellett (amikor e területek elveszítik nemzeti jellegüket, így csökkentve az állam jelentőségét, és növelve a vállalati központ ellenőrzési feladatait) azt is kiemeli, hogy a gazdasági globalizációt eleve a (nemzet)állam aktív közreműködése tette lehetővé, hiszen az állam maga alakította ki mindennek a jogi környezetét. Szintén fontos tényezője a globális gazdaság deterritorializálódásának, hogy (főleg a pénzügyi) tevékenység egyre inkább a virtuális, nem pedig a földrajzi térben zajlik. Sassen összegzése szerint tehát az állam maga is a globalizáció előmozdítója, és sok globális folyamat nemzeti térben zajlik, így nem lehet a globalizációt és a területi államok létét egymást kizáró tényezőnek tekinteni. A szuverenitás decentralizálódik és átalakul, de nem sorvad el.⁵¹

⁴⁷ Jakab 2009: 169–174.

⁴⁸ Rostoványi 2002: 60–61. Az ezredforduló időszakának nemzetközi szakirodalmát a témáról magyarul összefoglalja: Kiss 2003: 73–98.

⁴⁹ Trembeczki 2005: 89.

⁵⁰ Bayer 2013: 380.

⁵¹ Sassen 2000: 21–47. (Idézet: 21.) Hasonlóan látja a kérdést Bayer 2013: 380–381.

Más kutatók is úgy vélik, hogy a gazdasági globalizáció nem „rontja” az államok pozícióit. A nemzetállami keretek még mindig a legjobb feltételeket tudják biztosítani a transznacionális vállalatok, a globális tőke számára. Elsősorban azon keresztül, amit Uta Kohl kifejezését (*one-way porosity of national borders*) tovább gondolva „félígáteresztő országhatárnak” nevezhetünk. Létrehozható ugyanis egy olyan jogi környezet, amely lehetővé teszi egyrészt a tőke maximális hatékonyságát és minimális elszámoltathatóságát, másrészt pedig azt, hogy ez a tőke elsősorban befelé áramoljon. Ez arra utal, hogy a területi államok aktív szerepet játszanak a globális gazdasági rend kialakításában és fenntartásában.⁵²

A 20. század második felében induló globalizációs hullám tehát nem szüntette meg a gazdaságok nemzeti jellegét, bár tagadhatatlanul csökkentette az állam képességét a gazdasági folyamatok befolyásolására. Emellett továbbra is az állam feladata, hogy lakói biztonságát és jólétét garantálja, így nem jelenthető ki, hogy az állam „elavulttá” vált volna. Ezzel együtt kétségtelen jelei mutatkoznak a deterritorializálódásnak: a határok sokat vesztek jelentőségükből, és egyértelmű regionalizálódás kezdődött el egyes államokon belül és az államok között egyaránt. A modern államok és társadalmak fragmentálódnak;⁵³ nehezen integrálnak a bevándorlókat; felerősödnek a regionális etnikai identitások (lásd Katalónia, Skócia). A területiség nem szűnik meg, csak gyengül, és a formája átalakul, így tulajdonképpen reterritorializálódásról beszélhetünk: egyes államok válságba kerülnek, és új államok alakulhatnak ki belőlük a jövőben. Ugyanez igaz a határokról: az Európai Uniónak például legfeljebb a belső határai vesztek el jelentőségüket, míg a külső határ évtizedek óta erősödik. Összességében kijelenthető, hogy a területiség egyszerre erősödik (a belső terület állami ellenőrzése) és egyszerre gyengül (az állam és a nemzet egymásnak való megfeleltetése terén). Ez áll a ma látható területi hatalommegosztás, az állam alatti és feletti területi egységek megerősödése mögött.⁵⁴

Neil Brenner véleménye szerint a globalizáció nem erodálja, csak átformálja a területiséget (tehát reterritorializálódást okoz). A városfejlődést vizsgálva megállapítja, hogy a városok és az államok átalakulása a globalizációnak egyaránt jellemző vonása. A kapitalizmusra jellemző de- és reterritorializálódási hullámok az 1970-es évekig az államokon belül játszódtak le, azóta viszont az államnál kisebb és nagyobb területi kereteken belül zajlanak. Brenner mind a globalista, mind az etatista nézeteket bírálva azt írja, hogy az állami szintű intézmények jelentősen átalakulnak, globális állam jön létre, egyszerre belső regionalizálással és a nemzetek feletti intézményekbe való betagolódással.⁵⁵

⁵² Kohl 2019: pdf 2.

⁵³ E fogalmat Ian Clark vezette be a globalizáció ellentétéként, s lényegében a territorializálódás szinonimájaként. Lásd Clark 1997.

⁵⁴ El Ouali 2012: 92–101. A 2015-ös menekültválság, majd a 2020-as Covid-világjárvány viszont az EU belső határainak (ideiglenes?) megerősítését is előidézte.

⁵⁵ Brenner 1999: 431–441.

A globalizáció mellett persze más tényezők is hozzájárultak a deterritorializálódás jelenségéhez. Ide tartozik például a nukleáris fegyverkezés (interkontinentális rakéták léte), vagy a légi felderítés fejlődése (kémrepülőgépek, műholdas megfigyelés), ami egyre illuzorikusabbá tette a saját terület feletti teljes kontroll lehetőségét.⁵⁶ A területi államok végét vizionáló jóslatok mégis tévesnek bizonyultak. A posztkommunista Kelet-Európában például a nemzetállam és a nacionalizmus inkább erősödött. A területiség azonban az Európai Unióban sem vesztette el jelentőségét, holott az integráció folyamata – legalábbis nemzetállami szinten – ugyancsak deterritorializáló hatást vált ki. Az unión belüli területiség jelenlétének öt lényeges indikátora van:

1. Az állami joghatóság továbbra is területi hatályú.
2. Ugyanez igaz a juttatásokra és a szolgáltatásokra (uniós, állami, tartományi szinten egyaránt).
3. Az emberek identitása és lojalitása adott területhez kötődik (például regionális, nemzeti, illetve európai).
4. Az európai pártcsaládok léte ellenére a politikai pártok, társadalmi mozgalmak tagsága, politikai célja és működése területi jellegű.
5. Végül pedig a társadalom egyes tagjainak van saját „akciórádiusza”.

Ezzel együtt látható az is, hogy egyrészt a régiók, tartományok döntési jogkörének kibővülése, másrészt pedig az EU kompetenciájába kerülő intézkedések révén a nemzetállamok lefelé és felfelé is veszítenek a saját területük feletti uralom kizárólagosságából, vagyis a hatalomgyakorlás területi átfedéseket is létrehozott.⁵⁷

Az európai integrációt mások is deterritorializáló tényezőként értékelik. Az állami területiség helyett vagy mellett a nem területi, funkcionális szervezetek befolyása nő, emellett az állami szint alatti, illetve feletti egységek (régiók, illetve az EU) szerepe erősödik. Ezt nevezik a territorialitás „eloldozódásának” (*unbundling*). Mások arra hívják fel a figyelmet, hogy nem a territorialitás, hanem inkább az autoritás „eloldozódásáról” van szó, és az EU inkább a területiség „újracsomogolását” (*rebundling*) okozza.⁵⁸

Scholte értékelése szerint nem a territorialitás ért véget a globalizációval, hanem csak a „territorializmus” (*territorialism*). Sőt a globalizáció az ő értékelése szerint a reterritorializálódás számos formájával is kapcsolatba hozható, amelyek közül a legfontosabb a regionalizmus jelensége, amely államon belüli, nemzetközi és államok feletti is lehet. Így a mai világ egyszerre területi és területfeletti jellegű is. Konklúziója az, hogy a deterritorializálódás fogalmát érdemes lenne kerülni a globalizációval kapcsolatban. A „territorializmus” megszűnt, de a „globalizmus”

⁵⁶ A háború deterritorializálódásáról is lehet beszélni. A légiháborúban például megszűnik a hadszíntér és a frontvonal fogalma is, a bombázók pedig már nem a terület feletti uralmat, hanem csak a pusztítást szolgálják. Ez a megfigyelés fokozottan igaz a kiberháborúkra. Jakob 2009: 170–171.

⁵⁷ Burgess–Vollaard 2006: 2–9.

⁵⁸ Ansell 2004: 3–7.

még nem kezdődött el, vagy másképp fogalmazva: átmeneti korszakban élünk, mivel a világ globalizálódik, de még nem globalizált.⁵⁹

A globalizáció az állampolgárság intézményével szemben is komoly kihívást támaszt, egyrészt gazdasági okokból, másrészt a bevándorlás miatt. Sassen bevezeti a gazdasági állampolgárság fogalmát, amely nem a polgárokhoz, hanem a globális vállalatokhoz és pénzpiachoz kapcsolódik. Mivel ezeknek a választóknál is nagyobb a hatalmuk, elavulttá teszik az állampolgárság és az állampolgári jogok fogalmát. Míg a gazdasági globalizációt az államok aktívan előmozdítják, addig számos nemzetállam fellép a bevándorlás ellen, tehát e téren nemzeti politikát folytat, territorializálni kíván. Bár az államok bevándorlási politikája eltérő, jól látható, hogy állami szabályozással, korlátozással alig lehet befolyásolni a migrációt, mely az állami szándékoktól szinte teljesen függetlenül magát. A tőkeáramlás előtt nyitott, a bevándorlók előtt zárt határok ráadásul ellentétben állnak egymással. A migráció úgy kapcsolódik az állampolgársághoz, a jogi territorialitáshoz, hogy miután a bevándorlók egyre több jogot szereznek, ez részben aláássa az állampolgársághoz kötött jogoknak, sőt magának az állampolgárságnak az értelmét. Ehelyett a nemzetközileg meghatározott emberi jogok szerepe növekszik, ami gyengíti az állami szuverenitást.⁶⁰

Charles Maier megkülönbözteti a „terület” (*territory*) két megnyilvánulási formáját: a döntési teret (*decision space*) és az identitásteret (*identity space*). Előbbi a területhez tartozó politikai jogokat, azaz a jogalkotás térbeli hatályát jelenti, míg az utóbbi azt a térséget jelöli ki, amelyet egy kollektív tudat (például egy nemzet) magáénak érez vagy tart. Maier úgy véli, hogy a globalizáció legfeljebb a döntési teret, a területi kormányzást gyengíti meg, míg az identitásterek érintetlenek maradnak, a nacionalizmus ereje így nem csökken.⁶¹

A globalizációnak tulajdonított deterritorializáló hatás egyértelműen csak a territorialitás egyik megnyilvánulási módja, a határok elválasztó szerepének csökkenése kapcsán bizonyítható, hiszen ez a jelenség majdnem mindig a globalizálódás velejárója. A belső területek feletti kontroll lazulása esetében nem lehet egyértelmű összefüggést megállapítani. A terület állami ellenőrzésének ugyanakkor önmagában rengeteg különböző aspektusa van, amelyek közül némelyikben erősödhet, míg másokban visszaszorulhat az állam szerepe. Érdemes észrevenni, hogy a „deterritorializálódás” fogalmát a legtöbb kutató az állami territorialitás visszaszorulásához kapcsolja, pedig a folyamat kisebb és nagyobb egységekhez is köthető. Így a globalizáció okoz is deterritorializálódást, meg nem is, hiszen az állami funkciók gyengülése együtt jár a nemzetek feletti, illetve alatti területi egységek szerepének erősödésével. Ez nemzetállami nézőpontból a területiség mértékének csökkenése ugyan, de reterritorializálódásnak is tekinthető.

⁵⁹ Scholte 2005: 75–78.

⁶⁰ Sassen 2000: 49–118.

⁶¹ Maier 2016: 3–4.

KÖVETKEZTETÉSEK

Mi tehát a territorialitás és a territorializálódás fogalma? Használhatunk-e helyettük valamilyen magyar szinonimát? Ha az utóbbi kérdésre igennel válaszolhatunk, az az első kérdés megválaszolásában is segíthet. A territorialitással viszonylag egyszerű dolgunk van: a *területiség* szó kiváló alternatívának látszik. Nehezebb jó magyar megfelelőt találni a territorializálódás kifejezésre, elsősorban a fogalom kettős történelmi háttere miatt.⁶² A területiség szóból képezhető ugyan új kifejezés (például *területesedés* vagy *területiesedés*), de kétséges, hogy meggyökeresedhet-e a nyelvben, főleg mivel a határok szerepére érzésem szerint sokkal kevésbé utal, mint a territorializálódás. Megfelelőbbnek tűnik a *területi elhatárolódás*, ez viszont az indokoltnál jobban hangsúlyozza a határok szerepét. Lehetséges, hogy a fenti kifejezéseket együttesen, a territorializálódás két külön jelentésére volna érdemes használni.

A territorialitás és a territorializálódás között az a lényegi különbség, hogy az előbbi egy pillanatnyi állapotra vonatkozik, utóbbi viszont egy történelmi folyamatot foglal magába. A két fogalom közül az angol és a német nyelvű szakirodalom egyaránt csak a territorialitás meghatározására törekedett. E definíciókat figyelembe véve a saját meghatározásom a territorialitásra a következő: A territorialitás az egyes emberek, különböző méretű közösségek, illetve államok törekvése arra, hogy egy határok közé zárt térben, illetve különösen annak határain ellenőrzést tartsanak fenn az ott tartózkodó emberek, illetve erőforrások felett, szabályokat alkossanak és betartásukat felügyeljék abból a célból, hogy a kijelölt határokon belüli tér és a külvilág közötti különállást megóvják és fenntartsák. A meghatározásból tudatosan hagytam ki a szuverenitás fogalmát, mely csak az államok területiségéhez kapcsolódik, viszont véleményem szerint hiba lenne a territorialitást pusztán államokra leszűkíteni. Másrészt úgy vélem, hogy egy adott terület elkülönítése a külvilágtól nemcsak a határokon belüli közösség szuverén döntése lehet (például egy nemzetállam létrehozása), hanem külső erők által kikényszerített döntés, vagyis szegregáció is. Az állami territorialitás fenntartásának egyik legfontosabb eszköze és legitimitációjának biztosítója a nacionalizmus, a nemzetállami elv alkalmazása, de külön erre sem utaltam, ugyancsak azért, mert a fogalom jelentését nem szeretném az államok területiségére szűkíteni.

A territorializálódás formális definícióját viszonylag könnyű megalkotni: A területiség mértékének növekedését territorializálódásnak, csökkenését pedig deterritorializálódásnak nevezzük. Ezzel az a probléma, hogy a territorialitás szintje számszerűen nem mérhető, ami kérdéssé teszi az előző meghatározás értelmét. Valódi definíciót jóval nehezebb megfogalmazni. Úgy vélem, hogy a területiség nem csak politikai aktorok esetében (hanem családok, egyének szintjén is) értelmezhető. Territorializálódásról viszont csak akkor beszélhetünk, ha az

⁶² Vagyis azért, mert egész más folyamatok tartoznak a határok, illetve a „belterület” szerepének történelmi változásához.

adott terület (ön)kormányzati szervekkel rendelkezik, nemcsak államok, hanem állam feletti és alatti egységek szintjén is. A határok elválasztó szerepének növekedése, a határ ellenőrzésének szigorodása, az államok belső területének (illetve lakosságának) szorosabb állami kontrollja, sőt az adott terület erőforrásainak jobb kihasználása egyaránt territorializálódásnak tekinthető. Példák egész sora említhető: a határok feletti ellenőrzés növekedésének számít a vasfüggönyök, határkerítések, figyelőtornyok építése, a határ militarizálása, határövezet és/vagy határsáv kiépítése, a határőrizet élőerejének létszámbővítése, az útlevélrendészeti szabályok szigorítása. Az államterület ellenőrzésének növekedését jelentő intézkedések közé is több intézkedést sorolhatunk, amelyek két altípusba tartoznak. Az egyik altípus a területi szegregáció: gettók, bantusztánok, rezervátumok, zárt gazdasági övezetek, tiltott városok (beköltözési tilalmak) létrehozása, munkatáborok, internálótáborok üzemeltetése. A felsorolt példák közül látható, hogy a diktatúrák hajlamosabbak a territorializálódásra, mint a demokráciák. A második altípusba tartozó elemek viszont függetlenek a kormányformától, egyszerűen a határok közé zárt terület erőteljesebb kihasználását, illetve a terület és a lakosság ellenőrzését jelentik. Az ide sorolható elemek rendkívül színesek: a közlekedési infrastruktúra kiépítése, bányák létesítése vagy az iparosítás éppúgy, mint az állampolgárság jogi szabályozása, a személyi azonosító okmányok kiállítása, az adózás vagy épp a sorkatonai szolgálat megszervezése stb. Ebből a szempontból tehát a territorializálódás a modernizálódás velejárója, így a demokráciák sajátossága is. Paradox módon nemcsak a központosítás, de a decentralizálás is territorializálódást eredményez, legfeljebb az államnál kisebb méretű területi egységre (tagállam, tartomány, régió, megye) vonatkoztatva.

A fogalom sokféle értelmezése miatt nem mindig lehet egyértelműen megállapítani, hogy egy adott időszakban az állam territorializálódik vagy deterritorializálódik-e. Elég csak arra utalni, hogy a hosszú 19. század második felében (1860–1914 között) az államok területhasználata egyértelműen erősödött, miközben a határok elválasztó szerepe a modern territorialitás kezdete óta nem látott mértékben csökkent. Felmerül a kérdés, lehet-e egyáltalán ilyen körülmények között territorializálódási hullámokról és ellenhullámokról beszélni. Célszerűbbnek tűnik, ha e hullámok vizsgálatakor elválasztjuk a belterületet érintő és a határok menti változásokat. Saját korábbi kutatásaim a határok szerepének változásaira terjedtek ki. Vizsgálataim eredménye egyrészt az, hogy Európán belül két határrezsím, a keleti és a nyugati különül el egymástól a 19–20. században, másrészt ezek között kimutatható egy sajátos átmeneti típus is. A Kelet és Nyugat közötti zónának, elsősorban Magyarország és Csehszlovákia határrezsímjének átalakulását, illetve territorializálódási hullámaint részletesen is tárgyaltam egy kötetben.⁶³

⁶³ A két határrezsím részletes történeti elemzését lásd Bencsik 2019: 44–68, 83–110, 381–384; a magyar és a csehszlovák helyzetet uo. 73–83, 125–379. A territorializálódási hullámokról röviden: uo. 23–24.

A jelen tanulmány másik fő kérdése a globalizáció és a territorializálódás közötti viszony vizsgálata. A globalizációval foglalkozó korai szakirodalom egyik alapvető állítása volt, hogy a transznacionális vállalatok, az amerikanizálódás, a világfalu és más hasonló jelenségek következtében a szuverenitás és a területiség jelentősen meggyengül. Az újabb vizsgálatok viszont igazolták, hogy bár a globalizáció deterritorializáló hatású, mégsem jelenti a területileg szerveződő államrendszer végét. Éppúgy, mint ahogy a kapitalizmus és a vesztfáliai államrend alkalmazkodni tudott egymáshoz, a globalizáció és a nemzetállamokra alapozódó modern territoriális rendszer között is megszületett a kiegyezés. A nemzetállamok maguk is előmozdítják a globalizációt, igyekeznek olyan szabályokat alkotni, amelyekkel e világméretű folyamatot a maguk javára fordíthatják. Semmiképpen nem mondhatjuk, hogy a globalizáció és a territorializálódás komplementer fogalmak volnának, főleg mivel mindkettő rendkívül összetett folyamatokat foglal magába. Nem mondható el, hogy vagy-vagy viszony létezne közöttük – sokkal inkább párhuzamosan léteznek egymás mellett.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Agnew, John 2018: *Globalization and Sovereignty: Beyond the Territorial Trap*. Rowman & Littlefield, Lanham–Boulder–New York–London.
- Anderson, Benedict 2006: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. (Ford. Sonkoly Gábor.) L'Harmattan–Atelier, Budapest.
- Ansell, Christopher K. 2004: Restructuring Authority and Territoriality. In: Ansell, Christopher K. – Di Palma, Giuseppe (eds): *Restructuring Territoriality. Europe and the United States Compared*. Cambridge University Press, Cambridge, 3–18. DOI: 10.1017/CBO9780511617072.001.
- Appadurai, Arjun 1996: *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press, Minneapolis–London.
- Arrighi, Giovanni 2009: *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time*. Verso, London–New York.
- Bachmann-Medick, Doris 2019: Spatial turn. In: Dánél Mónika et al. (szerk.): *Tér – elmélet – kultúra. Interdiszciplináris térelméleti szöveggyűjtemény*. ELTE Eötvös, Budapest, 66–105.
- Bayer József 2013: A szuverenitás politikaelmélete. *Magyar Tudomány* (174.) 4. 374–382.
- Bencsik Péter 2019: *Kelet és Nyugat között: Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában (1945–1989)*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest.
- Berger Viktor 2018: *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. L'Harmattan–Könyvpont, Budapest.
- Biersteker, Thomas F. – Weber, Cynthia 1996: The Social Construction of State Sovereignty. In: Biersteker, Thomas F. – Weber, Cynthia (eds): *State Sovereignty as*

- Social Construct*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–22. DOI: 10.1017/CBO9780511598685.001.
- Brenner, Neil 1999: Globalisation as Reterritorialisation: The Re-scaling of Urban Governance in the European Union. *Urban Studies* (36.) 3. 431–451. DOI: 10.1080/0042098993466.
- Burgess, Michael – Vollaard, Hans 2006: Introduction: Analysing Westphalian States in an Integrating Europe and a Globalising World. In: Burgess, Michael – Vollaard, Hans (eds): *State Territoriality and European Integration*. Routledge, London–New York, 1–14. DOI: 10.4324/9780203969601.
- Clark, Ian 1997: *Globalization and Fragmentation: International Relations in the Twentieth Century*. Oxford University Press, Oxford.
- Csányi Vilmos 1994: *Etológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Dembinska, Magdalena – Marác, László – Tonk, Márton 2014: Introduction to the Special Section: Minority Politics and the Territoriality Principle in Europe. *Nationalities Papers* (42.) 3. 355–375. DOI: 10.1080/00905992.2013.867934.
- El Ouali, Abdelhamid 2012: *Territorial Integrity in a Globalizing World. International Law and States' Quest for Survival*. Springer, Heidelberg–Berlin. DOI: 10.1007/978-3-642-22869-8.
- Galló Béla 2000: *A túlélés tudománya. A nemzetközi politikai viszonyok vetélkedő elméletei*. Helikon, Budapest.
- Gyáni Gábor 2010: A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. *Helikon* (56.) 1–2. 239–257.
- Gyáni Gábor 2020: *A történelmi tudás*. Osiris, Budapest.
- Jakab Dénes Barna 2009: Területiség és deterritorializáció. A terület mint a társadalom-elméletek vezérfonala. *Replika* 66. 163–176.
- Kahler, Miles 2006: Territoriality and Conflict in an Era of Globalization. In: Kahler, Miles – Walter, Barbara F. (eds): *Territoriality and Conflict in an Era of Globalization*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–21. DOI: 10.1017/CBO9780511491450.
- Kiss J. László 2003: *Globalizálódás és külpolitika. Nemzetközi rendszer és elmélet az ezredfordulón*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Kohl, Uta 2019: Territoriality and Globalization. In: Allen, Stephen et al. (eds): *Oxford Handbook on Jurisdiction in International Law*. Oxford University Press, Oxford, 300–329. DOI: 10.1093/law/9780198786146.003.0013.
- Komlosy, Andrea 2018: *Grenzen. Räumliche und soziale Trennlinien im Zeitenlauf*. Pro-media, Wien.
- Lőw Tóbiás 1880: *A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878:V. t.cz.) és teljes anyaggyűjteménye*. I. kötet. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest.
- Maier, Charles S. 2000: Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era. *The American Historical Review* (105.) 3. 807–831. DOI: 10.2307/2651811.
- Maier, Charles S. 2016: *Once Within Borders. Territories of Power, Wealth, and Belonging Since 1500*. Belknap Press, Cambridge, MA–London. DOI: 10.4159/9780674973909.

- Mau, Steffen – Brabandt, Heike – Laube, Lena – Roos, Christof 2012: *Liberal States and the Freedom of Movement: Selective Borders, Unequal Mobility*. Palgrave Macmillan, Houndmills. DOI: 10.1057/9781137016751.
- McGrew, Anthony 2004: Power Shift: from National Government to Global Governance? In: Held, David (ed.): *A Globalizing World? Culture, Economics, Politics*. Routledge, London–New York, 123–159.
- Ritzer, George 2011: *Globalization: The Essentials*. Wiley-Blackwell, Chichester.
- Rostoványi Zsolt 2002: Civilizációk a civilizáció ellen. A hidegháború utáni nemzetközi rendszer antinómiái. *Külügyi Szemle* (1.) 1. 39–72.
- Ruggie, John Gerard 1993: Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations. *International Organization* (47.) 1. 139–174. DOI: 10.1017/S0020818300004732.
- Sack, Robert David 1986: *Human Territoriality. Its Theory and History*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Salter, Mark B. 2003: *Rights of Passage: The Passport in International Relations*. Lynne Rienner, Boulder–London.
- Sassen, Saskia 2000: *Elveszített kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában*. Helikon, Budapest.
- Scholte, Jan Aart 2005: *Globalization: A Critical Introduction*. Palgrave Macmillan, Houndmills.
- Strange, Susan 1999: The Westfailure System. *Review of International Studies* (25.) 3. 345–354. DOI: 10.1017/S0260210599003459.
- Szabó János 2004: Egy lehetséges erőszakelmélet. *Múltunk* (49.) 1. 21–70.
- Szarka László 2016: *A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918–1992*. Kalligram, Pozsony.
- Taylor, Peter J. 2003: The State as Container: Territoriality in the Modern World-System. In: Brenner, Neil et al. (eds): *State/Space: A Reader*. Blackwell, Malden, 101–113. DOI: 10.1002/9780470755686.ch6.
- Teschke, Benno 2006: The Metamorphoses of European Territoriality: A Historical Reconstruction. In: Burgess, Michael – Vollaard, Hans (eds): *State Territoriality and European Integration*. Routledge, London–New York, 37–65. DOI: 10.4324/9780203969601.
- Torpey, John 2000: *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State*. Cambridge University Press, Cambridge. DOI: 10.1017/CBO9780511520990.
- Tóth József (szerk.) 2014: *Általános társadalomföldrajz*. I–II. kötet. Dialóg Campus, Pécs.
- Zombory Máté 2011: *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. L'Harmattan, Budapest.

Koloh Gábor

A demográfiai átmenet problematikája

*Egy globális folyamat értelmezésének lehetőségei**

A demográfiai átmenet elmélete az elmúlt másfél évszázad népesedési változásainak megértését célzó, egyszerűnek tűnő, szemléletes leíró modell, amely szerint magas halandóság és magas fertilitás után előbb a halandóság csökken, majd a fertilitás, hogy aztán beálljon az alacsony halandóság és alacsony fertilitás stabil állapota. A lassan százéves elméletet megfogalmazása óta számos kritika érte, hatására alternatív magyarázatok születtek, az idők folyamán tagolták, illetve kétév választották, az emberiség népesedésében bekövetkezett változásokat globális szinten magyarázni kívánó jellegét mégis máig őrzi.¹ A népesedési vizsgálatok számára óriási kihívást jelent viszont, hogy egy olyan – a modernizációs teóriák közé tartozó – univerzális elmélettel dolgozzanak, amely a lehető legcsekélyebb mértékben tükrözi az egyes régiókban, országokban végbement konkrét folyamatokat. Jelentős változatosság figyelhető meg ugyanis az átmenet időzítésében és intenzitásában, az egyes szakaszok egymásutániségében, így ha átfogó jellege miatt kellően rugalmasan kezeljük is magát az elméletet, akkor is számos kutatásra és vitára ad okot a folyamat részleteinek, az eltérések mögött húzódó okoknak a feltárása.² Önmagában mindez roppant inspiratív, gondolkodásra ösztönző kihívás is egyben, amely máig és vélhetőleg még igen sokáig foglalkoztatja majd a téma kutatóit, szerte a világon.³ Mivel a téma, jelzett fontossága miatt, szakirodalmát tekintve is bőséges, az alábbiakban mindössze arra teszek kísérletet, hogy a népesedési folyamatok Kelet-Közép-Európára koncentrált ábrázolását követően végiggondoljam az átmenettel és szakaszaival kapcsolatos egyes magyarázatok fő irányát, előkészítve a terepet a további kutatásoknak, vitáknak és párbeszédnek. Gyakorlatiasabban fogalmazva tehát, arra a kérdésre kívánok választ találni, hogy a népesedéstörténeti folyamatok – pontosabban a termékenységi és a halálozási, részint a házasodási változások – kutatása során keletkező új és egyre több, egyre inkább nyilvános adatok, adatbázisok felhasználásával milyen irányból várhatók új magyarázatok, amelyek már a legújabb alkalmazott módszerekre és vizsgálódási szintekre reflektálnak. Ehhez először a kelet-közép-európai

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült (a projekt száma: 0322107). Ezúton is kifejezem a köszönetemet a kéziratvitákon kapott hasznos javaslatokért, különösen Bódy Zsombor, Husz Ildikó, Kövér György, Melegh Attila, Öri Péter és Tomka Béla észrevételeiért.

¹ Jelen tanulmány nem vállalkozhat a demográfiai átmenet elméletére vonatkozó szakirodalom teljes körű összefoglalására, erre vonatkozóan azonban lásd: Öri 2018.

² Demény 1968.

³ Chesnais 1993; Livi-Bacci 1999.

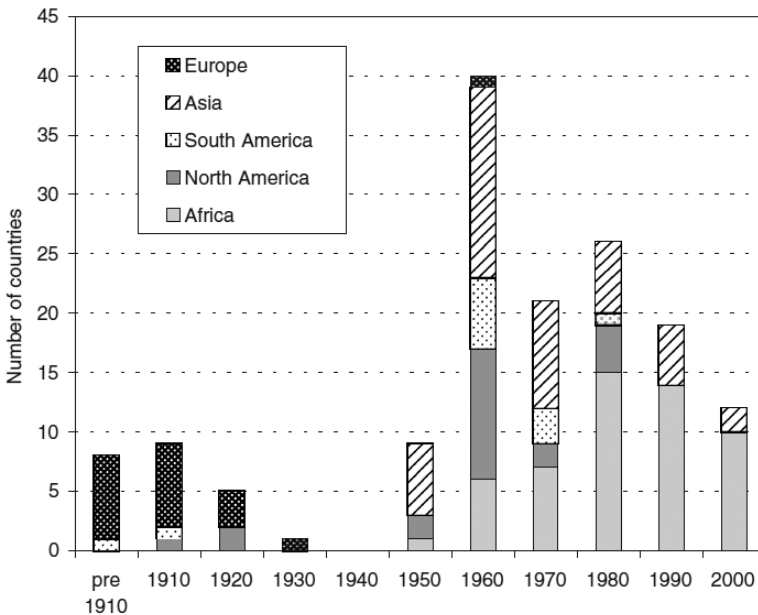
demográfiai folyamatok főbb tendenciát tekintem át, majd a hozzájuk fűzött magyarázatokat elemzem, végül, az utolsó egységben – koncentrálva a magyarázatok mögötti problematikára – saját következtetéseimet fogalmazom meg, reflektálva a globalizációtörténeti megközelítésből fakadó lehetőségekre.

A FOLYAMAT

Európában a 19. század második felétől, utolsó harmadától kezd mérhetővé válni a halálozások és a születések arányának eltérő ütemű és gyorsaságú csökkenése. A folyamatot 1929-ben Warren Thompson, majd a következő évtizedekben Adolphe Landry és Frank W. Notestein a demográfiai átmenet kezdeteként címkézte.

1. ábra

A demográfiai átmenet kezdete országok száma és kontinensek szerint

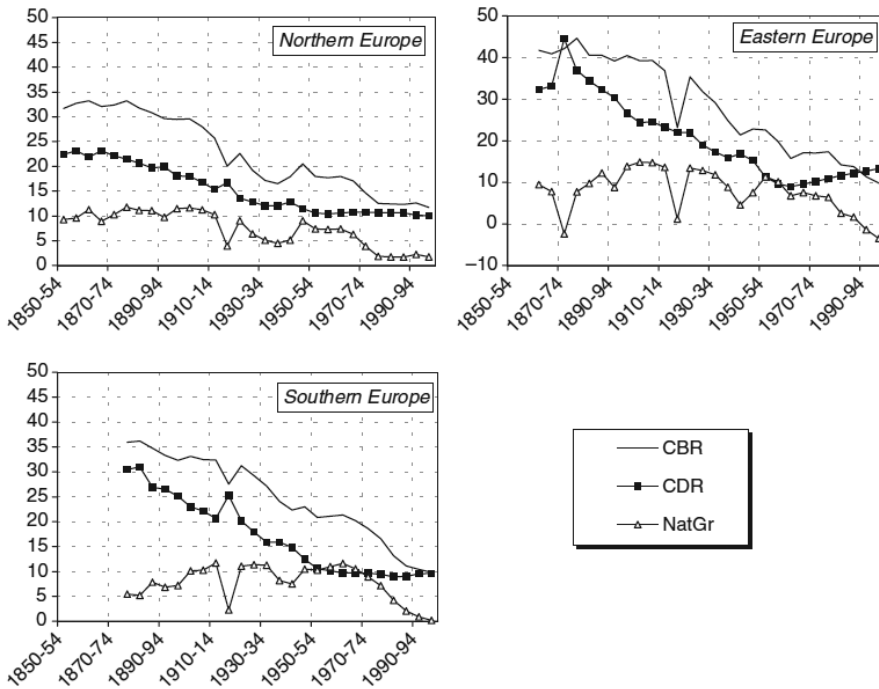
Forrás: Reher 2004: 20.

Az 1. ábrán közöltek szerint a demográfiai átmenet a 19. század végén, a 20. század elején döntően Európában ment végbe, de ezzel párhuzamosan már az amerikai kontinensen is megkezdődött. A 20. század második felében a folyamat először Ázsiára koncentrálódott, majd a század utolsó harmadától Afrikában is végbement. Ennek alapján Reher négy csoportot különböztet meg: *előfutároknak* (*forerunners*) nevezi azokat az országokat, amelyekben a termékenység

csökkenése már 1935 előtt elkezdődött; a *követők (followers)* körében ugyanez 1950 és 1964 között, a *csatlakozók (trailers)* körében 1965 és 1979 között figyelhető meg, míg azon államok, ahol 1980 után kezdődik a visszaesés, a *lemaradók (latecomers)* megnevezést kapják. Az első csoportba 24, zömében európai ország tartozik, így például Svédország (ahol a fertilitás csökkenésének kezdete megközelítőleg 1865-re tehető), Magyarország (1890), Spanyolország (1910), vagy az amerikai kontinensről az Egyesült Államok (1925), illetve Uruguay (1890). A követők között 17 országot találunk, főleg tehát ázsiaiakat (Japán [1950], Izrael [1955]) stb.), míg a 48 csatlakozó között már kiegyenlített az afrikaiak, az ázsiaiak és az amerikaiak aránya (például: Dél-Afrika [1975], Mexikó [1970] és Észak-Korea [1970]).⁴

2. ábra

A demográfiai átmenet az európai előfutárok körében (CBR = nyers születési arányszám, CDR = nyers halálozási arányszám, NatGr = természetes szaporulat)

Forrás: Reher 2004: 37.

A 2. ábrán, közelebbről is megvizsgálva az európai folyamatokat, jól láthatóan mutatkozik meg, hogy a demográfiai olló eltérően nyílik, illetve zárul az

⁴ Reher 2004: 19–41.

előfutároknak nevezett országcsoportok körében is. Az észak-európai országok között hosszabb ideig figyelhető meg a születések és a halálozások lassú csökkenése, míg ez a folyamat a kelet-európaiaknál gyorsabban és radikálisabban zajlott le. Dél-Európában – ahonnan későbbről kezdődnek az adataink – hasonlóképp gyorsabban és ütemesebben végbemenő változásról beszélhetünk.

A Habsburg Monarchiában és benne kiemelten Magyarországon végbement folyamatot Katus László 1980-ban tágabb történelmi perspektívából összegezte, nagyban építve az akkor már eredményeket felmutató családrekonstrukciós vizsgálatokra.⁵ Katus az osztrák és magyar népszámlálások, statisztikai évkönyvek alapján a termékenység változását mutató princetoni indexek kiszámításával és a családrekonstrukciós számítások első következtetéseinek felhasználásával jutott arra a következtetésre, hogy a demográfiai átmenet Ausztriában és Magyarországon egyidejűleg indult ugyan, de eltérő ütemű volt. A demográfiai olló az előbbiben korábban nyílt, és hamarabb zárt, mint Magyarországon, ahol a demográfiai átmenet kezdetét jelző halálozási arányszámcsökkenést megelőzte a termékenységi arányok csökkenése. Persze az általános termékenységi index Magyarországon a 19. század második felében Európában mindvégig a legmagasabbak között volt, így a csökkenés magasról indult.⁶ A regionális bontásokat szemlélve pedig Katus arra a következtetésre jutott, hogy a folyamat északnyugaton kezdődött, és lassan terjedt keleti, délkeleti irányba.⁷ Katus a magasabb termékenységi index mögött a magasabb nupcialitást (a szülőképes házas nők arányát) hangsúlyozta, amely – értelmezésében – egyértelműen kijelöli az ország helyét a Hajnal-vonaltól keletre.⁸ A halálozások csökkenésének megindulása mögött elsősorban a csecsemő- és gyermekhalálozás mérséklődése állt, de a Kárpát-medencében ez csak jóval a nyugat-európai csökkenést követően következett be, úgy, hogy a – főleg fiatal és felnőtt korosztályt érintő – tuberkulózisban meghaltak aránya továbbra is kiemelkedően magas maradt.⁹ Az átmenet során a demográfiai olló kinyílása azonban népességnövekedést produkált, és térségünkben ez jól érzékelhető szaporulatot jelentett. Ennek egyik jeleként a század utolsó harmadától fokozatosan nőtt az – elsősorban az Egyesült Államokba – kivándorlók száma (ami csak az I. világháborút követően esett vissza, több hullámban).¹⁰ A népesség növekedése így Európa fejlettebb és kevésbé fejlett országaiban egyaránt megnyilvánuló, globális migrációs folyamatot idézett elő, amely a 19. századi globalizációs folyamatok egyik legjobban megragadható példája. Ezzel párhuzamosan pedig érdemes azt is látnunk, hogy az életkörülmények fokozatosan bár, de folyamatosan javultak, amit támogattak – az elsősorban csak a nagyipari munkásokat érintő – korai

⁵ Katus 1980: 270–288.

⁶ Dányi 1991.

⁷ Katus 1980: 273–282.

⁸ Katus 1980: 277.

⁹ Katus 1980: 274–275; Őri–Spéder 2020: 514.

¹⁰ Katus 1980: 271; Tomka 2009: 71.

jóléti intézkedések is, amelyek Németországot követően a Monarchiában sem vártak sokáig magukra.¹¹

Az I. világháborút követően a születések számának csökkenése – amit erőteljesen tematizált a két háború közötti időszak politikai és társadalmi diskurzusa – nem a háború közvetlen hatása volt, még ha a háborús évek visszaeső születésszáma és az ezt nem ellensúlyozó, 1919–1920. évi pótlási effektus miatt a kortársak zöme számára így tűnhetett is.¹² A háborút követően a Monarchia korábbi politikai és gazdasági egysége megszűnt, és az utódállamok közötti konfliktusok, kiegészülve a termékenység ekkor megtapasztalt csökkenésével, a politikai elitet reflektáltabb demográfiai tudatosságra ösztönözte, ami lehetőséget adott a különböző népesedési elméletek megfogalmazására és – elsősorban, ám nem kizárólag a vesztes országokban – az egyre inkább militarista jelleget öltő pronatalista politikára.¹³

A II. világháborút követően Nyugaton jelentkező *baby boom* térségünkben elmaradt (legfeljebb csak az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején jelentkező magasabb szülési arányt tekinthetjük – időben erősen redukálva – annak), a gyermekszám csökkent, és a csökkenés üteme egyre fokozódott. A pronatalista politikát és ezzel együtt a művi vetélések megtiltását Kelet-Közép-Európában hamarosan az abortuszok teljes liberalizálása váltotta fel, amely a fertilitás nagymérvű eséséhez vezetett.¹⁴ Az egyetlen kivétel Románia volt, ahol az 1960-as évek közepén bevezetett abortusztilalom a termékenység átmeneti emelkedésével járt. Mindezzel egy időben az 1950-es és 1960-as évek társadalom- és gazdaságpolitikája révén erőszakos kollektivizálás és gyors szekularizáció ment végbe, amely a családok megélhetésére és értékrendjére egyaránt hatott.¹⁵ A női foglalkoztatottság megemelkedett, ami nemcsak a gyermekvállalás és munka konfrontációjának megjelenését eredményezte, de a térbeli mobilitás fokozódása a szűkebb családtól való eltávolodást is magával hozta, ami a gyermekvállaláshoz kapcsolódó szülői-rokoni segítség elvesztését is jelentette. Mindehhez alacsony bér és kevés bölcsődei férőhely járult.¹⁶ Az 1960-as évek közepétől pedig a halálozás trendjében is fordulat következett be: az addigi javulást a térségben kialakuló súlyos egészségromlás, majd egy epidemiológiai válság követte. Európa két fele között a népesedési folyamatokban egyre erősebb divergencia érvényesült.¹⁷

A nyugati *baby boomot* követően, az 1960-as évek közepétől megfigyelt termékenységi visszaesést (*baby bust*) egyes demográfiai elemzések a második demográfiai átmenet folyamataként jelölik. Ebben már olyan kérdések is megjelentek, mint a család átalakulása, a házasságon kívüli születések mértéke vagy

¹¹ Flora–Alber 1981: 48–70; Tomka 2015: 45.

¹² Koloh 2018a: 22–30.

¹³ Caldwell 2006: 250–251, 333; Melegh 2014: 33.

¹⁴ Caldwell 2006: 329.

¹⁵ Tomka 2009: 58.

¹⁶ Őri–Spéder 2020: 490–491.

¹⁷ Tomka 2009: 64; Mackenbach 2013; Mackenbach et al. 2015.

a migráció alakulása. Az Európa keleti felén jelentkező demográfiai trendek sajátja, hogy az átmenet elemei összecsúsztak. Tomáš Sobotka és társai Hollandia és Csehország összehasonlító vizsgálata során előbbinél az átmenet fokozatosságát, utóbbinál torlódását állapították meg, hangsúlyozva, hogy a különbség mögött nem az anyagi, hanem a társadalmi, pszichológiai és viselkedésbeli változások voltak a meghatározóbbak.¹⁸ Az államszocializmus idejében a kétgyermekes családmódel térnyeréséről beszélhetünk, ami az egyszerű reprodukivitást biztosító 2,1-es érték körüli ingadozást jelentett, a rossz halandósági értékekkel együtt viszont népességfogyáshoz vezetett.¹⁹ Mindeközben tovább fejlődtek a gyerekvállalást ösztönző népesedéspolitikák: Kelet-Németország nyomán például Magyarországon is lépésről lépésre egyre több intézkedést hoztak.²⁰ A gyermekvállalás visszaszorulása következtében azonban a népesség átlagéletkora megnőtt, és érzékelhetővé vált a napjainkig tartó előregedés. A házasság szerepe mindeközben átalakult, hiszen a házasságon kívüli születések, valamint az élettársi kapcsolatok terjedésével a házasság már nem a gyermekvállalás feltétele, hanem más társadalmi tényezők „közvetítője” lett (gondolhatunk például a jogilag garantált nagyobb biztonságra, támogatásra, de vallási elköteleződésre vagy a hagyomány folytatására).²¹ Sajátos, rendszerspecifikus jelenség viszont a kommunista Kelet-Közép-Európában a halálozási értékek romlása, amely mögött egyrészt a halandóságcsökkenés extenzív szakaszának lezárulása, másrészt a középkorú férfiak egészségromlására együttesen ható kiszolgáltatottságérzet, túlterheltség, nem hatékony munkavégzés, egzisztenciális konfliktusok, stressz és rossz stresszkezelési technikák, káros szenvedélyek és az egészségtelen étkezési rend egyaránt hatott.²²

A 1980–90-es évek fordulója a mindennapi élet körülményeit mélyrehatóan megváltoztatta.²³ Kelet-Közép-Európában a biztosból a bizonytalanságba való átmenet vette kezdetét:²⁴ a szociális rendszer három oszlopa, a garantált foglalkoztatás, a szociális védelem és a viszonylag stabil árszínvonal megszűnt.²⁵ A változások hatására 1990 után transzformációs válság alakult ki, amely az imént jelzett diffúz átalakulás felgyorsulását idézte elő.²⁶ A fertilitás Kelet-Európában tovább romlott, emellett a házasságkötési életkor meredeken nőtt.²⁷ A halandóság jellegzetes eltérésekkel változott: Szlovéniában, Lengyelországban és Csehországban gyors javulás következett be, Magyarországon lassabb, míg a szovjet utódállamokban egyértelmű romlás volt kimutatható. Téréségünket az 1990-es évek második felére érte el az egészségtudatosabb életmód, a törekvés a szív- és

¹⁸ Sobotka et al. 2003: 70; Tárkányi 2008: 436–437.

¹⁹ Őri–Spéder 2020: 493.

²⁰ Caldwell 2006: 366–369; Melegh–Őri 2003; Őri–Spéder 2020: 491.

²¹ Őri–Spéder 2020: 493.

²² Tomka 2009: 67–68; Kovács–Bálint 2018; Őri–Spéder 2020: 505.

²³ Őri–Spéder 2020: 495.

²⁴ Therborn 1995; Rychtaříková 2001: 124.

²⁵ Caldwell 2006: 365–366; Tárkányi 2008: 432.

²⁶ Tomka 2009: 82–83.

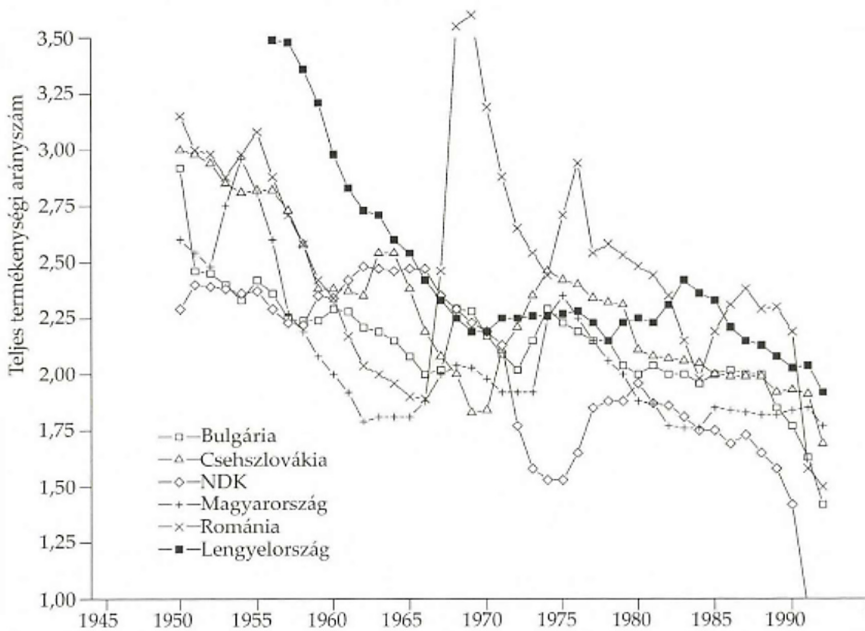
²⁷ Caldwell 2006: 290, 321.

érrendszeri betegségek megelőzésére, összefoglaló nevén a kardiovaszkuláris forradalom,²⁸ de az egészségügyi javulás – a modern gyógyászat, diagnosztika, gyógyszerek stb. költségei miatt – inkább rétegspecifikusnak tekinthető.²⁹

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy a 19. század utolsó harmadától a termékenységi értékek térségünkben csökkentek, és ez a tendencia máig sem állt meg. A csökkenés akkor is egyértelmű, ha a régió egyes országaiban feltűnő kiugrásokat is találunk (például Romániában, ahol 1966-tól egészen 1990-ig törvény tiltotta az anya döntésén alapuló abortuszt, lásd a 3. ábrát). A halálzási értékek ugyancsak csökkenést mutattak, a csecsemő- és gyermekhalandóság javulása a térségben is mélyreható változásokat idézett elő.

3. ábra

A teljes termékenységi arányszám alakulása kelet-közép-európai és délkelet-európai országokban, 1952–1992

Közl: Tomka 2009: 54. Forrás: Coleman, David (ed.) 1996: *Europe's Population in the 1990s*. Oxford University Press, Oxford, (Appendix) 49–53.

²⁸ Vallin–Meslé 2004.

²⁹ Őri–Spéder 2020: 506–507.

MAGYARÁZATOK

A fent bemutatott folyamatok jobb megértése érdekében vizsgáljuk meg közelebbről a rájuk adott magyarázatokat.

A születéskorlátozás megjelenése kapcsán több, főképp antropológiai elképzelés is létezik, amely vitatja annak modern kori kezdetét.³⁰ A demográfiai átmenet elmélete ezzel szemben a korai idők magas születési és halálozási számát hangsúlyozza, de problematikusabb ennél a teória azon része, amely átmenetet feltételez a hosszabb távú stabil állapotból egy hosszabb távon érvényesülő stabil állapotba. Visszatérek rá, de már az előzőekből is kiviláglik, hogy az átmenet a hosszabb távú stabil állapotba mindeddig nem valósult meg, míg a kiinduló, hosszabb távú stabil állapot pontos rekonstruálása a források szabta korlátok miatt ütközik számos nehézségbe.³¹ Mindemellett pedig érdemes azt is hangsúlyozni, hogy a kontrollálatlan termékenység messze nem jelent maximális termékenységet, éppen ezért annak meghatározása, hogy – a nettó reprodukciós együttható elérésén kívül – az egyes populációk között pontosan hol húzunk határokat, szintén számos problémát vet fel, akárcsak a tartós, visszafordíthatatlan termékenységszökkenés kezdetének meghatározása.³² Ansley Coale szerint a termékenység szándékos korlátozásáról akkor beszélhetünk, ha az alkalmazói számára tudatos, előnyös (akár az anya élettartamában vagy materiálisan stb.) és technikailag megoldható volt.³³ A coale-i feltételek mögött azok a társadalmi folyamatok húzódnak meg, amelyek az embert figyelmesebbé teszik saját életkörülményeire, annak javítására, mintegy arra sarkallva, hogy megoldást keressen biológiai meghatározottságára, s ezzel a korábbi normáktól eltérjen. A születésszabályozás gyakorlása épp emiatt szélesebb közösségi elfogadást feltételez, amelyet a kölcsönös előnyök ígérete biztosít. Ezeknek az előnyöknek amellet, hogy sokfélék, jól körülhatárolhatónak kell lenniük. John Caldwell azonban egyértelműen a gazdasági meghatározottságot tekintette a demográfiai viselkedés meghatározójának.³⁴ Marxista jellegű okfejtése átvette azokat a korábban kidolgozott paneleket, amelyek szerint a kultúra, a vallás, a hiedelmek, a törvények és a szokások mintegy *felépítményei* annak a rendszernek, amely a gazdaságra épül. A felépítmény célja, hogy a társadalom tagjai számára elfogadhatóvá tegye a rendszert, és a gazdálkodási módok változatai eltérő demográfiai viselkedést szülnek, még akkor is, ha az egyes termelési módok átfedésbe kerülnek egymással. A tudományos és technikai fejlődés következtében viszont a termelési mód megváltozik, és az új rend új demográfiai viselkedést eredményez.³⁵ Caldwell érvelése szerint

³⁰ Polgar 1971: 3; Handwerker 1983: 5.

³¹ Tomka 2009: 47.

³² Caldwell 2006: 9. A történeti demográfiai szakirodalom sokáig a hutteriták termékenységét vette alapul, de érdemes hangsúlyozni, hogy a születéskorlátozás létét ennek a minimumához igazították, azt is több lépcsőben. Erre vonatkozóan: Andorka 1988: 48–49.

³³ Coale 1973: 65.

³⁴ Caldwell 2006: 6.

³⁵ Caldwell 2006: 7–16.

a hangsúly az innovációból fakadó változás folyamatosságán van, amely így nem lehet mellőzhető szempont, mint például Thomas Malthus felfogásában, ám túlzottan hangsúlyozható sem, mint például – Malthust ellentételezve – Ester Boserupnál.³⁶ A különbségek azonban területileg is megfigyelhető mintázatokat követnek, mint ahogy John Hajnal is a modern Európa és a kapitalizmus megjelenését az európai házassági minták térbeli összefüggéseiben tárgyalta.³⁷ Elméletének kidolgozása során Thompson is a nyugat- és kelet-európai szinten észlelhető különbségre épített, és felosztása, amely a Danzig–Trieszt vonalon alapult, már egészen közel volt Hajnal későbbi Szentpétervár–Trieszt vonalához.³⁸ Kisebbléptékű mintavételes kutatások ellenben arra engednek következtetni, hogy ezek a regionális különbségek nemcsak hogy folyamatos mozgásban vannak, de hatnak is egymásra, emiatt erős tendencia mutatkozik a hagyományos viszonyok közötti nagy regionális különbségek kiegyenlítődére.³⁹ Ez a felismerés aztán új elméleteket szült, így például a Monarchiára vonatkozóan Katus László fogalmazta meg az első demográfiai átmenet három típusát. Ausztria nyugati országait és Magyarország néhány nyugati megyéjét eszerint a kései házassulók és a nem házasodók magas aránya, így az alacsony termékenység, Ausztria keleti országait (Galíciát és Bukovinát), valamint Magyarország alföldi megyéit az általános és korai házasság, valamint a magas termékenység jellemzi, ahol a halálozás csökkenését hamar követte a termékenység esése. A klasszikusnak és kelet-európainak mondott átmenetek mellett azonban Magyarország többi vidékén egy harmadik átmenet érvényesült, amelynek jellemzője a korai és általános házasságkötés és a születésszabályozás korai megjelenése, amely szintén a termékenységi értékek esését váltotta ki.

A demográfiai átmenet elméletét a kezdetektől élénk érdeklődés övezte. Martin Dribe és munkatársai a jelentőségét kifejezetten a neolitikumhoz, illetve az ipari forradalomhoz mérik.⁴⁰ Az érdeklődést pedig fokozta, hogy mindmáig nem világos, pontosan milyen tényezők és mennyiben járultak hozzá a változásokhoz. Annak megállapítása, hogy a demográfiai átmenet szakaszai szoros összefüggést mutatnak a társadalmi és gazdasági fejlődéssel, túl általános ahhoz, hogy bármit is megválasszon.⁴¹ Különösen igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy az átmenet az egyes országokban eltérő formában zajlott le, és a legkevésbé követte a bevezetőben leírt klasszikus elképzelést. Még akkor is hiányérzetünk támad, ha tudjuk, hogy – Dribe és munkatársai szerint – az iparosítás, az urbanizáció, a halandóság változása és a gyermekek költsége kombinációjában érdemes gondolkodnunk.⁴² A demográfiai átmenet elmélete – amelyet Noriko Tsuya hangsúlyozottan két

³⁶ Boserup 1965, 1987.

³⁷ Hajnal 1965: 132.

³⁸ Melegh 2014: 33–34.

³⁹ Dányi 1977: 56–85.

⁴⁰ Dribe–Oris–Pozzi 2014: 163; Wrigley 1973.

⁴¹ Knodel – Van de Walle 1979: 217–245; Caldwell 2006: 103.

⁴² Dribe–Oris–Pozzi 2014: 163; Tomka 2009: 47.

részre, a termékenységi és halálozási átmenetre, míg John Weeks termékenységi, halandósági, együttlélési, korszerkezeti, illetve migrációs-urbanizációs átmenetekre oszt⁴³ – felvetette a gyermekekre irányuló figyelem alakulásának kérdését is. Gazdasági oldaláról vizsgálva a kérdést, úgy tűnhet, hogy az átmenet kezdete szoros összefüggést mutathat a gyermek jelentette bevétel és kiadás különbözőségének tartósan negatív voltával, valamint azzal, hogy az iparosodott társadalomban a szülők hajlandók többet költeni a gyermekükre.⁴⁴ A csecsemő és gyermek túlélési esélyeit emellett az is jelentősen növelhette, hogy nagyobb figyelmet, tördődést kapott.⁴⁵ A családtörténeti kutatások ugyanakkor mára már meggyőző bizonyítékokat szolgáltatottak arról, hogy a gyermekek iránti odaadó figyelem nem a 20. század sajátja, hanem – nyilván erőteljesen meghatározó térbeli és társadalmi különbségek mellett – már jóval korábban jelentkezett.⁴⁶ Az első demográfiai átmenet elméletének cizellálása során mégis úgy tűnt, hogy a gyermek iránt érzett önzetlen odaadást, avagy altruizmust tekintették a mozgatórugónak, de ez főleg majd a második demográfiai átmenet elméletében az egyéni önmegvalósítás, individualizmus ellentételezéseként kapott nagyobb hangsúlyt.⁴⁷

A demográfiai átmenet további jellemzője, hogy van egy terjedési dinamikája. A diffúziós elmélet szerint ugyanis az időben és térben megjelenő, jelentős változatosság fokozatosan homogenizálódik, és ez a lokális szinteken megjelenő különbségeket elmosó változás teszi globálisan értelmezhetővé az egész átmenet-konceptiót. Ebben az esetben a terjedést leginkább a korábbiakban felépítményként jellemzett tényezők, tehát például a vallás, az erkölcsi beállítódás stabilitása, hagyományozódása képes fékezni.⁴⁸

Ezen a ponton azonban érdemes számot vetni a fejlődés kérdésének megítélésével is.⁴⁹ A szexuális kapcsolatok alakulását tekintve Caldwell hangsúlyozza, hogy az 1940-es évek végére a korai, tehát házasságot megelőző szexuális kapcsolatok már jellemzőnek tekinthetők, de a korábbi szociográfiák, így Erdei Ferenc *Parasztok*, vagy Illyés Gyula *Puszták népe* című munkája az 1920–1930-as évek magyar tanyavilágban is egy szabadabb szexuális erkölcsű világot mutatnak be.⁵⁰ Bár a 20. század során érték kihívások, tudományos körökben a demográfiai átmenet elmélete vált elfogadottá, még ha a magyarázat egyes elemeinek, így a természetes termékenységnek vagy a fogyasztási döntési mechanizmusoknak, vagy pedig a „vagyonáramlásnak” hangsúlyozása ma sem tekinthető kielégítőnek. Számos komplex kutatás zajlott azonban az iskolázottságra, a nők helyzetének

⁴³ Tsuya 2010; Weeks 2007.

⁴⁴ Becker 1991: 155.

⁴⁵ Caldwell 2006: 103–104, 163.

⁴⁶ Stone 1977; Ariès 1987: 233; Pollock 1990; Barclay 2011; Erdélyi (szerk.) 2019.

⁴⁷ Rychtaříková 2001: 114.

⁴⁸ Caldwell 2006: 16.

⁴⁹ Melegh 2014: 30.

⁵⁰ Erdei 1973; Illyés 1936.

megváltozására, a társadalmi mobilitásra vagy épp a mentális változásokra vonatkozóan.⁵¹

A halálózási átmenettel szoros összefüggésben tárgyalható a halandóság visszaszorulása, a járványok megszűnése és az emberi élettartam megnövekedése.⁵² Thompson és Notestein szerint ugyanis ha tudjuk, miért csökkent a halálózás, már azt is tudjuk, miért csökkent a termékenység.⁵³ Természetesen az előbbieknél ennek már hosszabb cáfolatát nyújtották, de a magyarázat tudománytörténeti fejlődése szempontjából mégis fontos volt a felvetés. A halálózás csökkenése önmagában ugyanis egytényezős és ebben a formában különösen gyenge magyarázat volt.⁵⁴ Az egészséges fogyasztásra és higiénára oktató propaganda és elemi oktatás terjedése, valamint a lakásviszonyok javulása – ahol ez megvalósult – szintén az epidemiológiai átmenet hangsúlyos magyarázó tényezői éppúgy, mint a családi állapot vagy a nők jellemzően jobb genetikája és az egészségügyi problémákkal szembeni tudatosabb viszonya.⁵⁵

Ron Lesthaege és Dirk van de Kaa 1986-ban fogalmazta meg elméletét a második demográfiai átmenetről.⁵⁶ Az elsővel szemben, amelyet – mint indokolták – alapvetően a termelési technológiák megváltozása és a gyermekek csökkent hasznossága váltott ki, minőségi különbséget jelent, hogy a másodiknál az individuális és a posztindusztriális változások együttesen fejtik ki hatásukat. David Reher szerint viszont az első átmenet idején az emberek a demográfiai viselkedésüket a külvilág impulzusaihoz kezdték igazítani, ami a második átmenet idején is érvényesül.⁵⁷ Lesthaege és Van de Kaa szerint a *baby boom*ot követő visszaeséstől, tehát az 1960-as évek közepétől számított folyamat jelezte individuális értékváltozás mögött a hagyományos nemi szerepek átalakulása, valamint az egyén életében, önérvényesítésében megnyíló lehetőségeknek a korábbiaknál sokkal nagyobb száma áll. Szemléletesebb megfogalmazásuk szerint, a gyermekkirályt trónfosztották, és az egyén jogai és önmegvalósítása került a középpontba. Ennek következtében az egyének életében későbbre tolódott a házasságkötés, sokszínűbbé váltak a háztartás- és családformációk, és a nők nagyobb arányban léptek be a munkaerőpiacra, ami fokozta a munka- és gyermekvállalás között húzóó feszültséget.⁵⁸

⁵¹ Szentgáli 1991: 21–28. Tájékoztató: Bengtsson–Dribe 2006, 2014; Bengtsson–Campbell–Lee et al. 2004; Bras 2014; Breschi–Esposito–Mazzoni–Pozzi 2014; Breschi–Fornasin–Manfredi 2013; Cummins 2009; Dribe–Oris–Puzzi 2014; Dribe–Scalone 2010, 2014; Óri 2003, 2006, 2007; Óri–Pakot 2015; Pakot 2013, 2014, 2015, 2016; Pakot–Óri 2015; Reher 1999; Reher–Sanz–Gimeno 2007; Van Bavel 2004; Van Bavel–Kok 2004.

⁵² Óri–Spéder 2020: 482.

⁵³ Caldwell 2006: 160–161.

⁵⁴ Tomka 2009: 47–48.

⁵⁵ McKeown 1976: 152–154; Tomka 2009: 66–69. Erre jó példa a *Magyar Világhíradó* 430. (1932. május): Az Országos Tejpropaganda Bizottság tejujzonnája a Nemzeti Gyermekhétén c. adása: <https://filmhíradokonline.hu/watch.php?id=212> – utolsó letöltés: 2021. január 18.

⁵⁶ Caldwell 2006: 312.

⁵⁷ Reher 1999.

⁵⁸ Caldwell 2006: 312, 252; Tomka 2009: 81–82.

Amellett, hogy a második demográfiai átmenet elméletében nagyobb hangsúlyt kapnak a kulturális elemek, a munkaerő, különösen a fiatal munkaerő egzisztenciális bizonytalanságának is fontos szerep jut. Kritikusai szerint viszont a demográfiai jelző vitatható, hiszen az elsőhöz képest sokkal markánsabban jelennek meg az új gazdasági és kulturális elemek, holott már az első esetében is ezek összhatásáról volt szó. Mindemellett pedig az átmenet fogalmának és tagolásának használata is túlzott magabiztosságot sugall, hiszen nem látjuk a végét, mert benne élünk.⁵⁹

Ahogy az első átmenet kapcsán, úgy itt is számos, a folyamatok jobb megértését segítő elgondolás született. Az oktatás, a női önmegvalósítás családanyai szerepen kívüli lehetőségei, a házasság rousseli modelljeinek pluralitása,⁶⁰ ezeknek az egyénre ható szocializációs és pszichés hatásai különböző hangsúlyokkal, de mind magyarázzák az eltérő társadalmi rétegek számára is közös nevezőt, az alacsony fertilitást.⁶¹ Kohler és Kohler számításai szerint kifejezetten a munkanélküli nők és a kiemelkedően magas arányban munkanélküliség sújtotta területeken élők körében figyelhető meg a magasabb fertilitás.⁶² A hatvanas években bekövetkező váltás technikai oldala, hogy a fogamzásgátlók lehetővé tették a gyermekvállalás tervezésének pontosabb, kiszámíthatóbb ütemezését, ami egyben a második átmenet globalitását és egyidejűségét segítette elő.⁶³ Tekintve, hogy mélyen a mai életünk része, a demográfiai átmenetet jellemző termékenység kapcsán néhány jövőt illető feltételezés is született. John Bongaarts szerint egy-egy nőnek vélhetően két gyermeke lesz, de egyáltalán nem biztos, hogy attól, akivel együtt fog élni. Alison McIntosh a termékenység alakulását tekintve ugyancsak bizakodó, viszont úgy véli, hogy a női munkavállalás és a gyermekvállalás összeegyeztetésének problémáit a piacnak előbb meg kell válaszolnia.⁶⁴

A második demográfiai átmenet során a morbiditási és mortalitási minták átalakultak, háttérbe szorultak a fertőző betegségek és az élettartam megnövekedésével nőtt a degeneratív betegségek aránya. Az 1970-es évektől terjedő kardiovaszkuláris forradalom az 1990-es évektől Kelet-Közép-Európában is egyre jobban utat tört, amit az orvostudomány 20. század végi fejlődése szintén erősített.⁶⁵ A második demográfiai átmenet kapcsán a migráció alakulása kapott és kap egyre nagyobb hangsúlyt. Ennek demográfiai szerepe éppolyan meghatározó, mint a termékenységé és a halálózásé, tekintve, hogy a társadalom nagyságát és szerkezetét (különösen korszerkezetét) jelentős mértékben alakítja. A migráció

⁵⁹ Caldwell 2006: 330–331, 356; Tomka 2009: 83.

⁶⁰ Louis Roussel szerint a házasságoknak négyféle modellje különíthető el, így a *tradicionális*, az egyéni érzelmeken alapuló, életre szóló *szövetség*, az ugyancsak az egyéni érzelmeken alapuló, de csak a szerelem végéig tartó *összeolvadás*, valamint a pillanatnyi érzelmeket és szórakozást szolgáló *társulásházasság*. Ismertetését lásd: Tárkányi 2008: 422.

⁶¹ Caldwell 2006: 343–347; Tárkányi 2008: 433–436.

⁶² Kohler–Kohler 2002: 233–262.

⁶³ Bongaarts–Watkins 1996: 639–682; Caldwell 2006: 266.

⁶⁴ Caldwell 2006: 316–317, 333.

⁶⁵ Őri–Spéder 2020: 502–506; Tomka 2009: 66.

számtalan tényezője közül érdemes szem előtt tartanunk, hogy tisztán gazdasági vándorlásról inkább csak országokon belül beszélhetünk, de a nemzetközi migrációban már politikai, nyelvi, kulturális és földrajzi tényezők is szerepet játszanak.⁶⁶ Gazdasági és társadalmi hatásai a globalizációkutatás egyik legfontosabb kérdésének tekinthetők, de egyelőre a demográfiai és szociológiai kutatások terén.

KÖVETKEZTETÉSEK

A 18. század óta a térben való gondolkodás új, globális orientációjú sémái, a régiók szerepe és kapcsolata egymással egyre nagyobb jelentőséget nyertek. A javakért versengő nemzetekről és régiókról szóló diskurzusok a demográfiai régiók gondolatrendszerét építették ki, majd finomították, illetve finomítják. A régiók szerinti eltérésekre fektetett hangsúly, az egymásra hatás feltérképezése, a benne rejlő lehetőségek feltárása máig mozgatja a globális és lokális fejlődési szinteken vizsgálódó kutatókat.

Malthus és Ricardo régiók szerint különítette el a demográfiai viselkedés mintázatait, sőt Malthus a megelőző és tényleges népesedési fékek alapján kifejezetten az erkölcsi fejlettség különböző szintjein álló régiókról beszélt. Bár a demográfiai viselkedés térbeli mintázatainak alapulvétele végigkísérte a népesedés változásáról szóló gondolkodást, nagyobb hangsúlyt mégis a demográfiai átmenet elméletének megfogalmazásakor, majd az 1960-as években nyert, amikor John Hajnal a házassági minták alapján újra felelevenítette a történeti régiók szerepét. Peter Laslett többek közt ennek hatására dolgozta ki, majd finomította háztartás-tipológiáját, amely a Szentpétervár–Trieszt vonal helyett már nyugat-, nyugati-közép-, mediterrán és kelet-európai régiókban gondolkodott. Sőt ennél is fontosabbnak tekinthető megállapításra jutott, amikor hangsúlyozta, hogy az egyértelmű határok helyett tendenciákról és valószínűségekről érdemes beszélnünk. Ez persze közel sem kívánja azt sugallni, hogy Hajnal éles választóvonalban gondolkodott volna, inkább egy hajlékony sávban, de ettől még kétosztatú struktúrát teremtett, és ennyiben ez sokkal élesebb volt, mint a lasletti modell.⁶⁷ Laslett (később Hammellel együtt jegyzett) háztartás-tipológiája, amelyet a nominális háztartás-összeírásokat feldolgozó cambridge-i Népeség és Társadalmi Struktúra Kutatócsoportja keretében dolgozott ki, jobban illeszkedett a történeti régió-koncepciókhoz. Magyarországon elsőként a dél-dunántúli Alsónyék és Kölked adatait elemezték egy-egy véletlenszerűen fennmaradt összeírásnak köszönhetően.⁶⁸ Ahogy azonban az új eredmények megszülettek, tehát már az 1980-as évek elején, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a hagyományos morfológiai megközelítés válságba került. A régió Európában elfoglalt köztes helyzetét ismétlő következtetések már nem születtek releváns többletet, miközben az is egy-

⁶⁶ Tomka 2009: 69–80.

⁶⁷ Melegh 2014: 23–45.

⁶⁸ Andorka [1977] 2001: 148–149; Husz 2000.

értelmű, hogy az eddigi kutatások még csak reprezentatívnak sem nevezhetők, ha megnézzük, hogy akár Magyarországon, akár tágabban véve Kelet-Közép-Európában, a források nyújtotta lehetőségekhez mérten alig készült el feldolgozás. Hiába fogalmazódik meg újra és újra az interdiszciplináris együttműködés igénye, a makrostruktúrákhoz igazodó, egyoldalú feldolgozások rendre hiányérzetet szülnek. Nem lehet kielégítőnek tekinteni például Alain Macfarlane azon következtetését sem, hogy Kelet-Európa az Európán kívüli régiókhoz hasonló paraszti társadalom volt, miképp Jack Goody eurázsiai léptékben homogénnek tetsző családszervei is inkább módszertani kritikaként értékelhetők.⁶⁹

A régiók problematikájához tartozik dinamikus változásuk kérdése is. Ha csak a fent bemutatott folyamatokat vesszük sorra, láthatjuk, hogy a régiók is gyakran és rugalmasan alakulnak. A globális folyamatok magyarázatának igényére nem jelenthet választ a történeti mikrodemográfia, amely a helyi társadalmi kapcsolatokban keresi a lokális demográfiai fejlődés magyarázatát, és közben elfordul az Európán belüli regionális modellektől.⁷⁰ Bár Caldwell leírta, hogy a területi felosztások nem működnek,⁷¹ mégis, az észlelhető különbségek rendezésének és láttatásának elemi történeti igénye nem engedi, hogy ilyen szélsőséges következtetésre jussunk. Vagyis mindenképp kellene olyan utat találunk, amely megvalósítja az egyes mikro-, mezo- és makrorégiók közötti léptékváltást, s miközben mélységében is magyarázni kívánja az eltérő szintek közötti folyamatokat, nem válik darabossá vagy egyszerűen sablonossá.⁷²

Mikolaj Szołtysek, Bartosz Ogórek és Siegfried Gruber a *Population Studies* című szaklapban 2020 novemberében publikált tanulmányukban⁷³ újabb változatokat keresnek ezekre a problémákra. Nagy hangsúlyt helyeznek arra a következtetésükre, hogy a regionális különbségek heterogenitásának a háztartásvizsgálatokban meghatározó a szerepük, és újra felteszik azt a többek által már feszegetett kérdést, hogy van-e középút az általános globális elméletek és az egyedi leírások között. Meglátásuk szerint a történelmi háztartás-alakítási magatartások valódi, téralapú elmélete még várat magára, de addig is a háztartás-tipológia hiányaira kívánják ráirányítani a figyelmet. Szołtysek és szerzőtársai ugyanis úgy vélik, hogy az eddigi tipologizálás nem figyelt fel a területi vonatkozásokra, így viszont

⁶⁹ Melegh 2014: 44–46.

⁷⁰ Melegh 2014: 47–48.

⁷¹ Caldwell 2006: 355–356.

⁷² Leginkább úgy elegáns, ha ehhez a magam példáját hozom, amikor dél-dunántúli születésszabályozásról írok, miközben hét ormánsági és három völgyeségi település adatait dolgoztam fel (Kolah 2018b). Ez a gyakorlat azonban nemzetközi szinten is általánosan bevett a történeti demográfiai szakirodalomban, miközben nyilvánvaló, hogy néhány település közel sem reprezentál egy régiót. Nem volt korábban jellemző, ha megnézzük például Andorka Rudolf történeti demográfiai tanulmányainak címét, zömükben konkrétan megnevezett településekre vonatkoztak, és vajszlói és besencei eredményeit is csupán adalékoknak titulálta – valószínűleg nem szerzői szerénységéből (Andorka 2001).

⁷³ Szołtysek–Ogórek–Gruber 2020.

közel sem meglepő, hogy a következtetések globális szinten már vagy bizonytalanok, vagy túlságosan átfogók.⁷⁴

De menjünk tovább, és nézzük a probléma gyökerét. Ha végiggondoljuk, hogy mitől legitim egy kutatás, egyértelműen kiderül, hogy a problémacentrikus kérdésfelvetéstől. Simmons és Piché globalizációkutatási tanácsai is világossá teszik, hogy konkrét kutatási célkitűzéseink leginkább a mikrovizsgálatok talaján hozhatnak új eredményt, és emiatt lesz hatványozottan értékesebb minden olyan forrás és módszer, amely ezt segíti elő a változások okainak és folyamatának feltárásával.⁷⁵ A globalizációörténeti szemléletmód érvényesítésének kulcsa a léptékváltás alkalmazásának módjában áll. A demográfiai átmenet elmélete lényeges minőségi különbségekre mutat rá – csak éppen a lépték válik túlméretezetté. Ezt tükrözi az is, hogy a sablonos magyarázatok mögötti hatóokok eltérő súlyának kell rendszert alkotnia, és ezáltal válhat a különböző magyarázó okok közötti különbségtétel világossá és jól követhetővé.⁷⁶ Megfontolásra érdemesnek vélem ugyanis a folyamatok mögött álló tényleges egyéni és konkrét társadalmi egységekre szűkített életvilágok mélyfúrásos elemzését, hiszen csak ezek sorától várható további, jobb eredmény: elvégre a léptékváltásnál pontosan ezek hiánya okozza az értelmezési nehézségeket.

Szołtysek és munkatársai a MOSAIC-projekt adatbázisát használták fel számításaihoz. Ez a világ minden részéről háztartási összeírásokat gyűjtő adatbázis egy-egy országon belüli nagyregionális mintavételre épül. A Kárpát-medencei adatokat hatalmas energiabefektetéssel Őri Péter és Pakot Levente rögzítette.⁷⁷ Nem túlzás a nagyság és a szakmai profizmus legmagasabb jelzőivel illetni a bárki számára hozzáférhető adatbázis mögött rejlő munkát. A történeti Magyarország területére nézve 6584 háztartás, ebben pedig 31 406 ember adatait rögzítették. Regionális összehasonlításként érdemes megnézni, hogy a lengyel Kujávia 2065 háztartása 13 320 fővel, a román Havasalföld 5263 háztartása 21 546 fővel, Ausztria 4156 háztartása 20 036 fővel szerepel. A magyar adatok viszont mind az 1869-es népszámlálás megmaradt íveiről származnak, míg a romániai adatok 1838-ból, az osztrákok 1910-ből. Időben már nehezen, de nagyságrendileg összevethető adatbázisok együttese gazdagítja az amúgy még mindig bővülő MOSAIC-projektet.⁷⁸ A magyar adatbázis új, társadalomtörténetileg eddig nem vagy kevésbé vizsgált településeket emelt ki. A területi, felekezeti és etnikai reprezentativitás követelménye ezáltal teljesült, de idővel muszáj lesz becsatornázni ezeket a társadalomtörténeti kutatásba is, mert például Kecskemét és Mohács kivételével kevés a vonatkozó történeti kutatás.⁷⁹

⁷⁴ Szołtysek–Ogórek–Gruber 2020.

⁷⁵ Simmons–Piché 2002: 111–112.

⁷⁶ Gyáni 2020: 17–36.

⁷⁷ Őri–Pakot 2016.

⁷⁸ Elérhető itt: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files> – utolsó letöltés: 2021. január 19.

⁷⁹ Ez a program a magyar történetírásban lassan egy évszázada megfogalmazódott, lásd Mályusz 1923.

Mindezeket tekintve megállapíthatjuk, hogy miközben a technikai fejlődés adta lehetőségek teljes körű kihasználására törekszünk, elemi erővel törnek felszínre újra azok a problémák, amelyek már régóta kísérik a különböző társadalomtörténeti aldiszciplínák együttműködését. 1980-ban Katus László már-már megnyugtatóan próbálta a történész feladataként megjelölni a különböző eszköztárral és kérdésfelvetéssel dolgozó kutatók (esetében jelesül a történeti demográfusok és történeti statisztikusok) kutatási eredményeinek egységes képpé illesztését. Az elmúlt negyven év legtöbb heroikus eredménye azonban zömében egyéni teljesítmény volt, és nem a különböző területekről érkezők együttműködéséből fakadt, még ha a közös megbeszélések, problémafelvetések és viták ezt elő is segítik. A történeti társadalom képe pedig láthatólag nem *a priori* megközelíthető, hiszen a nagy, átfogó sémák pontosan a lokális jegyeket és finom átmeneteket nyelik le, amelyek ha arányaikban nem feltétlen befolyásolják is az összegző eredményeket, mégis gyakran árulkodó momentumok, amelyek jelentőségüket csak a történész mikroszkópja alatt nyerik el.

Ebben a megközelítésben viszont a globális nézőpont érvényesítése kerül veszélybe, és az eredmények értelmezése a túlzott megkötöttség miatt partikuláris következtetések megfogalmazását engedi meg, hozzávetőleges magabiztossággal. A demográfiai átmenet elmélete globális szempontból leginkább a lehetséges demográfiai magatartásformák összességét, egy közös halmazát jelöli. Olyan ideáltípust tehát, amely egy jól megragadható változást tükröz, miközben a lokális tényezők számos variánsát érvényre juttatja. A különböző változatok, tehát az egyes lokális folyamatok jellemzői viszont nem egymástól a térben messze, a kulturális diffúzió lehetséges határain kívül eső települések összevetéséből rajzolódnak ki. Ehelyett a szorosan reflektált léptékváltással jelentkező hasonlóságok és különbségek összekapcsolása által válnak értelmezhetővé. E megközelítésben a makroléptékű következtetések általánosíthatósága legalább annyira feltételes, mint a mikroléptékűeké, ám ez inkább ösztönző, semmint kiábrándító tény.

Különösképp igaznak tekinthetjük ezt a megállapítást, ha a demográfiai átmenetet a globalizáció folyamata felől közelítjük meg. A makro- és mikroszint összedolgozását ugyanis jelentős mértékben elősegíti a kulturális diffúzió elemeinek mélyebb vizsgálata. A tudatos születésszabályozás mind átfogóbb közösségi elfogadottsága, a fogamzásgátlók használatának terjedése, ezek következtében pedig a fejlett és fejlődő országoknak az 1960-as években mindenhol szinte egy időben megjelenő (újabb) jelentős termékenységszökkenése olyan okok keresésére indít, amelyek a társadalom legtöbb rétegét érintették.⁸⁰ A családméret és a fogamzásgátlás mellett pedig – ahogy az előbbiekkal összhangban Caldwell is figyelmeztet – a nemzeti létszám kérdését is meg kell vizsgálni.

⁸⁰ Caldwell 2001: 109.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf [1977] 2001: A család és háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dunántúli faluban (Alsónyéken és Kölkeden). Kísérlet P. Laslett elemzési módszerének felhasználására. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest, 147–180.
- Andorka Rudolf 1988: *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*. (Történeti Demográfiai Füzetek 4.) KSH NKI, Budapest.
- Andorka Rudolf 2001: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest.
- Ariès, Philippe 1987: *Gyermek, család, halál*. Gondolat, Budapest.
- Barclay, Katie 2011: *Love, Intimacy and Power. Marriage and Patriarchy in Scotland, 1650–1850*. Manchester University Press, Manchester–New York. DOI: 10.7228/manchester/9780719084904.001.0001.
- Becker, Gary S. 1991: *A Treatise on the Family*. Enlarged edition. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Bengtsson, Tommy – Dribe, Martin 2006: Deliberate Control in a Natural Fertility Population: Southern Sweden, 1766–1864. *Demography* (43.) 4. 727–746. DOI: 10.1353/dem.2006.0030.
- Bengtsson, Tommy – Dribe, Martin 2014: The Historical Fertility Transition at the Micro Level: Southern Sweden 1815–1939. *Demographic Research* (30.) 17. 493–534. DOI: 10.4054/DemRes.2014.30.17.
- Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, Z. James et al. 2004: *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA. DOI: 10.7551/mitpress/4227.001.0001.
- Bongaarts, John – Watkins, Susan Cotts 1996: Social Interactions and Contemporary Fertility Transitions. *Population and Development Review* (22.) 4. 639–682. DOI: 10.2307/2137804.
- Boserup, Ester 1965: *The Conditions of Agricultural Growth. The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*. Earthscan, London.
- Boserup, Ester 1987: Population and Technology in Preindustrial Europe. *Population and Development Review* (13.) 4. 691–701. DOI: 10.2307/1973028.
- Bras, Hilde 2014: Structural and Diffusion Effects in the Dutch Fertility Transition, 1870–1940. *Demographic Research* (30.) 5. 151–186. DOI: 10.4054/DemRes.2014.30.5.
- Breschi, Marco – Fornasin, Alesso – Manfredi, Matteo 2013: Patterns of reproductive Behavior in Transitional Italy. The Rediscovery of the Italian Fertility Survey of 1961. *Demographic Research* (29.) 44. 1227–1260. DOI: 10.4054/DemRes.2013.29.44.
- Caldwell, John C. 2001: The Globalization of Fertility Behavior. *Population and Development Review* (27.) Supplement, 93–115.
- Caldwell, John C. 2006: *Demographic Transition Theory*. Springer, Dordrecht.
- Chesnais, Jean-Claude 1993: *The Demographic Transition: Stages, Patterns, and Economic Implications*. Clarendon, Oxford.

- Coale, Ansley J. 1973: The Demographic Transition, in: International Union for the Scientific Study of Population: *International Population Conference, Liège, 1973* (1.) 53–72.
- Cummins, Neil 2009: *Marital Fertility and Wealth in Transition Era France, 1750–1850*. Paris School of Economics, Working Papers 16.
- Dányi Dezső 1977: *Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon*. (Történeti Statisztikai Tanulmányok 3.) KSH NKI, Budapest, 5–104.
- Dányi Dezső 1991: Demográfiai átmenet, 1880–1960 (Princetoni indexek). In: uő. (szerk.): *Demográfiai átmenet Magyarországon*. (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek 9.) KSH NKI, Budapest, 187–231.
- Demény Pál 1968: Early Fertility Decline in Austria–Hungary. A Lesson in Demographic Transition. *Daedalus* (97.) 2. 502–522.
- Dribe, Martin – Oris, Michel – Pozzi, Lucia 2014: Socioeconomic Status and Fertility Before, During, and After the Demographic Transition. An Introduction. *Demographic Research* (31.) 7. 161–182. DOI: 10.4054/DemRes.2014.31.7.
- Dribe, Martin – Scalone, Francesco 2010: Detecting Deliberate Fertility Control in Pre-Transitional Populations. Evidence from Six German Villages, 1766–1863. *European Journal of Population* (26.) 4. 411–434. DOI: 10.1007/s10680-010-9208-8.
- Dribe, Martin – Scalone, Francesco 2014: Social Class and Net Fertility Before, During, and After the Demographic Transition. A Micro-Level Analysis of Sweden 1880–1970. *Demographic Research* (30.) 15. 429–464. DOI: 10.4054/DemRes.2014.30.15.
- Erdei Ferenc 1973: *Parasztok*. Akadémiai, Budapest.
- Erdélyi Gabriella (szerk.) 2019: *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon, 1500–1850*. (Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 4.) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Faragó Tamás 1996: Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. *Demográfia* (39.) 4. 241–262.
- Faragó Tamás 2001: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. In: *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 9–14.
- Flora, Peter – Alber, Jens 1981: Modernization, Democratization and the Development of the Welfare States in Western Europe. In: Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold J. (eds): *The Development of Welfare States in Europe and America*. Transaction, New Brunswick–London.
- Gyáni Gábor 2020: *A történeti tudás*. Osiris, Budapest.
- Hajnal, John 1965: European Marriage Patterns in Perspective. In: Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (eds): *Population in History: Essays in Historical Demography*. Edward Arnold, London, 101–143. DOI: 10.4324/9781315127019-7.
- Handwerker, W. Penn. 1983: The First Demographic Transition: an Analysis of Subsistence Choices and Reproductive Consequences, *American Anthropologist* (85.) 1. 5–27. DOI: 10.1525/aa.1983.85.1.02a00010.
- Husz Ildikó 2000: Az angolszász családtörténeti kutatások és hatásuk a magyarországi történeti demográfiára. *Szociológiai Szemle* (10.) 2. 81–104.

- Illyés Gyula 1936: *Puszták népe*. Nyugat, Budapest.
- Katus László 1980: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle* (23.) 2. 270–288.
- Knodel, John – Van de Walle, E. 1979. Lessons from the Past: Policy Implications of Historical Fertility Study. *Population and Development Review* (5.) 2. 217–245. DOI: 10.2307/1971824.
- Kohler, Hans-Peter – Kohler, Iliana 2002: Fertility Decline in Russia in the Early and Mid-1990s: the Role of Economic Uncertainty and Labour Market Crises. *European Journal of Population* (18.) 3. 233–262. DOI: 10.4054/MPIDR-WP-2001-013.
- Koloh Gábor 2018a: Magyarország demográfiája és az első világháború. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békebe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 9–46.
- Koloh Gábor 2018b: *A születésszabályozás mint társadalomtörténeti probléma. Születésszabályozás a Dél-Dunántúlon (1790–1941)*. (PhD-disszertáció.) ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest.
- Koloh Gábor 2020: A trianoni menekültek száma. In: Ablonczy Balázs (szerk.): *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után*. Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet, Budapest, 11–22.
- Kövér György 2013: Növekedés és hanyatlás az Osztrák–Magyar Monarchia történelmi emlékezetében. *Korall* (14.) 54. 5–27.
- Kovács Katalin – Bálint Lajos 2018: Halandóság. In: Monostori Judit – Öri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2018: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 147–175.
- Livi-Bacci, Massimo 1999: *A világ népességének rövid története*. (Osiris könyvtár – Történelem.) Osiris, Budapest.
- Mackenbach J. P. et al. 2003: Widening Socioeconomic Inequalities in Mortality in Six Western European Countries. *International Journal of Epidemiology* (32.) 5. 830–837. DOI: 10.1093/ije/dyg209.
- Mackenbach, J. P. et al. 2015: Trends in Inequalities in Premature Mortality: a Study of 3.2 Million Deaths in 13 European Countries. *Journal of Epidemiology and Community Health* (69.) 3. 207–217. DOI: 10.1136/jech-2014-204450.
- Mályusz Elemér 1923: A helytörténeti kutatás feladatai. *Századok* (57.) 1–6. 538–566.
- McKeown, Thomas 1976: *The Modern Rise of Population*. Edward Arnold, London.
- Melegh Attila 2014: Biopolitika, régiók és demográfia. In: Öri Péter (szerk.): *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH Népeségtudományi Intézet, Budapest, 23–58.
- Melegh Attila – Öri Péter 2003: A második demográfiai átmenet elmélete. In: Spéder Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH NKI – Századvég, Budapest, 495–523.
- Öri Péter 2003: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. (Kutatási Jelentések 75.) KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest. Öri Péter 2006: Demográfiai átmenetek Magyarországon.

- Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Demográfia* (49.) 4. 299–341.
- Öri, Péter 2007: *Demographic Patterns and Transitions in 18–20th Century Hungary: County Pest–Pilis–Solt–Kiskun in the Late 18th and Early 20th Centuries*. (HDRI Working Papers on Population, Family and Welfare 10.) HDRI, Budapest.
- Öri Péter 2018: A termékenységi átmenet mintái egy mikrorégióban (Zsámbék, Tök és Perbál) a 19. század végén, a 20. század első felében. *Demográfia* (61.) 1. 53–90. DOI: 10.21543/Dem.61.1.3.
- Öri Péter – Pakot Levente 2015: Termékenységi átmenet mikroperspektívából 1970-es retrospektív adatok alapján. *Demográfia* (58.) 2–3. 117–144.
- Öri Péter – Pakot Levente 2016: Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon. A Mosaic-adatbázis elemzésének első eredményei. *Korall* (17.) 65. 164–192.
- Öri Péter – Spéder Zsolt 2020: Folytonos átmenet: Magyarország népesedése 1920 és 2020 között. *Statistikai Szemle* (98.) 6. 481–521. DOI: 10.20311/stat2020.6.hu0481.
- Pakot Levente 2013: *Nemek és nemzedékek: Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. (KSH NKI Kutatási Jelentések 95.) KSH NKI Budapest.
- Pakot Levente 2014: Gyermekvállalás a demográfiai átmenet idején a Nyugat-Dunántúlon. In: Öri Péter (szerk.): *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 247–270.
- Pakot Levente 2015: Házasságkötés és első gyermekvállalás: büki és csepregi női életutak a XX. században. *Vasi Szemle* (69.) 6. 992–1004.
- Pakot Levente 2016: Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939. *Korall* (17.) 63. 130–157.
- Pakot, Levente – Öri, Péter 2015: Socioeconomic and Religious Differentials in Marital Fertility During the Fertility Transition: A Micro-Level Study from Western Hungary, 1850–1939. *Demográfia. English Edition* (58.) 5. 5–37. DOI: 10.21543/DEE.2015.1.
- Perlitz, Manfred et al. 2010: The Demographic and Economic Transition in Central and Eastern Europe – Management Implications. *Journal of East European Management Studies* (15.) 2. 149–176. DOI: 10.5771/0949-6181-2010-2-149.
- Polgar, Steven 1971: Culture, History, and Population Dynamics. In: Polgar, Steven (ed.): *Culture and Population: A Collection of Current Studies*. Schenkman, Cambridge, MA, 3–8.
- Pollock, Linda 1990: *A Lasting Relationship. Parents and Children over Three Centuries*. University Press of New England, Hanover–London.
- Reher, David S. 1999: Back to the Basics: Mortality and Fertility Interactions During the Demographic Transition. *Continuity and Change* (14.) 1. 9–31. DOI: 10.1017/S0268416099003240.
- Reher, David S. 2004: The Demographic Transition Revisited as a Global Process. *Population, Space and Place* (10.) 1. 19–41. DOI: 10.1002/psp.313.
- Reher, David S. – Sanz-Gimeno, Alberto 2007: Rethinking Historical Reproductive Change: Insights from Longitudinal Data for a Spanish Town. *Population and Development Review* (33.) 4. 703–727. DOI: 10.1111/j.1728-4457.2007.00194.x.

- Rychtaříková, Jitka 2001: Válság vagy átmenet? – Régiók és népesedés (I.). *Régió* (12.) 1. 111–125.
- Simmons, Alan – Piché, Victor 2002: Teaching Migration and Globalisation. *Genus* (58.) 3–4. 109–133.
- Sobotka, Tomáš – Zeman, Kryštof – Kantorová, Vladimíra: 2003: Demographic Shifts in the Czech Republic after 1989: A Second Demographic Transition View. *European Journal of Population* (19.) 3. 249–277.
- Stone, Lawrence 1977: *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*. Harper & Row, New York.
- Szentgáli Tamás 1991: A demográfiai átmenet elmélete. In: Dányi Dezső (szerk.): *Demográfiai átmenet Magyarországon*. (KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek 9.) KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest, 21–34.
- Szołtysek, Mikołaj – Ogórek, Bartosz – Gruber, Siegfried 2020: Global and Local Correlations of Hajnal's Household Formation Markers in Historical Europe: A Cautionary Tale. *Population Studies* (75.) 1. 67–89. DOI: 10.1080/00324728.2020.1832252.
- Tárkányi Ákos 2008: A második demográfiai átmenet néhány főbb tényezője a fejlett világban és Magyarországon. *Demográfia* (51.) 4. 406–440.
- Therborn, Göran 1995: *European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies, 1945–2000*. Sage, London. DOI: 10.4135/9781446222317.
- Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris, Budapest.
- Tomka Béla 2015: *Szociálpolitika: fejlődés, formák, összehasonlítások*. Osiris, Budapest.
- Tsuya, O. Noriko – Wang, Feng – Alter, George – Lee, Z. James (eds) 2010: *Prudence and Pressure: Reproduction and Human Agency in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA. DOI: 10.7551/mitpress/8162.001.0001.
- Vallin, Jacques – Meslé, France: Convergences and Divergences in Mortality. A New Approach to Health Transition. *Demographic Research Special Collections* (2.) 2. 11–44. DOI: 10.4054/DemRes.2004.S2.2.
- Van Bavel, Jan 2004: Deliberate Birth Spacing Before the Fertility Transition in Europe: Evidence from Nineteenth-century Belgium. *Population Studies* (58.) 1. 95–107. DOI: 10.1080/0032472032000167706.
- Van Poppel, Frans – Derosas, Renzo 2006: Introduction. In: Derosas, Renzo – Van Poppel, Frans (eds): *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*. Springer, Dordrecht, 59–81.
- Weeks, John 2007: *Population. An Introduction to Concepts and Issues* (10th Edition). Thomson Wadsworth, Belmont.
- Wrigley, E. A. 1973: *Népesedés és történelem*. Kossuth, Budapest.

Baráth Katalin

A magyar futball útilevél-irodalma és a globális identitás problémája (1911–1939)*

„Hiába, nincs nyugtom. Minden rendben van, minden rendben megy, kényelmesebb helyet elképzelni sem lehetne, tisztelnék, nem avatkoznak bele a munkámba és mégis másutt szeretném már magamat látni. Hogy hol?... Nem tudnám határozottan megmondani. Öt-tíz helyen a világ legkülönbözőbb tájékán... Öregszem!... A kispadon, a mérkőzéseken unatkozom. De kell nézmem, mert megfizetik. Hétközben négyszer is a pályán, az edzésen. Néha csömöröm van a labdától. [...] Nem tudom analizálni magamnak a nyugtalanságomat, vándor véretem.”

Orth György, a perui válogatott edzője az 1950-es évek végén küldte e sorokat Budapestre.¹ Az MTK európai hírű aranycapatának² egykori támadója már 16 évesen bemutatkozhatott a válogatottban, és a húszas évek talán legnagyobb magyar futballcsillagának számított. Ám egy osztrák ellenfél kemény belépője véget vetett játékos-pályafutásának, és mindössze 29 évesen Chilébe távozott edzősködni (1930). Dolgozott Olasz-, Német- és Franciaországban, Argentínában, Mexikóban, Kolumbiában, Peruban, hogy végül Európában, a Porto kispadján érje a halál (1962).³

Orth a két világháború közötti futballéletnek korántsem az egyetlen magyar vándormadara volt. A honi labdarúgók szó szerint csapatostul szálltak vonatra, hajóra, hogy közeli és távoli vidékek, elsősorban Európa és Amerika gárdáihoz csatlakozzanak játékosként és/vagy trénerként, hosszabb-rövidebb magyarországi kitérőkkel. Miközben az I. világháború lezárása csak szaporította a határokat, a gazdasági világválság után pedig – bár azzal nem feltétlenül összefüggésben – a futballban is egyre-másra születtek a vándorlást korlátozó intézkedések,⁴ a hazai

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült (a projekt száma: 0322107).

¹ A levélrészleteket pontos adatolás nélkül tette közzé: Fekete 1963: 148.

² Az elismert angol szakíró, Jonathan Wilson külön könyvet szentelt (magyarul: Wilson 2020) annak – az Aranycsapat-fókuszú hazai futballtörténetet erősen árnyaló – narratívának, miszerint az MTK olyan megtermékenyítő sportszakmai hatást gyakorolt a futballvilág 1956 előtti fejlődésére, mint a Barcelona 20. századvégi gárdája: Wilson 2021.

³ Balogh 2017.

⁴ A nagy 19–20. századi migrációs hullámok – csakúgy, mint a gyarmatosító és gyarmatosított államok viszonya – inkább közvetett hatást gyakoroltak a futballmigrációra. A kibocsátó országok és a külhoni kolóniák közötti kapcsolat ma is megkönnyíti bizonyos útvonalak rendszeres igénybevételét; közzismert fejleménye az olasz és dél-amerikai oda-vissza vándorlás, amely akkor is zajlott – a „visszatérők” (*rimpatriati*) honosításával –, amikor a fasiszta Olaszország tiltotta külföldi játékosok szerződését. Ugyanígy a célországok magyar kolóniái, szervezetei is vitális

labdarúgás szakemberexportja előtt mintha nem létezett volna akadály: az érdekes sportférfiak olyan természetességgel kapaszkodtak föl egy-egy Párizsba, Berlinbe, Krakkóba vagy épp Isztambulba induló gőzösre, akár a hűvösvölgyi villamosra.

Honnan ez a kozmopolita szellem a nemzetállami bezárkózás hűvös korszakában? Miféle átrendeződés zajlott le a vándorlók identitásában, amely alkalmassá tette őket a kultúra-, ország- vagy akár kontinensváltások pszichés sokkjának elviselésére?⁵ A futballkapcsolatok hálójának e sűrűjében kialakulhatott-e az úgynevezett *globális identitás*, amelyről az utóbbi évtizedek globalizációs szakirodalmában gyakorta esik szó? Vagyis az (Orth kifejezésével élve) „országok cserélgetése” eredményezhetett-e valamiféle *homo globalist*? Miként érhető tetten (ha egyáltalán) a globális identitás fogalma történeti fölfogásban?

E kérdések megválaszolásához mindenekelőtt a külföldi futballkirándulások nyomán sarjadt műfajt, a napi- vagy sportlapokban közzétett beszámolókat, az *úti*-, később: *portyaleveleket* hívom segítségül, amelyek számolhatatlan tömegben keletkeztek a túraidőszakokban, elsősorban a bajnokságok szüneteiben. Ezek a változó színvonalú elbeszélések, amelyek néha egzotikus díszletek közt zajló, folytatásos kalandregényhez, néha meg tömör, száraz tánckoreográfia-leíráshoz hasonlítanak, a média vagy az útleírás-irodalom történetére nézve sem érdektelenek. Közhelyszerűségeik ellenére bőséges információkkal látják el olvasójukat arról, hogyan utaztak a kor kiváltságosabb⁶ magyarjai a világban, mit jelentett nézőpontjukból ez a világ, és – helyzettől függően – milyen szerepekre vállalkoztak vagy épp kényszerültek, milyen tapasztalatok formálták egyéni és kollektív azonosságtudatukat.

A MAGYAR FUTBALL KILÉPÉSE A VILÁGSZÍNPADRA

A futball globalizációjának első szakasza, azaz a világszintű elterjedés záróeseményét a szaktörténészek gyakran az első, Uruguayban rendezett világbajnoksággal

szerepet játszottak a futballtúrák létrejöttében: Taylor 2006. Közvetlenül azonban, úgy hiszem, a sport belső dinamikája állítja elő a vándorlás *push* és *pull* tényezőit. A nemzeti sikerek vágya például rendszerint a territorializáció malmára hajtja a vizet, a légiósk kiszorításában öltve testet. (A harmincas években ez az óhaj vetett véget a magyar játékosok Olaszországba özönlésének is.) Ugyanez a jelenség viszont kifejezett igényt teremt a fejlettebb futballkultúrájú nemzetek szakembereire – ezek az okok mozgathatták a két világháború közötti magyar futballmigrációt is, tekintetbe véve, hogy általános kivándorlási hullámok ebben az időszakban nem detektálhatók: Puskás 1981: 737.

⁵ A kiszakadás a szokott közezből és az új kultúra(k)hoz igazodás (így a globalizáció multikulturalizmusa is) kifejezett stresszhatással jár: Pikó 2019.

⁶ A futballista utazók kiváltságossága viszonylagos: az utazás lehetősége jellemzően másod- vagy harmadosztályú fülkét és általános takarékoskodást jelentett. Megjegyzendő, hogy a túrák nyilvánosan közzölt pénzügyi adatai – költségek és bevételek – „kemény” források híján ellenőrizhetetlenek, publikálva viszont alkalmasak lehetnek arra, hogy egy-egy klub imázsának és anyagi helyzetének megítélését aktuálisan befolyásolják.

(1930) azonosítják. Az első vébé ilyen értelemben inkább szimbolikus befejezésnek tekinthető, hiszen a végső győzelemért mindössze 13 nemzet válogatottja küzdött (Európából csupán a belgák, franciák, jugoszlávok és románok) – érthető tehát az is, ha egyesek legfőbb transznacionális vagy regionális jelenségként könyvelik el. Ezzel szemben Matthew Taylor fölhívja a figyelmet, hogy a futball elterjedésében kezdetektől szerepet játszott a kozmopolita szemlélet, és hosszan sorolja az egyes országok futballalapítóit, akik külföldi utazásaik, tanulmányaik során ismerkedtek meg a játékkal, valamint a briteket, akik egy-egy világot behálózó vállalkozás alkalmazásában állva exportálták a futballt a 19–20. század fordulóján.⁷ Taylor azt hangsúlyozza – kissé determinisztikus élel –, hogy az iparosodás, szabadkereskedelem és (gyarmat)birodalmiság hajtotta 19. századi globális integráció egyenesen előfeltétele volt a terjedésnek, így a világfutball létrejötte nem elkülönülő folyamatnak, hanem a globalizáció termékének tekinthető.

A játék meghonosodása Magyarországon sem lett volna elképzelhető sem az Angliába utazó vagy más nyugati országok brit kolóniáival kapcsolatba kerülő magyarok, sem a – gyakran Bécs közbejöttével – Magyarországra delegált britek (írógép-kereskedők vagy épp bányamérnökök) nélkül. Az elsajátítás korának passzív, nagyjából 1910-ben záruló másfél-két évtizedében lényeges szerepük volt a Közép-Európában turnézó angol csapatoknak is, amelyekkel összecsapni, s amelyektől sokgólos vereséget szenvedni ez idő tájt a szakmai fejlődés szinte egyetlen útját jelentette, a brit trénerek, játékosok csatlakozása és az elérhető távolságban működő egyéb (bécsi, prágai) klubokkal való megmérkőzés mellett.⁸ Részben a Magyarországra látogató külföldi gárdákkal szövődött kapcsolatok szolgáltak ugródeszkául a későbbi külhoni túrákhoz is.

A túrák korszaka a világháborút közvetlenül megelőző években vette kezdetét, különös tekintettel 1911-re, amikor előbb a válogatott, aztán a két élklub, a Magyar Testgyakorlók Köre és a Ferencvárosi Torna Club is átlépte a Monarchia határát, hogy általuk a magyar futball nívója idegen nemzetek színe előtt is próbára tétessék. (Bár korábban is megesett, hogy magyar csapat egy-két találkozó erejéig a Monarchián túlra merészkedett, 1910 tavaszán például a Magyar Athletikai Club meccselt Münchenben.)

Ez az időszak nemcsak a *turné*jelleg, azaz több országban és sorozatban játszott mérkőzések miatt határkö, hanem a nemzetközi találkozók számának megrugása miatt is. 1908-ban 31, 1909-ben 46, 1910-ben 47 ilyen mérkőzést vívtak magyar csapatok, 1911-ben december 10-ig 61 alkalommal csaptak össze

⁷ „Footballers, then, are not »on the move« [...]: they have in fact always been moving.” (Taylor 2006: 13.) Uruguayi és brazil csapatok egyébként már évekkel az első világbajnokság előtt turnéztak Európában, Európán kívüli szövetségek (Dél-Afrika, Argentína, Chile, Egyesült Államok) pedig még a világháborút megelőzően csatlakoztak a FIFA világszervezetéhez. A világbajnokság ezért is szimbolikus szentesítése a kialakult kapcsolatoknak, nem mellékesen sikeres leválási kísérlet a szintén globális futballversenyt rendező olimpiákról. *History of FIFA*.

⁸ A futball globalizációjának és glocalizációjának történetéről, valamint magyar futball befogadó-adaptív korszakáról: Baráth 2020a.

magyar és más nációjú gárdák (ideértve az osztrákokat is).⁹ Az 1912-es évben aztán nem kevesebb, mint 84 ilyen találkozóról szolt a fáma (az FTC 1911 végén induló turnéját is beleszámolva, ami az előző év statisztikájából kimaradt). Ráadásul ugyanezen összesítés szerint 1912-ben először zajlott idegenben a meccsek többsége (47:37, előző évben 26:35 volt az idegenben/Budapesten arány, külföldnek minősítve az osztrák pályákat is). Az utolsó béke(fél)évben, 1914-ben 66 nemzetközi találkozót könyveltek el, ebből 13 összecsapás zajlott osztrák, 10 német, 5 angol, 3 francia, 2-2 spanyol és olasz, 1 svéd gárdával, miközben a magyar felet 14-14 alkalommal képviselte az FTC és az MTK. Az I. világháborút megelőző évek fenti tendenciáiból, az idegenben játszott találkozók és a partner-nemzetek számának növekedéséből levonható tehát a következtetés, miszerint a magyar futball ekkor, a háborút megelőző 3-4 évben lett aktív részese a játékok kontinentális vérkeringésének.

Az útilevelek irodalomtörténeti kontextusa

A futballcsapatok turnéiról szerkesztett beszámolók az *útirajz* műfaji kategóriájába tartoznak, amely mind az európai, mind a magyar irodalomtörténetben több évszázados, gazdag hagyománnyal rendelkezik. A műfajon belül éppen a vizsgált korszakban, az I. világháború után végbement jelentős átrendeződés, amikor is az útirajzok ismeretterjesztő funkciója – az új médiumok: a film, a rádió és a fotó térhódításának köszönhetően – háttérbe szorult, ezzel párhuzamosan egyszerre szubjektívizálódott és foglalta el helyét a magasirodalom műfaji kánonjában. Utóbbi fejleményhez jelentősen hozzájárult a háború utáni általános válságérzet, a saját és az idegen kultúrák kritikus állapotának tapasztalata. Ez ugyanis merőben új, önreflexív arculattal ruházta föl a fenti tartalmak kifejtésére alkalmas útirajz-irodalmat, szemben a háború előtti érával, amelyet „egyrészt a brit gyarmatbirodalom kiteljesedésével, más tekintetben a globalizáció reflektált tapasztalattá válásával írhatunk le”,¹⁰ és amikor az útirajzok jellemzően örömforrásként tűntek föl az utazást. A világháborúk közötti évtizedeket viszont az önreflexió és az önazonosság idegenségtapasztalatban való megszületésének a lehetősége avatta az útirajz-irodalom aranykorává.¹¹

Globalizációtörténeti szempontból megítélve e fordulatot, az útirajzot (egyéb globalizációs jelenségekhez hasonlóan) a lokális és globális kétarcúsága jellemzi. Míg a szerzők életmódja (az utazás rutinja és a beszámolók megosztása a világgal)

⁹ A nemzetközi mérkőzések éves mérlegét 1907-től összeállító *Az Ujság* statisztikájában, amelyre e helyütt támaszkodtam, egy idő után az osztrák külföldhöz csatolták a cseh csapatokat is. (Jelenlegi tudomásom szerint nem hozzáférhető olyan összesített adatbázis, amely a válogatott és az egyes klubok külföldi csapatokkal vívott mérkőzéseit foglalná egybe a kezdetektől, sem olyan, amely a túrákat listázná.)

¹⁰ Balajthy 2017: 101.

¹¹ Az „útirajzok aranykora” minősítés a magyar irodalomtörténetre is érvényes, hiszen Móricz, Márai, Szabó Lőrinc, Illyés, Kosztolányi, Németh László ebben az időszakban alkotott jelentős, bár eltérő világgépekkel operáló útirajzokpuszt: Szirák 2012.

a kozmopolita jelleget erősíti, a helyhez kötött közönség feltételezett igényeit kiszolgáló, egzotikum- és idegenség-központú elbeszélés nem működne az egymástól elzárt lokális kultúrák nélkül. Hasonlóképp a két világháború közötti irodalmi útirajzokban kifejezett válságtapasztalat és a kultúrák globális keveredésének, modernizációjának kritikája is az európai/nyugati értelmiség sajátja, és ilyen módon szintén nem univerzális. Ugyanakkor tekinthetjük *magát* az identitás (az útirajzokban is megnyilvánuló) permanens keresését univerzálisnak, amely elképzelés korántsem idegen a 20. századi modernitás önazonosság-problémáit boncoló elméletiróktól. (Erre még visszatérek a dolgozat végszavában.)

Úgy tűnhet, a magasirodalmi útirajzhagyományokra tett megállapításokat citálni félrevezető gesztus, ha a futballturnékon termelt beszámolók kontextusát igyekszünk fölvezetni. (Egyáltalán: futballisták és irodalmi hagyomány...?) Ám épp ezek a megállapítások teszik lehetővé, hogy észrevegyük az eltéréseket a legtöbbször újságírók („saját tudósítónk”) és intézők (menedzserek, hovatovább impresszáriók), kisebb részben trénerek, játékosok, emigráns magyarok írta, nyilvánosságnak szánt elbeszélések, valamint a nagyhatalmi-arisztokrata ethoszt érvényesítő művek között,¹² amelyek a kiváltságosság érzetét sugallják, és a felfedezésekre fókuszálnak.

Ugyanakkor kontinuitást is kitapinthatunk a világháború előtt és után keletkezett beszámolók világképében. Mert nem csak a két világháború közötti futballútilevelekben gyakori vendég a válságérzet, sőt a specifikusan magyar, „balsors, akit régen tép” tragikumállapot: előzményei világosan kiolvashatók a korábbi szövegekből is. A labdarúgás a hazai közbeszédben már meghonosodása idején, a 19. század végén a nemzetépítés eszköze (is) lett, a gúzsba kötött külpolitika és a nemzeti imázs sebeinek orvoslója, egyfajta „mozgó diplomácia”, és ez a szerep csak hangsúlyosabbá vált a külföldi vitézkedés korszakában. Azaz a futballcsapatoknak mint a nemzet homlokzatának fölfogása – az önsorsrontás, a meg nem értettség és el nem ismertség retorikájának fundamentumára épülő kollektív önmeghatározással összhangban¹³ – korántsem Trianon vagy épp az Aranycsapat elvesztett vb-döntőjének a következménye, hanem a legelső oszt-rák–magyar találkozótól fogva létező diszkurzív hagyomány.¹⁴

Hozzá kell tennem, elsősorban azok szemlélték a nemzetépítés szemüvegén át a futballtúrákat, akik a partvonalon túl kibiceltek: a helyszínen tartózkodó emigránsok, újságírók, intézők és a túrák jelentőségét boncolgató itthon maradtak (politikuskok, sportvezetők). Ugyanők gyakrabban ragadtatták magukat

¹² Itt az egzotikus tájakon kalandozó, vadászgató magyar főurak 19. század végi útirajzaira is bízást gondolhatunk: Széchenyi Bélára, Teleki Sámuelre vagy a kevésbé közismert bácskai nábobok közül Latinovits Gézára, Damaszkín Arzénra (Kittenberger Kálmán munkáltatójára). A szafarinarratíváról és a magyar vadászírókról lásd Régi 2007.

¹³ A stockholmi olimpia (1912) tanulságait a *Nyugat*-ban fölötte nagy szigorral boncolgató Pásztor Árpád egyenesen a magyar társadalom portréját olvasta ki a válogatott játékból: „[H]ivalkodók vagyunk, akik erőnkön felül akarunk reprezentálni, mint a magyar középosztály, hogy bluffel dolgozzunk és szeretünk port hinteni a világ szemébe.” Pásztor 1912: 155.

¹⁴ E hagyomány kialakulásáról bővebben: Baráth 2020a.

kultúrkritikai summázatokra is, Máraihoz vagy Németh Lászlóhoz hasonlóan a nemzetkarakterológia toposzaival (keleti piszok, lusta arabok, lármás latinok stb.) azonosítva az odakünn látottakat.¹⁵ A futballtúrák, e sokkal inkább szórakoztatóipari, mintsem sportesemények főszereplői, azaz a játékosok ezzel szemben jellemzően a *turista*, a *performer* és a „*gazdasági migráns*” szerepeit öltötték magukra. Bár tudták, hogy a hiperbolikus kifejezőmódra örökön hajlamos hazai futballdiskurzus szerint az egész nemzetet súllyesztik sírba egy-egy rosszul kivitelezett *dribblivel*¹⁶ vagy félreplaszírozott lövéssel, elbeszéléseikben az utazás és a játék történései kerültek előtérbe, ami a trénerek zömére is igaz. Az új élményekre már kevésbé fogékony, rutinos túrázóknál pedig ezeket is elhalványította az alkalmi pénzkereső nézőpontja.

A globális identitás kérdése

Úgy tapasztalom, a globális identitás körülírása leginkább oppozicionálisan, rendszerint a nemzeti identitással szemben történik, a közös identitáselemek, szokások, élmények (nyelv, öltözködés, média, háború stb.) kissé homályos halmazának számbavételével.¹⁷ A bináris oppozíciók hatóerejét tekintve nem meglepő, hogy a globális–lokális dichotómia az identitás szintjén kisgömböc módjára más, esetenként jóval régebbi, értékítélettől szintén nem mentes ellentétpárokat is bekebelez, mint amilyen az univerzális/partikuláris, nyitott/bezárkózó, haladó/konzervatív, modern/avított, relativista/hagyománytisztelő stb. A fogalom meghatározás és a minősítés ódiúmat tetézi, hogy a globalizációval foglalatostkodó elméletírók nemegyszer kultiválnak normatív, ideológiától ihletett retorikát, és – ironikus módon – nem mindig reflektálnak pozíciójuk földrajzi-történelmi behatároltságára, lokális jegyeire. (Egy angol anyanyelvű, brit vagy amerikai akadémiai közegben szocializálódott globalizációkutató kiinduló nézőpontját nem feltétlenül ugyanazok az előfeltevések alakítják, mint egy első- vagy másodgenerációs bevándorló vagy egy harmadik világbeli kutatóét, a kelet-európaiéról nem is beszélve.) A globalizációs fogalmak (jelesül az identitás) történeti alkalmazását tovább nehezíti, hogy megalkotóik szívesebben barkácsolják össze őket egy távoli, spekulatív dimenzióban, és ha alkalmanként sor kerül is történeti problémák vizsgálatára, az elképzelések olyannyira a kéznél lévő kortárs dilemmák (környezetvédelem, multinacionális cégek, McDonald’s-kultúra stb.) körül gravitálnak, hogy a diakroniában utazó (értsd: történész) globalizációkutatónak

¹⁵ Szirák 2012: 31.

¹⁶ Korabeli terminus a 'csel'-re, vö. angol *dribble*.

¹⁷ Mazlish 1999: 26. Mazlish hangsúlyozza, hogy a globális identitás meghatározása még jócskán igényli az empirikus kutatásokat, valamint megjegyzi, a globalizáció vélt vagy valós kultúrave-szélyeztető hatása maga is csoportidentitás-képző jellegű. Owens és munkatársai ugyancsak az erős negatív indulatoknak – veszélyeztetettségérzet, harag – a kollektív identitások teremtésében játszott, aktivizáló erejére hívják föl a figyelmet identitáselméleteket összegző tanulmányukban: Owens et al. 2010: 493.

minden kreativitását latba kell vetnie, hogy a megállapításokat elmúlt korok igencsak konkrét forrásain tesztelni tudja.

Ennek ellenére – és ettől egészségesen elbizonytalanodva – most visszatérek a forráshoz, azaz a futballkörutakról beszámoló levelekhez. A következőkben föltérképezem a túraelbeszélések tematikus törvényszerűségeit, egy füst alatt kísérletet téve arra is, hogy vizsgáljam a globális–lokális minőségpár jelenlétét a kirajzolódó identitásokban. Magyarán igyekszem eldönteni, az elbeszélésekben (amelyeknek, ne feledjük, a műfaji előírásoknak és az olvasói elvárásoknak is meg kellett felelniük) hol és mennyire érvényesültek globális és lokális perspektívák. Ez az igyekezet remélhetőleg azt is megvilágítja, mennyire termékeny megközelítésmód a globális *versus* lokális/nemzeti oppozíció alkalmazása, ha elmúlt identitások minősítése a cél.¹⁸

IDENTITÁS ÉS TEMATIKUS FELÉPÍTÉS AZ ELSŐ ÚTIBESZÁMOLÓKBAN (1911–1914)

A „nagy háború” előtti futballkörutakat az európai keretek és a belátható-beutazható távolság határozta meg, valamint a nemzet globális sportmozgalmakban való megmutatkozásának igénye (gondolok itt elsősorban a stockholmi olimpiára). Szemrevételezve a statisztikát, a politikai és a sajtóvisszhangot, kijelenthető, hogy a válogatott 1911. januári, az MTK 1911. tavaszi, a Ferencváros 1911/12 fordulóján megejtett, végül a válogatott olimpiai szerepléssel egybekötött északkeleti utazása (1912 nyara) indította be a futballtúrák verklijét. Mindről bősséggel olvashatunk helyszíni beszámolókat főként újságírók tollából és eseménycentrikusan, hiszen a „futballprimadonna”-kultusz még nem tartott ott, hogy kivételes kommunikációs értéket tulajdonítson a játékosok, edzők személyes elbeszéléseinek.

A beszámolók azonban már ekkor azokra a tartalmi sarokpontokra épültek, amelyek az elkövetkezendő évtizedekben a futballtúra-elbeszélés vázát alkották. E tartalmi elemek (nem mindig ebben a sorrendben és teljességben): az *utazás* (körülmények és kalandok vonaton, hajón); az *érkezés* és a fogadóbizottság; a *szállás*; a *játék infrastrukturális és humán feltételei* (a pálya, a talaj, a labda minősége, a játékosok állapota, a közönség stb.); a *mérkőzés* részletes, akár percekre bontott leírása; az *eredmény interpretálása* szakmai és szimbolikus szinten; *kapcsolatteremtés és -ápolás* (szakmai, kulturális, politikai; formális és informális); *turizmus* (nevezetességek megtekintése, képeslapküldés, szórakozás stb.); *sajótükör* („hogyan értékelnek minket az idegenek”).

Lássuk, miként nyilvánult meg ez a tematikus felépítés a kontinentális színtérré kilépő nemzeti válogatott 1911. januári, debütáns turnéjának állomásairól, azaz a Párizsból, Milánóból, Zürichből küldött beszámolóiban.

¹⁸ Ugyanezen oppozíció alkalmazásának példáit vizsgálja: Tomlinson 1999: 181–207.

Utazás

Az útleveleknek ez a fejezete amelle, hogy kiváló forrás a korabeli közlekedés-történethez is, képet ad a csapat belső életéről, illetve a folyamatról, amely során az utazók identitásai közül az *idegenség* és a *futballistaság* a távolodással és a határátkelés aktusával egy időben egyre növekvő szerepet kap. Ami az elhelyezést illeti a lokális–globális skálán, a turistanézőponthoz hasonlóan itt is inkább a lokális jelleg domborodik ki, elsősorban a földrajzi másság és a határátkeléssel is hangsúlyozott idegenség utazói tapasztalata miatt.

„A milánói fogadtatásról és a magyarok milánói tartózkodásáról Vida Henrik, a Magyar Sporthírlapírók Szindikátusának kiküldött képviselője¹⁹ az alábbi tudósítást küldi:

Szerdán reggel 8 óra 20 percre volt kitűzve az indulás a lyons-i pályaudvarból. Miután háromnegyed órai út volt a vasúthoz, már reggel fél hatkor hangos volt a tanya. Sötétben döcögtünk végig Páris utcáin, s Cook kocsjain.²⁰ [...] Az út kellemesen telt el, főleg a nóta járta.²¹ Kár, hogy a szép részeken éjjel haladtunk, de azért a genfi tavat láttuk még sötétben is. Felséges látvány volt a Simplon-alagúton az átkelés; 17 perc 48 mp.-ig tartott a huszonnégy kilométeres út. [...] Végtelen nagy előzékenységgel kezeltek bennünket a svájci kalauzok. A vámtisztek pedig megelégedtek azon kijelentésünkkel, hogy átutazó footballisták vagyunk és nem is kutatták át egy embernek a holmiját sem.”²²

Érkezés

A fogadóbizottság enumerációja, a virágcsokros-zászlós tömegek fölmutatása egyrészt a csapat ázsiojáról, a nemzetközi beágyazottságról adott képet az ott-hon maradottaknak, másrészt a fogadó nemzet vendéglátói karakterét is árnyalta. (Különösen, ha üggyet sem vetettek az érkezőkre.) Lokális mozzanat a vendég-identitás és az emigráns honfitársak elősereglése, globális a nemzetközi (futball) hálózat megjelenése.

¹⁹ Egyben az MTK vezetőségének oszlopos tagja. (A sportvezetők és a szakújságírók kara a vizsgált időszakban jelentős átfedést mutat.)

²⁰ A „Cook-vállalat omnibusz-kocsijairól” van szó, ahogy egy korábbi bekezdésből kiderül. (Az idézetekben fölbukkanó tulajdonneveket a korabeli írásmód szerint közlöm.)

²¹ Az utazás közbeni legnépszerűbb elfoglaltság később is a nótázás maradt (olykor gramofonos segédlettel), kiegészülve a kártyával, evéssel, alvással, illetve a túraújoncok rituális felavatásával (elfenekelés, amennyiben helyesen dekódoltam a vonatkozó, konkrétumokat némiképp homályban hagyó leírásokat).

²² *Az Újság* 1911. január 8. 19. A footballistáknak kijáró kivételes eljárás a beléptetésnél és a vámon később is visszatérő jelenete a beszámolóknak.

„Páris, (a megérkezés után.) Váratlanul meleg fogadtatásra találtunk. Simon, a Comité Français Internationale elnöke várt bennünket Mc. Ceabe (angol nemzetiségű) alelnökkel. Kint volt Jacoby, a Ligue F. A. elnöke, Duhamel titkár és Richard és Fontaine elnökségi tagok. A Magyar Egyesület részéről vagy tizenötön fogadtak bennünket. A megjelentek közt volt több párisi újságíró és Bárász Miklós magyar festő, továbbá Vasady Ottó hírlapíró. Kárpáthy elnököt különösen meleg ovációkban részesítette négy-öt Párisban élő tanítványa.”²³

Szállás

Bemutatásában főként a turistaidentitás érvényesül, de mert a regenerálódás, még inkább a táplálkozás egy sportcsapat turnéján kiemelten fontos (és minél egzotikusabb gasztrokultúrájú vidékre vetődnek, annál nagyobb problémákat okoz), a globális, sportolói identitás is aktív. Az utazás rutinszerűsödésével, mint más útirajztémákban is, a globalitás domborodik ki: a szálloda az életmód része lesz, voltaképpen az otthon.

„Elhajtattunk a szállóba. Két részben lakunk. Az egyik részben, a Hotel Françaisban laknak a játékosok és a kapitány, a Hotel Victoriában pedig a kísérők. Mindkettő gyönyörű kis szálloda.”²⁴

Játékfeltételek

A globális játék infrastruktúráját kezdetben kevésbé szigorúan szabályozták. Ennek következtében az idegen pályák és szokások (eltérő pálya- és labdaméret, a labda tömege, lejtős, nem kellően egyengetett, füvesítetlen talaj, csapadékos vagy fagyos időben megváltozó tulajdonságokkal stb.) a levelek tanúsága szerint különösen próbára tették az alkalmazkodókészséget. Talán ennél is nagyobb zavart okozott a kiszámíthatatlan (ul elfogult) bírászkodás és az eltérő szurkolói kultúra. Utóbbi a kulturális különbségek meghatározó volta miatt a lokális felé tereli a játékfeltételekre irányuló figyelmet, a szakmai vetület (a pálya minősége a világ minden futballistájának fontos) viszont a globális jelleget erősíti.

„Szép napos időben, kétfokos hidegben, 8000 néző jelenlétében mérkőzött ma a magyar és a svájci válogatott csapat. A pályát öt centiméteres hó borította, amelyet a svájci szövetség nem tisztított le, hanem a match előtt lehengereltette és a fehér alapon a vonalakat szénporral jelöltette.”²⁵

²³ *Az Újság* 1911. január 3. 14. Kárpáti (eredetileg Skimina) Béla MLSZ-elnök civilben kereskedelmi iskolában tanított könyvviteltant, levelezést és szépírást: Szinnyeai 1897: 1111.

²⁴ Milánó; *Az Újság* 1911. január 8. 19.

²⁵ Távirati tudósítás Zürichből. *Világ* 1911. január 10. 16.

Mérkőzésleírás

A sport historiográfiai szempontból hasonló nehézségeket támaszt, mint amit az előadó-művészeti produktumok, legfőképpen a mozgásra épülők: képi, különösen mozgóképi források híján,²⁶ csupán a szakzsargonnal, nyelvi panelekkel operáló szöveges leírason keresztül az előadás igencsak közvetetten idézhető meg, képzelhető el. Bár a futballelbeszélés, mint alant olvashatjuk, hamar fölhalmozta azt a frazeológiai állományt, amellyel az írásos beszámolók manapság is élnek, e változatlan szófordulatkincs nem képes érzékeltetni a (csoportos) mozgás (sebesség, labdakezelés, taktika stb.) milyenségében az idők során lezajlott módosulásokat, sem a jelenlét és a részvétel megismételhetetlen drámáját. A játék történéseinek e sztenderdizált narratívája egyszersmind, mint általában a szakmai elemek, a túrák globális jellegét hangsúlyozza.

„A helyválasztás joga a magyaroké. Károly a valamivel szárazabb részt választotta. A játék első perceiben az olaszok támadnak, de Révész lekapcsolása után térfelükre szorulnak. Két magyar korner után Székány kapu mellé lő, Feldmann és Révész hibáznak, mire Rampini magas shotját Sipos kénytelen védeni. [...] A 22-ik percben Milano handset csinál; a megítélt szabadrúgást Schlosser 15 méterről biztosan a goalba lövi. [...] Révész kornerre véd, Milano a karjára esik, miért a játék néhány percig szünetel. A match Weisz lövésével ér véget.”²⁷

Interpretáció

Idézem a válogatott 1911-es körútjának elbeszélései közül talán az egyetlent, amely játékosról származik, és mutatja, hogy a játékosok perspektívája más mozzanatokra terjedt ki, mint a külső szemlélőké – mondhatni játékközpontúbb, ennélfogva globálisabb volt. (Később, a sztárkultusz előretörésével magánemberi tapasztalataik is reflektorfénybe kerültek.) Az összefoglalóból az is kiviláglik, hogy e korai időkben, megbízható előzetes tudás nélkül, az új ellenfelekkel lényegében vakon csaptak össze, ami improvizatív játékot követelt meg.

„A párisi mérkőzésről Bródi Sándortól, a Ferencvárosi Torna Club jeles középfedezettől a következő érdekes sorokat vesszük:

²⁶ Mindazonáltal a 20. század első évtizedeiből már maradtak fenn rövid, filmhíradóba szánt felvételek magyar részvételű meccsekről.

²⁷ *Az Ujság* 1911. január 10. 18. (0:1-re nyertek a magyarok). A tudósítás nem tükrözi azt az előzetes döntést, miszerint „a játékosok német hangzású neveit megváltoztatták. Feldmann: Földes, Weisz: Fehér, Schlosser: Lakatos és Weinber: Vágó nevet kapott.” (*Népszava* 1911. január 1. 11.) Ezzel az osztrákkénti azonosítás ellen is küzdhettek, bár egy zürichi lap így is osztrák tartományként említette Magyarországot – ezt aztán a magyar futballképviselet még helyben, azon melegebben kiigazította. Itt értesülhetünk arról is, hogy a főváros 300, a kormány 600 koronával támogatta a körutat, jelezvén, nem pusztán sportbelügynek tekintik.

[...] A magyar csapat korántsem nyújtotta képességének javát, ami annak tudható be, hogy a hazai és bécsi lapok információi folytán a játékosok legnagyobb része elbizakodottan állt ki, és amikor a franciák temperamentumosan, némi tudással párosulva támadtak, kezdtek csak komoly munkába, amelyből a védelem – Takáts késedelmes startjaitól eltekintve – kivette emberségesen a részét, bár azt is láttuk már függébben mozogni.

A csatársor pedig a már említett körülmény folytán határozottan rossz volt.”²⁸

A hírlapírók ezzel szemben a nemzeti és sporttörténeti nézőpontokat favorizálták, amivel a sportesemények két, egymástól többnyire elváló értelmezői közösségéről (előadó és közönség; termelő és fogyasztó; globálisabb és lokálisabb) tettek tanúságot. Az interpretáció dimenziója az, ahol legkönnyebben szétválaszthatók a máskülönbben – mint látjuk – keveredő globális és lokális minőségek. Ugyanitt bizonyosodhatunk meg arról is, milyen erősen függ az értelmezői közösség identitását meghatározó elemtől (ez esetben: szakma vagy nemzet) a jelentéstulajdonítás.

Az alább idézett értékelés ezenfölül kiemeli a külföldi körútnak azt a jegyét is, amely játékosnak új tapasztalat volt, szurkolónak pedig figyelembe veendő tényező: az utazás hatását a teljesítményre.

„A mi játékosaink itthon is nehezen bírnak el egy héten három erős matchet, hát még, ha közben folyton utaznak, mindig új és idegen helyre érkeznek, ahol állandóan változatos és szokatlan életet élnek. Az ilyesmi a kéjutazókat [turistákat, szórakozásból utazókat – B. K.] is erősen megviseli, s a nyolcadik, tizedik napon azok is megérzik az utazás fáradalmainak deprimáló hatását.”²⁹

Érdeemes citálni az 1911. decemberi müncheni „válogatott németverés” írásos visszhangját is, legfőképpen azért, mert a labdarúgás szerepét és a nemzetközi futballporondra lépés évét egészében – és a csapatsportoknál obligát militarista hangszerelésben – értékeli, fölmutatva az „osztrák- és németérzékeny” nemzeti szempontot (ámbátor öndicséretügyben mintha önellentmondásba keveredne):

„1911. január 3. [valójában január 1. – B. K.] Páris, – 1911. december 17. München. Két végső stáció. Azzal együtt, ami közbül van, Magyarország footbalsportjra megverte Franciaországot, a német birodalmat, Ausztriát, Olaszországot és Svájcot; szóval az egész kontinentet.

Nem vagyunk emberei az öndicsőítgetésnek. Főképpen nem szeretjük házi használatra bebeszélni, hogy mennyivel különb náción vagyunk a többiekénél. [...]

²⁸ *Az Ujság* 1911. január 7. 11. A francia–magyar találkozót utóbbiak nyerték 0:3-ra.

²⁹ *Világ* 1911. január 10. 16.

Egyszerűen jobbak vagyunk, és punktum. A különbség az energia differencia, vagyis a faji sajtóság. – A magunk kapuját elszántabban védjük, mint a német, és az idegen kaput elszántabban támadjuk, mint a német.”³⁰

Kapcsolatépítés

Amennyiben a globalizációt hálózatok nagy fesztávú és sűrűsödő szálainak szüntelen képződéseként fogjuk föl, kutatása során a formális és informális kapcsolatok létesülését árgus szemmel kell figyelniünk. Ahogy az útilevelek szerzői is tették, gondosan megemlítve minden fontosabb figurát, akivel a futballexpedíció külföldön találkozott, és ugyancsak gondosan beszámolva az idegen környezetbe illeszkedés sikereiről és kudarcairól bankettekben, teadélutánokon, mulatókban. Az útileveleknek talán e pontja mesél legáltalánosabb érdekűen a „magyarok a nagyvilágban” jelenségről, és domborítja ki a kulturális-történelmi azonosságokat, különbségeket. Az alábbi szövegrészletben a nemzeti identitás dominál, ugyanakkor a későbbiekben, amikor már rendszeres volt a futballforgalom, a kapcsolatépítés is valamivel szakmaibb jellegűvé színeződik (játékosok, sportvezetők egymás között).

„Feledhetetlen emlékeket hagyott mindenkiben az a benyomás, amelyet e banketten [meccs utáni szászterítékes bankett a milánói Orologio vendéglőben – B. K.] szereztünk. Ez már nem volt tisztán sportszeretkezés, ez már nem volt a sportbarátság megpecsételése, ez több volt annál: baráti ölelkezés két egymást értő és megértő nemzet fiai közt. Az olasz szövetség elnöke felidézte Kossuth, Türr és Garibaldi emlékét. [...]

A játékosok a bankett után a szállodákba mentek. A többieket az olaszok látták vendégül a Trianon mulatóhelyen.³¹ Ott nagyon kedves meglepetés érte a kis magyar kolóniát. Amint beléptünk, a zenekar rázendített a Rákóczi. Örjögő hatása volt.”³²

Turizmus

A külföldi meccsorozat alkalmat adott arra, hogy a kiutazók a kifejezés legklasszikusabb értelmében világot lássanak. A kezdetben zömmel egyetemista-hivatalnok,

³⁰ *Nemzeti Sport* 1911. december 24. 5–6.

³¹ Nem ez volt az utolsó ilyen eset: „a Trianon című, reánk nézve szomorú emlékeztető étteremben étkeztünk, hol a »tulaj« igazán magyaros vendégszeretettel kárpótol bennünket a fezi hivatalos futballkörök fagyos fogadtatásáért”, tudósított a Ferencváros marokkói útjáról a *Világjáró Ferencként* aláíró Woggenhuber Ferenc: *Nemzeti Sport* 1932. december 28. 2. A művésznevéért kétségkívül megdolgozó, ekkor éppen Franciaországban edzősködő Woggenhuberről: Hegyi 2019.

³² *Az Újság* 1911. január 10. 18. (A Sporthírlapírók Szindikátusának hivatalos képviselője, valószínűleg az említett Vida Henrik.)

középpolgári játékosréteg fokozatos „plebejizálódásával” ugyanis egy ilyen kirándulás egyre exkluzívabb lehetőségnek bizonyult.³³ A kulturális megmártózás vagy tengerparti vakáció értéke ezzel párhuzamosan háttérbe is szorult: amint a futball munkajelleget öltött, a túrák elsődleges értékét a szállodai élet- és ételkörülmények, no meg az extrakereset jelentette a civilben különféle munkahelyeket betöltő játékosok számára. E fel- és leértékelődésekre természetesen hatást gyakoroltak az egykorú magyarországi életfeltételek is. (Általánosan is kijelenthető, az *idő* és a *gyakoróság*, a vándorlás életmóddá szilárdulása halványít a futballtúrák lokális meghatározottságain.)

Az útleveleknek a múzeumlátogatásokat, tengerparti sétákat részletező fejezete a 19. századi informatív és kalandos útirajzhagyományba illeszkedik. A két világháború között azonban innen is, akár az irodalmi útirajzokból, ki-kihallik az önreflexió melankóliája, a mexikói sivatagban vonatozva is az örök magyar magány fölötti lamentálásé.³⁴

„Páris, január 2. A magyarok újévi jól megérdemelt győzelmük után szétszéledtek a párisi mulatókba. Egy részük az Olympiába, más részük a Folies Bergeresbe ment.”³⁵

„Csütörtök délelőtt már vártak reánk az olasz vendéglátók. [...] Délelőtt a dómot néztük meg, délután pedig kocsikon és automobilokon tettünk sétakocsizást, meg néztük a várost, a múzeumot és még több látványosságot. Este az Ernani előadására vagyunk hivatalosak a Teatro dal Verme-ben. [...] A városi tanács ajánlóleveleire megnyílnak részünkre azok a helyek is, ahová különben a közönségnek nincs is bejárása; a színházban például öt páholyt a város bocsátott rendelkezésünkre.”³⁶

³³ A turizmus globalizációs megítélése sajátos kettősséget mutat: van, aki „látványkozmpolitizmus”-ként, a globális „fogyasztópolgárság” gyakorlataként hivatkozik rá, más viszont földrajzi és társadalmi korlátozottságát emeli ki, azazhogy nem mindenkinek telik rá, és nem minden útlevel előtt nyílnak meg a határok. (Tomlinson 1999: 200–202; elsősorban John Urry munkásságára – *Consuming places*, 1995 – támaszkodva.)

³⁴ „A Pacific–Missouri Company expresszjén ülök. Utam végcélja New York, ahol a Giants ellen lejátszandó mérkőzésünk előkészületeit kell megtennem. Vonatom kínos lassúsággal döcög át a mexikói sivatagon. A vidék egyetlen flórája a száradtlevelű kaktuszfa, egyetlen állatja pedig a szamár. [...] Ez a környezet nem teszi nagyon érdekessé az utazást, viszont megfelelő atmoszféra arra, hogy a tárgyilagosság szemüvegén keresztül lássam a Sabaria túráját, amelyhez hasonlótt eddig magyar csapat még nem tett meg. [...] *A Sabariának köszönhető, ha a jövőben nem cigányoknak, hanem egy kultúrnemzet fiainak fogják tekinteni [Mexikóban élő] honfitársainkat. Ha semmi másért, de ezért érdemes volt Mexikóba menni!*” Weisz Árpád edző levele az első Amerikáig jutó csapat, a szombathelyi Sabaria útjáról. (*Budapesti Hírlap* 1929. március 17. 24., kiemelés az eredetiben.)

³⁵ *Pesti Napló* 1911. január 6. 19. (Vida Henrik)

³⁶ *Az Ujság* 1911. január 8. 19.

Sajtótükör

A külföldi lapok tudósításainak gyűjteménye leginkább az otthoniaknak szánt dicsőséglistaként szolgált, kritikus hangok elvétve keveredtek az idézetek közé. A későbbiekben egyre inkább a játék elemzése dominált, de nem minden lokális mozzanat nélkül, mert – ahogy tapasztalni fogjuk – a játékfelfogás, a taktika regionális vagy kontinentális különbségeiről sok szó esett.

„A *Gazetta dello Sport* például ma megjelent számában valóságos himnusszal üdvözli a magyarokat, s köszönti őket olasz földön, mint szabadságküzdelmük osztályosainak ivadékait, s a férfiúi erények legszebbjeinek képviselőit. A magyar históriának, a magyar tulajdonságoknak lelkesedett magasztalása a szép cikk. A többi sport- és napilap is hasonló melegséggel ír a magyar csapatról.”³⁷

A sajtóvisszhang szerepe explicit módon is terítékre került a „magyar reprezentatívok” első európai körútjának mérlegelése során, a labdarúgás országimázs-építő jelentőségét kiemelve:

„S bár mindenesetre szebb lett volna Zürichben is győzni, mégis tulajdonképpeni célunkat így is elértük: *a magyar sport életrealitásának a híre egy hétig mindennap szerepelt a külföldi sajtó hasábjain*. Ennél többet pedig így, az első expedíciótól, igazán nem kívánhatunk. Majd, ha a mi társadalmunk is annyit áldoz sportcélokra, mint a külföldi, akkor több joga lesz »megkövetelni« (?) [sic; kiemelések az eredetiben – B. K.] sportembereinktől a győzelmet.”³⁸

Globális vagy lokális? – az útilevelek válasza

Mint láttuk, a futballútirajzokból kiszemezgethető nézőpontokban meglehetősen keverednek a lokális és globális mozzanatok. Ahol a globális játék van fókuszban, ott természetesen több a futballra vonatkoztatható univerzális megállapítás, más helyzetekben viszont a nemzeti elem kerül előtérbe. Például: himnuszéneklés idején a játékos „futballista *magyar*” lesz, a pályán labdát kergetve inkább „magyar *futballista*”. További fontos belátás, hogy a műfaj maga a lokális felé billenti az elbeszélést, hiszen az olvasók, szurkolók feltételezett igényeinek megfelelően egy magyar csapatban a nemzet képviselőt azonosítja. Tehát nehezíti a hozzáférést a történeti identitáshoz a mediális közeg; a körülmény, hogy ez az identitás egy konkrét kommunikációs helyzetben nyilvánul meg, ahol a címzett egy hangsúlyozottan lokális csoport: a hazai közönség. Ezért egy másfajta médium

³⁷ *Az Újság* 1911. január 7. 11. („saját tudósítónktól”)

³⁸ *Világ* 1911. január 10. 16.

(például a magánlevél, lásd az Orth-idézetet a tanulmány elején) inkább adhat helyet a lokális kötöttségeitől eloldódó identitásnak.

A BÉKEBELI FUTBALLEXPEDÍCIÓK ALKONYÁTÓL A PORTYAI PAR DELELŐJÉIG (1915–1939)

A magyar csapatok az első világháborúig számos országba elkalandoztak. Köztük a kontinensen túli Angliába, a futball hazájába,³⁹ az idegen temperamentumú Spanyolországba, ahol verekedésbe keveredtek a pályán.⁴⁰ De északra is: Svédországba,⁴¹ Oroszországba.⁴²

1915-től azonban a háborús viszonyok Ausztriára és legfőljebb Prága-távol-
ságra korlátozták a külföldet, jócskán megcsappantva még ezt a „Monarchia-külföldi” meccsmennyiséget is. Ám az előzőleg idegenbe merészkedő egyesületek sikereikkel így is megágyaztak a háború utáni korszak ipari méreteket öltő túraforgalmának. A meghívólevelek nemcsak a korábban kialakult kapcsolatok nyomán érkeztek, hanem a magyar futball jó híre is serkentette forgalmukat. A tömeges túrák idején ugyanakkor állandósult az a félelemmel elegy kritika is, amely a túlterhelésből fakadó vereségektől és a nagyok farvizén szintén külföldre evező kis csapatok elégtelen játéktudásától féltette a magyar labdarúgás renoméját, vele pedig a további túrák lehetőségét.

³⁹ „A mérkőzés után egy kis banketten voltunk Woking vendégei, melyen teával koccintottunk az elhangzott beszédek után, majd felvonultunk az emeleten levő klubhelyiségbe, hol zongoraszó mellett énekeltünk, a fiúk elénekelték angolul az angol himnust: a God save the Kinget, de magyarosan ejtven ki a szöveget, azt énekelték, hogy Isten borotválj meg a királyt. [God shave the King – B. K.] Erre hálából az angolok magyar nótákat énekeltek [...]” (FTC; *Nemzeti Sport* 1912. február 4. 3.)

⁴⁰ „Bilbao, január elején. Kedves Elza nagysám! Bocsássa meg, hogy csak most írok hosszabb levelet, küldtem egy pár aniztot, de nem jutottam az íráshoz, mert nagyon fáradtak voltunk. [...] Ezek a spanyolok nagyon vadulnak, az egész mérkőzés alatt halálos veszedelemben forogtunk. [...] Egyre dühösebbek lettek, ráugrottak a mellünkre és a fogaikat csattogtatva, töltött castagnettekkel fenyegettek bennünket. Egyszer aztán, amikor újabb hat goalt adtunk be, a korlátot áttörték a hidalgók és spanyol csizmáikkal rugdosni kezdték mindenkit.” Természetesen a később hagyományossá lett útilevél-paródiák egyik korai darabjáról van szó, amely *Az aranjuenzi szép napok* címmel és „Ky” szignóval (Karinthy?) látott napvilágot. (*Sport hírlap* 1914. január 12. 6.) A szóban forgó csapat az FTC volt, amelynek tagjait egy szabálytalankodás után megtámadta és az öltözőbe kergette a pályára rohanó bilbaói „csöcselék”, a magyar tudósítás szerint legalábbis. A meccs bocsánatkérés után békésen zárult: *Budapesti Hírlap* 1914. január 13. 18.

⁴¹ „Elragadóan tiszta itt [Göteborgban] minden. Az utcák olyanok, mintha állandóan gondozott szobában járnánk.” Kiss Gyula leendő szövetségi kapitány a válogatott kíséretében, *Budapesti Hírlap* 1912. június 25. 16.

⁴² „Itt vagyunk tehát Moszkvában, a fehér falak városában, Oroszország legfontosabb kereskedelmi központjában. Abban a városban, ahol a legmodernebb építkezések a legbarátságosabban sorakoznak a legpiszkosabb vityillók mellé. A keleti piszkosság otthon van Moszkvában. [...] Ebéd után az ansichtskártya-dühnek hódolt az egész társaság, utána gyalogsétát és bevásárlásokat tett.” A válogatott útjáról: *Az Ujság* 1912. július 16. 17.

A világháború után új erőre kapott túrakultúra mozgatói, a nagyobb egyesületek intézői⁴³ mindenekelőtt a pénzügyi problémák megoldását látták a külföldi utakban, fölgyorsítva a futballvilágban még a háború előtt megindult szórakoztatóiparosodás folyamatát.⁴⁴

Ez a strukturális módosulás a sportlapok tömegmédiummá alakulásával egyetemben az útleveleket is megváltoztatta. A hetente több alkalommal megjelenő, konkurens *Nemzeti Sport* és *Sport hírlap* nem egy szubkultúra közlönyei voltak már, hanem a napilapokkal és a napilapok módszereivel szálltak versenybe az olvasókért. Az útlevelek pedig – a populáris kultúra szolgálóleányaiként – maguk is a szórakoztatóipari produktumok sorába léptek, címlapra kerülhettek, terjedelmük megnőtt. A kezdetben információ-központú külföldi tudósítások immár a trianoni határok között rekedtek számára elérhetetlen élmények kompakt elbeszéléssé formált közvetítő közegévé fejlődtek. A műfaj metamorfózisa a futballista figuráját sem hagyta érintetlenül: bár továbbra is a mindenkori „magyar ügy” reklámarca maradt, celebritássá emelkedett; nem az olvasó „meghosszszabbítása” volt már, hanem a kedvence, akiről kitörő öröm megtudni még azt is, a tengeribetegség hogyan ugrasztotta ki gyomrából az angol reggelit, és kényszerítette mandarindiétára a maradék tengeri mérföldeken.

Az útlevelek irodalmi nivója elsősorban szerzőjük tehetségétől függött. Ízlésem szerint a jó tollú, szubjektív-poétikus fejtegetésektől sem visszariadó szakvezetők (Fodor Henrik, Weisz Árpád stb.) leveleit is fölülmulta a Horthy-korszak tömegmédiájának megkerülhetetlen alakja, a *Nemzeti Sport* BEAC-játékosként indult, válogatottságig jutó újságírója és a Testnevelési Főiskolán labdarúgást oktató Pluhár István (1893–1970)⁴⁵ útirajzéletműve. Az írógépét magával cipelő Pluhár Spanyolországból (BEAC-túra, 1926) és Egyiptomból (többször,

⁴³ Az útlevel-irodalom tanúsága szerint a legrutinosabb szervező-intéző (nemegyszer az útlevelek szerzője is) Fodor Henrik, Klement Sándor, Langfelder Ferenc, Herzog Edvin, Faragó Lajos, Woggenhuber „Világjáró” Ferenc volt. A túraszervezés know-how-jának nyomában a *Nemzeti Sport* Klementtel és Herzoggal is interjúzott (1935. december 23. 5–6.), bepillantást engedve a mai koncertszervezéshez hasonlatos portyamenedzsment ekkor már olajozott mechanizmusába: „Manapság évente 20–25.000 pengőt kell előteremteni portyák révén egy olyan egyesületnek, mint amilyen a Ferencváros. Ha ezt nem látjuk biztosítottnak, kár tovább tárgyalni. Nyáron olyan egyesületekkel kezdünk tárgyalni, amelyek melegebb éghajlat alatt székelnek, télen pedig az északi államokkal. Így lesz télre olasz, francia, afrikai, vagy egyiptomi portya s nyárra pedig német, lengyel, svéd, vagy norvég portya.” (Uo. 5.)

⁴⁴ Az alábbi satírának (*Sport hírlap* 1913. december 15. 6.) talán nem minden eleme a képzelet műve: „Karácsony előtt ugyanis az Intéző félrehívja egy szóra a pénztárost. [...] – Öregem, egy vagyont rugdaltak össze a fiuk, nem lehet őket másképp revanszálni, csak egy kis külföldi túrával. [...] A párisi Ritz-Hotelban. Egy hosszú asztalnál nagy társaság van együtt. Az asztalfőn egy kövér úr, szédületesen elegáns, szikrázó briliánsgyűrűkkel, vastag aranylánccal. A pezsgő ömlik, a gyűrűs szivarokat csak egyharmadáig szívják. [...] Egy szerény francia úr – követségi attasé – megkérdi: – Kik ezek az urak? Valami külföldi pénzcsoport, vagy valami tröszt-alapítás...? A maître d’Hotel diszkrétan mosolyog: – Dehogy, monsieur. Ezek a magyar footbalisták.” Az amatőr ethoszú futball testedző elfoglaltságból szórakoztatóipari terméké hízásáról: Baráth 2020b.

⁴⁵ *Magyar Életrajzi Lexikon* 1981: 619.

több csapattal is) postázott, regényméreteket öltő elbeszélésfolyamai kitűnnek az útilevek tömegéből, megértetve az utókori olvasóval, szerzőjük miért tett szert páratlan népszerűsége a rádiós sportközvetítés (azaz az útilevelműfaj egyik örökösé) úttörőjeként.

Túralehetőségek a háború után: új földrészek fölfedezése

Annak ellenére, hogy a futball világszervéből, a FIFA-ból a belga Laveleye báró kezdeményezésére, angol támogatással igyekeztek száműzni a vesztes központi hatalmak országait,⁴⁶ a háború előtti futballkapcsolatok egy része hamar regenerálódott: a „33” FC csapata 1918 októberében már Krakkóban vendégszerepelt, az FTC és az MTK 1919 vészterhes nyarát félig Bécsben töltötte (jó néhány játékosát „elhullajtva” az osztrák és német klubok javára),⁴⁷ 1920 pünkösdjén pedig vagy fél tucat egyesület készült Németországba.⁴⁸ A következő 4-5 évben fölmelegedtek a Skandináviához, Olaszországhoz, Spanyolországhoz fűződő korábbi sportviszonyok is, az évtized derekától pedig már a kisantant országai is engedélyeztek vendégszerepléseket.

A magyar futballélet eközben jelentős vérvesztést szenvedett. Közvetlenül a háború után, illetve amikor az osztrákok és a csehek bevezették a profizmust (1924 és 1925, lépéskényszerbe hozva a játékosok fizetését majd csak 1926-ban legalizáló magyar szövetséget), a nemzetközi piacon is értékesnek bizonyult tudásukat keményvalutára konvertálni óhajtó játékosok tömeges exodusa következett be.⁴⁹ A jelen dolgozatnak nem célja, hogy a magyar futballmigráció történetét elbeszélje, a kivándorlás szerepe ugyanakkor a világra szóló magyar futballkapcsolatok kiépülésében tagadhatatlan, mivel a trénerként vagy civil állásban dolgozó emigráns sportemberek – akárcsak a helyi magyar közösségek – hathatós segítséget nyújtottak a túrák megszervezésében.⁵⁰

Az I. világháborút követő bő egy évtizedben, miközben Európát megszakadt államközi kapcsolatok és szigorú határrezsimek jellemezték, a magyar futball új kontinensekkel bővítette kapcsolathálóját: Ázsia (Törökország), Afrika (Egyiptom, Marokkó, Algéria), Amerika (Egyesült Államok, Kuba, Mexikó, Argentína,

⁴⁶ A törekvés a semleges államok és Olaszország ellenállásán bukott el, mire Anglia kilépett a szövetségből. Földessy (szerk.) 1926: 266.

⁴⁷ Az egymással és a bécsi vagy Bécsben megforduló gárdákkal meccselő magyarok hosszúra nyúlt vendégeskedésében politikai okok is szerepet játszhattak: „a játékosok az FTC és az MTK ismeretes júniusi túrája után maradtak Bécsben, akkor, amikor Budapesten javában dühöngött a kommunizmus. Mi akkor tulajdonképpen menedéket adtunk a magyar játékosoknak”, nyilatkozta az osztrák csapatokat játékoscsábítással vádoló magyar sajtónak szövetségük elnöke, dr. Ignaz Abeles: *Sporthírlap* 1919. december 11. 3.

⁴⁸ *Sporthírlap* 1920. április 22. 4.

⁴⁹ A korabeli futballmigráció és a túrák összefüggéseiről áttekintően: Szegedi 2003.

⁵⁰ Az FTC 1929. nyári dél-amerikai túráját például a Brazíliában edzősködő, volt FTC-s Medgyesi Jenő hozta tető alá (*Sporthírlap* 1928. december 8. 5.), az MTK–Hungária 1930-as amerikai útját pedig egy MTK-s múltú, Mexikót megjárt tréner, Pozsonyi Imre egyengette (*Sporthírlap* 1930. július 12. 4.)

Uruguay, Brazília). A következőkben ennek az időszaknak a leveleiből válogatok, hogy regisztráljam az elbeszélésekben fölbukkanó új identitáselemeket.

„Automobilok ezek, nem emberek”:⁵¹ a kozmoballista magyarok útilevelei

„Arabok, néger, mulattok, európaiak rajzottak körülöttünk nagy összevisszaságban. Itt történt, hogy Kolos Pepi, meglátván egy szerezsen úriembert, mindenképpen meg akart győződni a színe valóságáról. Minden további nélkül odament tehát hozzá, mindkét kezével alaposan »végigtapogatta« a színes bennszülött arcát, s aztán, mint aki jól végezte dolgát, tovább sétált. Sötét bőre alatt is jól láttuk, hogy a néger egészen elpirult zavarában...”⁵²

Ebben a P. Howard-osra hangszerelt *culture clash*-ben a túrázó magyar játékos „fehér ember”-identitása dominál. Kolos Pepi rácsodálkozása némileg indokolatlan, ha figyelembe vesszük, hogy a honi futballvilágot már az 1924-es párizsi olimpián megrendítette a „fekete ember”-élmény, midőn a mélyen alábecsült Egyiptom, a magyar futball (egyik) Mohácsát okozva, kiejtette a nemzeti csapatot, mégpedig a fekete Salem vezérletével. (Salem személyének Pluhár István is megkülönböztetett figyelmet szentelt, amikor az FTC gárdája négy évvel későbbi egyiptomi túráján újra fölbukkant.)

Az efféle határozott, borszínen alapuló vagy feltételezett történelmi-kulturális rangból származtatott *főlény* új nézőpontként jelentkezett a Trianon utáni, egyre messzibb és idegenebb vidékekről érkező útilevelekben. Ám nem ez volt az egyetlen új elem. Míg Németországba, Franciaországba, Skandináviába és mindennek előtt Olaszországba szinte hazajártak a csapatok, az ibériai ösvény húszas évek eleji (újra)kitaposása az utókor szemében meglepő idegenségtapasztalattal járt, a *latin kultúrával* való találkozás előítéletekből és konkrét tapasztalatokból szövődött traumájával. (Ezt azért valamelyest előrevetítette a Ferencváros és Bilbao csapatának idézett, háború előtti összecsapása.) Váratlan és igazságtalannak tetsző vereségek hatására a vélt közép-európai kultúrfőlény és munkaszeretet tudata különösen nagyra nőtt, mint például a BEAC kanári-szigeteki kirándulásán:

„A kultúra itt még a rakétánál tart! [...] Nemcsak a déli és esti harangszót köszönti nagyhangú mozsárágyú, de az ünnep előtti estén s az ünnep egész napján ripegropog a város. Az este gyönyörűséges. csillagos, holdas egét ezernyi pukkanó rakéta, színes villanás ostromolja. Itt, [...] ahol a hajók, a világ, a kontinentális kultúra úszó hordozói csak bús bögéssel vizitelni járnak, [...] talán sohasem keres más, összetettebb élvezetet, gyönyörűséget az egyszerű szigetlakó a magasba szökő rakétánál. [...] Alkalma bőven van reá, hiszen itt jóformán állandó ünnep az élet. Csütörtökön szent

⁵¹ Pluhár István idézi az athéni szurkolótábor egyik tagját, aki az Enossis–FTC találkozón minősítette így a magyar csapat kondícióját: *Nemzeti Sport* 1927. december 23. 11. A metafora ugyanakkor a magyar csapatok korabeli mobilitására is alkalmazható.

⁵² Palágyi István, a Nemzeti SC játékosa az orani kikötőből: *Nemzeti Sport* 1939. január 2. 2.

János ünnepét ülték meg teljes munkaszünettel, tegnap vasárnap [...] volt, holnap Péter Pál s így megy ez hétről-hétre. Durrogás, rakétázás hajnaltól hajnalig, mert a csendháborítás fogalmát itt nem ismerik. Különben is a munka itt sohasem sürgős.”⁵³

A temperamentumos közönség mellett a büntetőket bőkezűen szóró spanyol bírókra is sűrűn panaszkodtak a magyar vándorok, akik, legitimista lelkületről téve tanúságot, több ízben is elzarándokoltak a Habsburg királyi családhoz San Sebastianba. Az MTK Ottó herceg kérésére még bemutatómeccset is tartott.⁵⁴

Ugyancsak új kaland volt a hosszú, balkáni vonatút a Konstantinápolyként emlegetett Isztambul és Egyiptom felé, ám ennél is nagyobb egzotikumnak bizonyult a földközi-tengeri, később az atlanti-óceáni hajózás.

„Fél 1-kor próbariadót rendeztetett a kapitány, hogy veszély esetén mindenki tudja, mi a teendő, hol vannak a mentőövek és kinek melyik csónakba kell beszállnia. Óriási sikere volt Szigeti [FTC]-elnöknek, aki nem talált elég bő mentőövet. [...] zeren csére a raktárban találtak egy kétszemélyes övet, amelyik végre megfelelt. [...]

Az Egyenlítőn való áthajózást az ősi szokások szerint nagy ünnepséggel üljük meg. [...] Siflis valahonnan egy hegedűt kerített s úgy húzta: »csak egy kislány van a világon...« A fiúk vele énekelték és azokra gondoltak, akik otthon maradtak. [...]

Déltájt feltűnik a part és fél 2-kor befutunk a Rio de Janeiro-i kikötőbe. Motoros csónakok raja veszi körül hajónkat s egyszerre csak felzúg a parton:

– Éljen a Fradi!

Lassan megy a kikötés, de végre partra léphettünk, hol ezernyi magyar élén már várt a magyar követ és hatalmas ünneplésben volt részünk.”⁵⁵

Már az európai turnékon is rendszeresen fölbukkantak a célország magyar közösségei, Trianon után azonban valóságos *nemzetegyesítő funkcióval* bővültek

⁵³ Pluhár István Las Palmasból: *Nemzeti Sport* 1926. július 14. 6. Továbbá: „Kényelmes alvás után déli 11 órakor érkezünk Villar-Formosoba, a spanyol–portugál határra. [...] Utunknak ez volt a legsivárabb részlete. Portugáliának ez a vidéke teljesen elhanyagolt, kulturálatlan, sivár terület. Csupa magas hegy, hatalmas sziklák, piszkos kis falvak, szegényes, lerongyolódott lakosság, kopár, kietlen vidék ez a Pyreneusok Montenegrója”, írta Vértes Imre a III. kerületiek útjáról. (*Sporthírlap* 1923. április 3. 5.) Lesújtó véleményét befolyásolhatta, hogy előzőleg a portugál vámosok átnézték a poggyászt, a drága, de sovány ebédet három tojással kellett kiegészíteni, és hogy a másodosztály a vonaton „oly rémesen piszkos volt, hogy a fiúk kérésére az I. osztályba mentünk át, ami távolról sem jelenti azt a kényelmet és tisztaságot, amelyet nálunk az I. osztály fogalma reprezentál”.

⁵⁴ „A kis királyfit az MTK egész vezetősége fogadta és a pálya szélére kalauzolva megkérte, hogy a kezdőrúgás megejtésével adjon jelt a mérkőzés megkezdésére. Ottó örömmel tett eleget a kérésnek [...] Élénken érdekelte a kapus szerepe, különösen Kropacseknek egy-két szép védeése ragadta meg a figyelmét. Kropacsek becéző nevét, a »tigris« külön meg is jegyezte magának.” *Sporthírlap* 1924. január 10. 5., Fodor Henrik dr.

⁵⁵ „Ferencváros” aláírású beszámoló a csapat útjáról Barcelonából Santosba: *Nemzeti Sport* 1929. július 16. 3.

az utak: az elcsatolt területek útba eső városainak magyarsága rendszeresen üdvözölte a csapatokat a helyi pályaudvarokon (itallal is), a dél- és észak-amerikai kolóniák lelkesedése pedig már-már messiásváró színezetet öltött. Utóbbiak helyi megbecsültségük növekedését várták honfitársaik győzelmeitől, és amikor az összességében sikeres, ám fáradó FTC São Paulóban vereséget szenvedett, zokon vették.⁵⁶

Égészen más nézőpontok érvényesültek a Fradi edzője tudósításában, ami lényegében az FTC–Paulista találkozó komplett szakmai elemzése *közép-európai és szakértő* szemmel nézve. A „Potya” becenevű Tóth István ismételt bizonyítékát adta, hogy még a világszerte ugyanazon szabályokat követő játékokban is konkrétan körülírható lokális sajátosságok mutatkoznak meg:

„Az egyéni driblínek még mindegyik [brazil] híve, viszont az összjátékban ott tartanak még, hogy egy-két húzással, nagy területet átfogó rúgással akarnak az ellenfél kapuja előtt teremni, helyzetet szerezni. Ezek a tulajdonságok még a kevésbé kulturált futball sajtóságai s éppen ezért közép-európai szemmel nézve játékokat és játékosait, azt kell mondanom, hogy a csapat valami *csodálatos nyersanyag*, melynek megvan az egyéni stílusa, játékfelfogása, de kevés az iskolázottsága.”⁵⁷ (Kiemelések az eredetiben.)

A világbíró futballisták Törökországban a muszlim, majd Észak-Afrikában a gyarmatbirodalmi atmoszférába is beleszagolhattak:

„A magas falakon mindamellet sok »hálóingos« arab próbálkozik beszökni. [...] Az angol katona visszavezeti a falhoz, és ki kell a nyakoncsípettnek másznia ott, ahol bejött. S amíg a magas falra mászik, zuhog reá az angol nádpálcája. [...] Az araboknak persze nem tetszik ez az angolos eljárás és [...] a közelünkben levők gyűlölettel szidják az angolokat. De csak maguk között.”⁵⁸

A Ferencváros aztán a helyben állomásozó brit katonai válogatottal mérkőzve az *antiimperialista Robin Hood* sajtós szerepében találta magát (miközben 0:6-ra nyert):

⁵⁶ „[A]kadtak »magyarok«, – akik dühöngve támadtak rájuk: – Maguk most elmennek... itt hagynak a slamasztikába[n], szégyen, gyalázat, oda a kolónia becsülete. Hát erre csak azt tudom mondani, hogy az a 80.000 lelket számláló kolónia, amelyik magának munkával, tisztességgel nem tud becsületet szerezni a Ferencváros tizenegye nélkül, az nem érdemli meg, hogy legyen.” *A Magyarság* M. M. monogramú tudósítója, aki az FTC játékosait mindazonáltal egy üzleti vállalkozás áldozatának látta. (1929. augusztus 13. 6.) A Ferencváros 1929-es dél-amerikai túrájának legnagyobb fegyverténye egyébként a kétszeres olimpiai bajnok, a rákövetkező évben az első világbajnoki címet is elhódító uruguayi válogatott legyőzése volt.

⁵⁷ *Nemzeti Sport* 1929. július 31. 3.

⁵⁸ Pluhár István az FTC alexandriai mérkőzéséről: *Nemzeti Sport* 1928. január 6. 2.

„– *Kojsz, kojsz magari* – hangzik a tribünön, ami annyit jelent, hogy: *jól van, magyarok*.

[...] Ezen a mérkőzésen elfelejtettek minden vereséget, amit a Ferencváros csapataikra mért, és csak az lebegett szemük előtt, hogy a félve gyűlölt angolok vereséget szenvedjenek.”⁵⁹

A magyar játékosok azonban nem feltétlenül voltak ennyire érzékenyek a nemzetközi viszonyok nüanszaira. Magánleveleikben, amelyeket a bulvárosodó sportmédia leleményesen elkonzervált a családtagoktól, igen kevés alkalommal olvashatunk egzotikumról és lúdbőröztető kalandokról, a nemzet büszke képviseléről nem is szólva. Annál többször a *szórakoztatóipari vendégmunkás* mindennapjairól.

„Kedves Pajtás!

Itt vagyunk még Mexikóban, ahol szombat és vasárnap játszunk. Jövő vasárnap átme gyünk Havannába, mert itt olyan kevesen vannak, hogy a klub ráfizet, ha nem lesznek többen. *Nagyon el vagyunk keseredve, mert kevés a dohány.* Persze ez nem vonatkozik ránk, játékosokra. Nekünk bizony gyűlik már szépen a prémium. [...] Hárman lakunk egy szobában, Weber, Baráti és én, de éjjel nem sokat alszunk, mert *minden héten egyszer-kétszer nagymosást tartunk*. Sorra kerül a zokni, zsebkendő, alsónadrág. Ezt nekünk kell mosni, mert itt irtó drága és csak az inget adjuk oda mosni.”⁶⁰

Az MTK proficsapata, a Hungária a híradások szerint valóban veszteséggel zárta az utat, részben azért is, mert a dél-amerikai figyelmét és legkiválóbb játékosait a szimultán (és magyar részvétel nélkül) zajló uruguayi világbajnokság kötötte le.⁶¹ A kockázat, a költségek és/vagy a gazdasági világválság hamar véget is vetettek az amerikai körutaknak, amelyek a II. világháború előtti túramozgalm csúcának is tekinthetők, a megtett táv alapján mindenképpen. (1928 és 1931 között a Sabaria, a Ferencváros, a Hungária és az Újpest is átszelte az Atlanti-óceánt.) Hogy mi volt a pontos ok, arra talán csak egy futball-gazdaságtörténet tudna válaszolni. A gyakran parodizált útilevek⁶² és a túrapénzkereset műfaja

⁵⁹ *Nemzeti Sport* 1928. január 20. 5. (Pluhár.)

⁶⁰ Legjobb barátjának Kalmár Jenő a Hungária amerikai túrájáról: *Sportbírlap* 1930. augusztus 14. 7. Nem mindenki ment bele a részletekbe: „[N]agyon érdekes levelezőlapra bukkantunk. Ezt egyik játékosunk írta haza. Így szólt: »Kedves Anyjuk sokszor üdvözöl Apjuk.«” Tycho Rudolf, a Phöbus cég- és túra vezetője a csapat olasz útjáról: *Sportbírlap* 1934. január 3. 2.

⁶¹ Megtérül a Hungária-túra deficitje? *Az Est* 1930. szeptember 14. 13.

⁶² Egy előkézenyen összeállított levélsablon (*Nemzeti Sport* 1936. január 5. 4.; *nem kívánt tör lendő): „Csapatunk annak dacára győzött (győzelemmel felérő döntetlent ért el, azért kapott ki),* hogy (mert)* lábában (tagjaiban, fejében)* érezte a 36 órás (24 órás, 16 órás stb.)* utazást. A vonat (repülőgép, autóbusz, fiakker, gyaloghintó, megerőltető gyaloglás)* sokat kivett a fiúkból s így nem csodálható, hogy a vad portugálok (félelmetesen nyugodt svájciak, gyors spanyolok, céltudatos németek, szellemes franciák, ravasz görögök, rengeteget fejlődött modernizált törökök, hűvös nyugalomú facipós hollandok)* sok kellemetlen percet szereztek csapatunknak. [...] Csapatunk fényesen (csodálatosan, mesebelien, pompázatosan)* játszott s a helyi

azonban a nem szűnő hazai sajtókritika ellenére tovább virágzott, különösen, hogy a világháborúig a magyar futball olyannyira féltett márkája Közép-európai Kupa-győzelmekkel (1928, 1937: Ferencváros, 1929, 1939: Újpest) és világbajnoki ezüsttel (1938) bizonyította piaci értékét, a külföldre szerződő játékosok és edzők sokaságának eredményeiről és kapcsolathálójáról nem is beszélve.⁶³

VÉGSZÓ

A fentiekben a világszínpadra kilépő magyar futball kísérvé szegődtünk: tanúi lettünk, hogyan kapcsolódott be az európai vérkeringésbe, majd – a világháborút követő bő egy évtizedben – hogyan vállalt szerepet további kontinensek futball-szórakoztatóiparában. Az egyre távolibb vidékekre vezető túrákon útilevelek százai születtek, hogy megtöltsék a hazai tömegsajtót olyan tájakon szerzett élményekkel, ahová az olvasók a megszorított határait szigorúan őrző Európából nemigen juthattak el.

Kijelenthető-e a magyar játékosok kalandjait megörökítő elbeszélések alapján, hogy identitásuk globális volt? *Globalizálódott* – annyiban, hogy egy globális játék előadóiként is fölléptek a világot egyre sűrűbben behálózó, állandósuló nemzetközi futballkapcsolatok és -útvonalak állomásain. Ebből azonban az identitásnak csak egy szigorúan dichotomikus (globális *vagy* lokális) fölfogása szerint következne, hogy önazonosságuk elvesztette klubhoz, nemzethez vagy Európához kötődő jellegét. Az identitások globalizációjának vizsgálatát ezért és az útilevelekből kiolvasottak alapján érdemes volna inkább egy olyan, rugalmasabb keretben megejteni, amely a szerepkínálat bővülése irányából közelít az identitásglobalizációhoz. Ebben az értelmezésben arra a folyamatra figyelhetünk, ahogyan a globalizáltság különböző fokaira érő futballipar újabbnál újabb identitásokat, univerzálisabb rétegeket, szerepeket kínált föl résztvevői számára. Az identitások különösen a transzkontinentális futballkörúton adódó helyzetekben, az európai-tól eltérő közegben sokasodtak. Ha akadt domináns identitás, akkor az a *futballjátékosé*, akivé a túrák résztvevője idegen terepen elsősorban vált, miközben a kibontakozó globális szórakoztatóipar kenyérkeresőjévé is avanszált. Ám még ezek az univerzálisnak tetsző szerepek sem nélkülözték egészen a lokális árnyalatot (gondoljunk Tóth István tréner deklaráltnál közép-európai nézőpontjára vagy az angol katonák elleni mérkőzésre, amelyen az FTC váratlanul egyiptomi lett),

sajtó szerint igazi arany- (platina-, ezüst-, réz-, acél-, vas-, ólom-, plé-, ócskavas-)* csapat. [...] Ellenfelünk helyi (országos, kontinentális, világ)* bajnok s a győzelem (döntetlen, kis gólarányú, aránylag kis gólarányú vereség)* óriási siker.”

⁶³ A vendégmunkás játékosok és edzők működéséről: Szegedi 2016: 217–258, 403–435. Érdemes megjegyezni, hogy a futballcsapatok mellett túráztak a vízilabdázók, úszók, birkózók stb. is, bár jóval csekélyebb gyakorisággal és visszhanggal; illetve hogy a régió más országainak csapatai szintén megfordultak a magyarok látogatta helyeken, eredményeiket gondosan számon is tartotta a hazai sajtó.

főleg akkor nem, ha egy lokalizálható közösséget (például a *Nemzeti Sport* olvasótáborát) szólították meg.

Mindeme megfontolások alapján tehát kételkednünk kell a tisztán és rögzítetten globális identitás lehetőségében, és az identitás globalizációjának történeti vizsgálatát más, alkalmasabb eszköztárral kell megejtenünk. Például olyannal, amely nem a globális–lokális/nemzeti oppozícióval operál (és amely nem tekinti inherens módon egymás utáinak a nemzetek és a globalizáció korát), hanem az identitás meghatározásának szociálpszichológiai hagyományaira támaszkodik, pontosabban arra a fölfogásra, miszerint az identitás változékony képződmény, alkotóelemeinek (vagy ha tetszik: *szerepeinknek*) rangsora sem állandó, ellenben ki van téve az érzelmek és az adott helyzet hatásának.⁶⁴ Ez a fölfogás megengedi, hogy a globálist és a lokálist egyidejű identitásoknak tekintsük, amely identitások helyzettől függően kerülnek előtérbe.

Ugyancsak segítségül hívható az az elképzelés, amely a globális posztmodern (Anthony Giddens olvasatában: késő modern) identitás elsődleges jellemzőjeként az el- és feloldódást jelöli meg, az örökös rögzítetlenséget, az értelemadásért folyó küzdelmet, az „identitás-áruház” vég nélkül gyarapodó választékát.⁶⁵ A globális szórakoztatóiparba belesodródó sportoló korai, de manapság is jól ismert ideáltípusa ennek az újfajta, lebegő identitásnak, hiszen életét a bizonytalanság és a rövid időtartam uralja. Egyszerre tartozik csapathoz, városhoz, nemzethez és a futball univerzális nyelvén beszélőkhöz, miközben megannyi nyelvben és kultúrában megmártózik; egzisztenciális kilátásai meccsről meccsre, klubról klubra, országról országra változnak; jövője ráadásul ki van szolgáltatva sérülékeny, megállíthatatlanul öregedő testének is, hosszú és rövid távon egyaránt.

A globális identitásnak ez az elképzelése nem állítja szembe a globálist és a lokálist/nemzetit, hanem az egymástól való kölcsönös függésükre, az identitások rögzítetlenségre, sokasodására és az egyidejűségekre helyezi a hangsúlyt. Ebben az értelmezési keretben talán nem káprázat, ha a világfutball magyar vándorainak – mint láthatunk – folytonos szerepbővítésre és alkalmazkodásra ítélt identitásában megpillantjuk a globalizáció nyomát. Még ha a lokalitások gúzsába kötött (és az amerikai bevételt kevelő) européer futballintéző idegenkedett is a jelenségétől:

„Végigjártam már egész Európát, a szívüket és lelküket az arcukon viselő svédektől le a vendégszerető dánokon keresztül, a kicsinyes franciákon túl a közönyös és csak itt-ott fellobbanó spanyolokig. [...]s mindig, mindenütt a lüktető szívet, a melegséget, a sportember vonzódását a sportemberhez éreztem [...].

Itt, Amerikában eddig semmi ebből nem tudott megkapni. [...]

Talán ha nekünk is ömlik az arany, mi is elégedettebbek lennénk. El is tudnék itt élni egy-két-tíz évig, ha kell, dolgozni robotba és rakni a pénzt élére, de azután csak

⁶⁴ Az identitás illetően megközelítéséhez alapul vettem: Owens et al. 2010.

⁶⁵ Itt elsősorban Zygmunt Bauman, Stuart Hall és Anthony Giddens meglátásaira támaszkodom: Bauman 2001; Hall 1997; Sik 2013.

újra visszamennék a jó öreg Európába, a kék Duna partjára, a Parlament-kávéház törzsasztalához. [...]

A sportot pedig, különösen nemzetközi vonatkozásban, sohasem fogom tudni más-ként elképzelni, mint a szívekben élő és onnan áradó valamit, túl azon a rúgott labdán, gólon és bevételen, mely elvégre jelensége és kísérfője a sportnak, a lényege azonban az a hatás, melyet a szívekben és lelkekben kivált, mely ott ül az arcokon, sír és nevet, ölelkezik és fenyegetődzik, de mindig kezét szorít az ellenféllel. Ezért utazunk, ha kell a tengerentúlra, ezért járunk országról országra és ha ez a momentum hiányzik belőle, akkor kár hazulról kimozdulni.”⁶⁶

FORRÁSOK

Az Est, 1930.

Az Ujság, 1908, 1911–1912, 1915–1916.

Budapesti Hírlap, 1912, 1914, 1929.

Magyarság, 1929.

Nemzeti Sport, 1911–1912, 1926–1929, 1932, 1935–1936, 1939.

Népszava, 1911.

Pesti Napló, 1911.

Sporthírlap, 1913–1914, 1919–1920, 1923–1924, 1928, 1930, 1934.

Világ, 1911.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balajthy Ágnes 2017: Térkép nélkül. Utazási irodalom a két világháború között. *Filológiai Közöny* (63.) 2. 101–111.

Balogh János Mátyás 2017: Orth György emlékezete. *A hét dokumentuma – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára* 2017. július 17. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/orth_gyorgy_emlekezete – utolsó letöltés: 2021. április 12.

Baráth Katalin 2020a: Nép, nemzet, futball. Az „angol játék” globalizációjának kezdetei. *Századok* (154.) 6. 1207–1232.

Baráth Katalin 2020b: „Gegenpressing”. Az első stadionépítési láz részvénytársaságai: FTC és MTK (1908–1943). *Korall* (21.) 81. 100–137.

Bauman, Zygmunt 2001: Identitás és globalizáció. *Magyar Lettre International* 42. 11–13.

Fekete Pál 1963: *Orth és társai. Orth György, Schlosser Imre, Zsák Károly*. (Színes Sportkönyvtár.) Sport, Budapest.

Földessy János (szerk.) 1926: *A Magyar Futball és a Magyar Labdarúgók Szövetsége 1897, 1901, 1925*. Magyar Labdarúgók Szövetsége, Budapest.

Hall, Stuart 1997: A kulturális identitásról. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris, Budapest, 60–85.

⁶⁶ Fodor Henrik Havannából, „ebből a földi paradicsomból” 1930. július 31-én: *Sporthírlap* 1930. augusztus 23. 4–5.

- Hegy Tamás 2019: Mexikóban a magaslati levegő, Kínában a háború tolt ki vele. *Nemzeti Sport* 2019. november 4. <https://www.nemzetisport.hu/> – utolsó letöltés: 2021. január 19.
- History of FIFA – FIFA takes shape* <https://www.fifa.com/mensyoutholympic/news/history-fifa-fifa-takes-shape-449> – utolsó letöltés: 2021. április 12.
- Magyar Életrajzi Lexikon* 1981: 3. kiegészítő kötet A–Z. (Főszerk. Kenyeres Ágnes.) Budapest.
- Mazlish, Bruce 1999: Psychohistory and the Question of Global Identity. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory* (46.) 93. 18–28. DOI: 10.3167/004058199782485848.
- Owens, Timothy J. – Robinson, Dawn T. – Smith-Lovin, Lynn 2010: Three Faces of Identity. *Annual Review of Sociology* (36.) 477–499. DOI: 10.1146/annurev.soc.34.040507.134725.
- Pásztor Árpád 1912: A football lelke. Stockholm, július 7. *Nyugat* (5.) 14. 154–156.
- Pikó Bettina 2019: Kultúra és lélektan egy globalizálódó világban. A globalizáció társadalom-lélektana. In: Pikó Bettina: *Kultúra, társadalom és lélektan*. Akadémiai, Budapest. <https://mersz.hu/piko-kultura-tarsadalom-es-lelektan> – utolsó letöltés: 2021. január 20. DOI: 10.1556/9789634544616.
- Puskás Julianna 1981: A magyarországi kivándorlás sajátosságai a két világháború között (1920–1940). *Magyar Tudomány* (26.) 10. 735–745.
- Régi Tamás 2007: Vadászok és vadászók. Vadász kultúra és gyarmatosítás a XX. század első felében Kelet-Afrikában. *Budapesti Könyvszemle* (19.) 2. 150–159.
- Sik Domonkos 2013: Giddens modernitáselmélete: identitás és intimitás. *Replika* (82.) 1. 131–144.
- Szegedi Péter 2003: Az első cipőzsinórnál kezdődött... A magyar hivatásos futball születése. *Korall* (13.) 163–183.
- Szegedi Péter 2016: *Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig*. Akadémiai, Budapest.
- Szinnyei József 1897: *Magyar írók élete és munkái*. 5. kötet. Hornyánszky, Budapest.
- Szirák Péter 2012: Irodalmi utazások. Megértésteljesítmények a két világháború közötti irodalmi útirajzokban. *Irodalomtörténet* (100.) 1. 27–32.
- Taylor, Matthew 2006: Global Players? Football, Migration and Globalization, c. 1930–2000. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* (31.) 1. 7–30.
- Tomlinson, John 1999: *Globalization and Culture*. Polity Press, Cambridge–Oxford.
- Wilson, Jonathan 2020: *A magyar futball aranykora*. Gabo, Budapest.
- Wilson, Jonathan 2021: „Senkinek sem volt olyan hatása a világ fejlődésére, mint a magyaroknak” (interjú). *HVG* 2021. január 3. https://hvg.hu/itthon/20210103_jonathan_wilson_arancysapat_magyar_valogatott_interju – utolsó letöltés: 2021. január 20.

Nagy Péter

Taylor követői Magyarországon

*A tudományos munkaszervezés kezdetei**

Az iparosodás nemcsak a gazdasági életre, hanem a társadalomra és az emberi gondolkodás, mentalitás különböző területeire is jelentős hatást gyakorolt. Egyrészt megváltozott magához a munkatevékenységhez való viszony; aminek a korábbi korszakokban alantas, lealacsonyító jelleget tulajdonítottak, az a 18. század második felétől egyre több ember megélhetését biztosította, ami a fogyasztásukat, társadalmi státuszukat, mentalitásukat is meghatározta.¹ Másrészt, míg a kézművesek individuálisan kötődtek munkadarabjukhoz, amelyben képességeik, teljesítményük, alkotómunkájuk eredményét látták, addig az egyre több gyári munka egy-egy résztvékenységet végzett, így ez a fajta visszaigazolás mindinkább hátraszorult.² Emellett a korábbi munkatevékenységekhez képest az üzemekben megkövetelték a szigorú időrendet – az óra használatának is hatalmas lökést adva –, valamint a munkaszervezés is teljesen másfajta keretek közé került. Mindennek következtében a gyáripárban dolgozók számára új ösztönzési formákat kellett kitalálni a minél jobb teljesítmény érdekében.

A munkásság irányításának új módja azonban nem bontakozott ki egyik napról a másikra, kezdetben még a korábban bevált technikákkal kísérleteztek. Eleinte a patriarchális hagyományok alapján fenytésekkel és különböző szigorú rendelkezésekkel – például a beszélgetés, nevetgélés tiltása – próbálták a termelést javítani, és olyan is előfordult, hogy komplett családokat vettek fel az üzembe, ahol a családapa ugyanúgy a tekintélyét vetette latba családtagjai irányításában, mint otthon tette. Később a technológia fejlődésével a modernebb gépek beszerzését és az eszközök hatékonyságának javítását helyezték előtérbe a versenyképesség jelentős növelése céljából. A megszokott módon, saját tempójukban dolgozó munkások azonban nehezen illeszkedtek a gépek megkövetelte munkamenethez.³

Idővel ezért egyre több vállalatvezető és mérnök – sokszor egymástól függetlenül – kezdett el azon dolgozni, hogyan lehetne a munkaerő hatékonyságát növelni, a dolgozó felesleges idő- és energiaráfordításait csökkenteni, a munkavégzést a technológiai igényekhez igazítani. Ehhez társult ugyanakkor, hogy a munkások erőfelfejtését sem fokozhatták a végletekig. Egyrészt idővel fejlődött

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizáció történeti Kutatócsoport támogatásával készült (a projekt száma: 0322107).

¹ Török 2014: 53–59.

² Honneth 2009: 127–131.

³ Kuczi 2011: 9–27.

az érdekvédelmük, egyre kevésbé riadtak vissza a munkabeszüntetésektől és sztrájkoktól, vagy egyszerűen otthagyták a munkaadójukat; másrészt mind több cégirányító jött rá, hogy a jobb teljesítményhez elégedett munkások szükségesek. Egyedi próbálkozások már a 19. század utolsó harmadában is történtek, kisebb-nagyobb sikerrel,⁴ de egészen a 20. század elejéig kellett várni egy olyan rendszerszintű elképzelésre, amelyben – nem kis célt kitűzve maguk elé – a munkaadó és a munkavállaló is viszonylag elégedett lehet, és együtt töreksenek a gyári veszteségek csökkentésére, a munka hatásfokának növelésére.

Ez az Amerikai Egyesült Államokban született meg, ahol a nyersanyagbőség és a viszonylagos munkaerőhiány miatt még fontosabbá vált a munka hatékonyságának növelése, mint például az új technológiákban élen járó Nagy-Britanniában. A munkaszervezés terén, személyes tapasztalatai alapján, az amerikai Frederick Winslow Taylor (1856–1915) játszott úttörő szerepet. Taylor kereskedőcsaládból származott, lehetősége volt tanulni, ám látászavara miatt a Harvardon folytatott tanulmányait abbahagyta. Gépmunkástanoncként helyezkedett el, és munka mellett szerezte meg gépészmérnöki diplomáját. A midvale-i acélgyárban kezdett dolgozni gépészként, majd munkásként szerzett tapasztalatai és mérnöki ismeretei együttes előnyével nagyon hamar egyre feljebb jutott a vállalati ranglétrán, miközben felfedezte, hogy az átgondolatlan termelésirányítás mennyire kárára van a cégnek. 1884-ben, 28 évesen már vezető tanácsadóként a felső vezetésbe is bekerült, így az addig kidolgozott elméleteit a gyakorlatba is átültethette. Ugyanezt tette később egy papírgyár vezetésében, majd a Betlehem Vasgyárban – különösen az utóbbi helyen ért el sikereket a bérrendszer átalakításával.⁵

Időközben elképzeléseit közgazdasági szakíróként könyvekben is publikálta, amelyek nemzetközi elismertséget hoztak számára. Az 1903-ban megjelent *Üzemvezetés*,⁶ majd még inkább az 1911-ben kiadott *A tudományos irányítás alapelvei* című munkája⁷ jelentős hatást gyakorolt nemcsak az USA-ban, hanem a világ más részein is, ékes példáját mutatva a tudástranszfer globalizációjának.

Jóllehet Taylor előtt is sokan foglalkoztak azzal, hogyan lehetne a termelési struktúrát szervezettebbé tenni, hogy a nagyobb hatékonyság nagyobb hasznot eredményezzen, mindezt azonban Taylor foglalta egységes rendszerbe, és ő teremtette meg a tudományos munkaszervezés alapjait. Nem teljesen új elképzeléseket alkotott tehát, de komplex rendszere rendkívül gyorsan nagyon népszerűvé vált a világ számos területén.

⁴ Például Németországban és az USA-ban a tengerészeknél és az utászoknál is felosztották a munkafolyamatokat. Az amerikai Henry Towne, Halsey és David Rowan glasgow-i gyáros pedig az egyéni teljesítményt jutalmazó különféle munkabérrendszerekkel kísérletezett a 19. század utolsó éveiben. Strausz 2013: 11–14.

⁵ Drury 1918.

⁶ Taylor 1903.

⁷ Taylor 1911.

Taylor lényegesnek tartotta, hogy a vállalat tudja pontosan, milyen munkát kíván végeztetni a munkásokkal, és törekedjen arra, hogy ezt a lehető leghatékonyabban és legolcsóbban tegyék. Célként tekintette, hogy tevékenységük során a munkások hagyják el a szükségtelen mozdulatokat, így minél több hasznos időt töltsenek munkával, és a teljesítményük legyen mérhető. Taylor szerint maguknak a dolgozóknak is tisztában kell lenniük a napi teljesítményükkel, amely után a fizetésüket kapják. Ezzel ők is érdekeltté válnak a minél produktívabb munkában, amelynek révén relatíve magasabb bért is elérhetnek. Ehhez ugyanakkor egyfelől olyan berendezésekkel kell ellátni őket, amelyek a munkájukat maximálisan megkönnyítik, vagyis jó minőségű, célszerű gépekkel. Másfelől elengedhetetlen a munkavégzés folyamatainak részletes és teljes időbeosztású felmérése, majd ennek alapján a szükséges tevékenységek, eszközök szabványosítása, a munkakörülmények hatékonyságot szolgáló kialakítása. A cél eléréséhez Taylor egy munkairoda felállítását javasolta, amely gondosan adminisztrálja a feladatokat. Így mentesíti a vállalat többi részlegét – például a kereskedelmi és a műszaki osztályokat vagy a művezetőket ez alól –, amelyek így foglalkozhatnak csupán a saját feladataikkal, miközben a munkások felett több műszakvezető áll, akikhez segítségért fordulhatnak. A taylori elvek tehát a specializálódást helyezik előtérbe. A rendszer megfelelő működése érdekében fontosnak tartotta a legalkalmasabb munkások és a jó szervezőtehetségű tisztviselőgárda kiválasztását – a vállalat vezetője számára a szervezőkészséget egyenesen fontosabb képességnek tartotta, mint a szakmai képzettséget –, a feladatokra való megfelelő kiképzésüket és a munkavégzés számára minden feltétel megteremtését. Taylor a munkafolyamatok lehető legnagyobb észszerűsítésére törekedett, aminek középpontjában a hatékonyság növelése állt.

A taylori elképzelések hamar nagyon népszerűek lettek, a későbbiekben számos elméletet és gyakorlatot inspiráltak. Gondolatai a gazdasági szereplők érdekeivel teljesen egybevágtak: annak lehetőségét ígérték, hogy minél kevesebb ráfordítással minél nagyobb profitot érjenek el. Gyors és széles körű elterjedésüket az is magyarázhatja, hogy Taylort megelőzően alig beszélhetünk vezetési-szervezési elméletekről, a sorozat- és tömeggyártással működő vállalatok száma azonban egyre nőtt. Könyveinek sikere nyomán Taylor számos rendezvényen mutatta be elképzeléseit, de mindössze négy évvel legnépszerűbb művének kiadása után, 1915-ben, épp egy előadásra utaztában, tüdőgyulladást kapott, és meghalt.⁸

A taylori gondolatok azonban kritikát és idegenkedést is kiváltottak, némelyek pedig csupán egyes részeit emelték át a napi gyakorlatba, vagy azokra építve új elméleteket, változatokat dolgoztak ki. Közismert, hogy Taylor elképzeléseit, a saját vállalatára szabva, a szintén egyesült államokbeli Henry Ford autógyáros is nagy sikerrel alkalmazta a Ford Motor Companyben. A taylori gondolatokat is felhasználó fordizmus, vagyis a Ford által elindított tömegtermelésen és tömegfogyasztáson alapuló társadalmi-gazdasági rendszer hamar elterjedt, és viszonyítási

⁸ Krisztián–Nemeskéri 2014: 498–500.

ponttá vált világszerte. A munkaszervezés új szemlélete azonban nemcsak az iparra, hanem annak nyomán más ágazatokra is innovatív hatással volt, például az államigazgatásra vagy a szolgáltatásokra. A munkaszervezés és a vezetőképzés mint tudományág, és tulajdonképpen az emberi erőforrás tudománya (*human resource management*, a HR) is Taylor munkásságával indult el.

Tayloroknak természetesen Magyarországon is voltak követői. A tudományos munkaszervezés alkalmazásával hazánk is bekapcsolódott a jelentős nemzetközi áramlatba, amely a tengerentúlról érkezett, és egyfajta amerikanizációt is közvetített. A témának a magyarországi menedzsmenttudományban jelentős irodalma van, de hazai története kevésbé reflektált a történettudományban. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy mikor és hogyan jutottak el a tudományos munkaszervezés gondolatai hazánkba, kik és miért voltak az első követői, és milyen lépéscsúfokon jutottunk el addig a jelentős mérföldkőig, hogy a magyar kormány a nemzetközi munkaügyi szervezet munkájába is bekapcsolódott.

A TAYLORIZMUS NEMZETKÖZI TERJEDÉSE

A taylori elvek kezdetben elsősorban a szerző hazájában, az Amerikai Egyesült Államokban terjedtek el, majd a mozgalom pár év múlva, az I. világháború alatt, a hadigazdálkodás bevezetése nyomán vált egyre népszerűbbé a hatékonyság növelése és a termelés fokozása jegyében. A „nagy háború” idején Európában először Franciaországban jelent meg a gyakorlatban, és maga Clémenceau miniszterelnök ajánlotta 1918 elején a hadiüzemek vezetőinek, hogy tanulmányozzák és vezessék be mihamarabb a módszert. Az orosz területeken a bolsevikok hatalomátvétele után lett népszerű, ahol Lenin 1918-ban kifejezetten a Taylor-rendszer tanítását és alkalmazását rendelte el.⁹

Európában egyszerűen racionalizálási mozgalomnak nevezték, és az 1920-as években vált nagyon gyorsan népszerűvé. A tudományos munkaszervezésnek itt több nemzeti szervezetét hozták létre – kezdetben főképp az ipari fejlődésben élen járó államok –, azzal a céllal, hogy elsősorban a nemzetgazdaságok legfőbb döntéshozóit, a vállalati és állami tisztviselőket győzzék meg ügyük fontosságáról. Az első nemzeti racionalizálási bizottság 1921-ben alakult Németországban – a németek a mozgalomban kezdeményező szerepet játszottak –, majd 1925-ben Hollandiában; az 1920-as évek közepén pedig már működött nemzeti szervezet Franciaországban, Belgiumban, Olaszországban, Oroszországban. Közép-Európában 1926-ban Lengyelországban jött létre, és ebben az évben már Ausztriában és Csehszlovákiában is működött ilyen intézmény.¹⁰

A Népszövetség genfi ülésein már felmerült egy nemzetközi intézmény létrehozása is a munka tudományos megszervezésére vonatkozó kutatások folyamatos

⁹ Kelemen 1927: 615.

¹⁰ Kelemen 1927: 623.

nyilvántartására. Ennek eredményeként alakult meg a Tudományos Munkaszervezés Nemzetközi Bizottsága, amely a hasonló célú nemzeti szervezetek együttműködését biztosította. Évente-kétévente kongresszust rendeztek, ahol a racionalizálás fontosabb kérdéseit vitatták meg; az elsőt 1924-ben Prágában,¹¹ a következőt 1925-ben Brüsszelben, majd 1927-ben Rómában tartották.¹²

A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) vezetője, Albert Thomas, valamint a szervezet egyik főmunkatársa, Paul Devinat szintén ebben az időben, 1922–23-ban, az amerikai egyesült államokbeli ipari termelést tanulmányozta, és ennek tapasztalatai alapján vetették fel a tudományos üzemvezetés eddigi és jövőbeli eredményeinek számontartására és az egyes nemzetek saját tapasztalatainak megosztására egy nemzetközi intézet létrehozását. A célra sikerült megnyerni a Taylor halála után az ő elképzeléseit népszerűsítő amerikai tudományos munkaszervezési társaság, a Taylor Society, valamint az 1919-ben alapított közgazdasági amerikai kutatóintézet, a Huszadik Század Alapítvány (Twentieth Century Fund) anyagi támogatását – évi 25 ezer dollárt –, így alakult meg Genfben 1926-ban Paul Devinat vezetésével A munka tudományos szervezésének nemzetközi intézete,¹³ más néven Nemzetközi Racionalizálási Intézet, amelyet a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal tartott fenn. A szervezet főképp ismeretterjesztő tevékenységet fejtett ki, szakmunkák kiadásával és előadásokkal népszerűsítette a racionalizálás ügyét.¹⁴

A MAGYARORSZÁGI KEZDETEK

A tudományos munkaszervezés gondolata természetesen már a nemzeti társaságok megalakulása előtt elérte az ipari szektor újdonságok iránt nyitott közvéleményét. Így volt ez hazánkban is. Magyarországon a legújabb eredmények, technológiák iránt fogékony mérnökök találkoztak először Taylor munkásságával.¹⁵ Taylor 1903-as, *Üzemvezetés* című¹⁶ munkáját már ismerték a József nádor Műegyetemen, Feyér Gyula gépészmérnök ennek felhasználásával mutatta be tananyagait a század első éveiben.¹⁷ A századforduló első évtizedének végén egyre több cikk tudósított a Taylor-rendszerről vagy az azt alkalmazó üzemekről, sőt a baloldali *Szocializmus* című lap 1910-ben egy kritikát is közölt az *Üzemvezetés* című munkájáról.¹⁸

A gyakorlatban Magyarországon először 1910-ben kísérleteztek Taylor elképzeléseivel az egyik legjelentősebb hazai cégben, a Ganz-féle Villamossági Rt.-ben, az 1903-as *Üzemvezetés* és más, kisebb visszhangot kiváltó taylori írás

¹¹ Csizmadia 1971: 65.

¹² Kelemen 1927: 624.

¹³ Kelemen 1927: 622.

¹⁴ Bálint 1934: 278.

¹⁵ Krisztián–Nemeskéri 2014: 498.

¹⁶ Taylor 1903.

¹⁷ Krisztián–Nemeskéri 2014: 500–501.

¹⁸ Kizsákmányolási módszerek a modern nagyiparban. *Szocializmus* 1910. április 4. 379–380.

alapján.¹⁹ Összehasonlításképpen, az USA-ban az 1910-es évek elején már több mint 60 ezer munkás dolgozott a taylori elvek alapján reorganizált gyárakban.²⁰ A Ganz nem vette át a rendszer egészét, mivel minden elemét nem tartották alkalmazhatónak a hazai állapotokhoz. A bevezetése Szuk Géza gépészmérnök nevéhez fűződik, aki előbb főmérnöke, majd 1910-ben igazgatója lett a Ganz-féle Villamossági Rt.-nek.²¹ A századelőn Taylor elképzeléseit már oktató Feyér Gyula is itt kezdte egyébként a pályafutását.²²

Nem véletlen, hogy hazánkban is egy nagyvállalat kísérletezett először az új munkaszervezési eljárással, mivel a taylori elképzelések magas fokú szervezethez, képzett tisztviselőket és művezetőket, valamint jó minőségű gépparkot feltételeztek, amelyek egy nagyüzemben álltak rendelkezésre leginkább. A Ganz Villamossági Rt.-nél elsősorban a bérmegállapítás módját akarták racionálisabb alapokra helyezni; egy olyan objektív rendszert kialakítani, amely úgy teszi a munkát gazdaságosabbá, hogy a munkást se merítse ki fizikailag.²³ Az üzem kulcsfeladatokat végző munkásainál, egy aprólékos munkát igénylő feladatkörben, a kis darabszámú terméket előállító esztergályosoknál, valamint a gépmunkásoknál vezették be az új szisztémát.²⁴ Strausz Péter szerint a régióban feltehetőleg az elsők között ültette át a Ganz a taylori gondolatok egy részét a gyakorlatba.

Az üzemben a munkafolyamat időfelhasználásának megfigyelésekor jöttek rá, hogy milyen sok az improduktív tevékenységre fordított idő a munkatevékenységben belül, amelyet körültekintő szervezéssel le lehetne csökkenteni.²⁵ Az új rendszer nyomán átlagosan a teljesítmény 20-25%-kal nőtt, míg a bérek 10-15%-kal, amit a taylorizmus elméleti kérdéseivel foglalkozó Szabó Ervin bírált is, mert ezek az arányok jelentősen elmaradtak az amerikai eredményektől.²⁶

Hogyan vélekedtek a Taylor-rendszerről a munkások, akik először ismerkedtek meg vele Magyarországon? Annak ellenére, hogy az elképzeléseknek a dolgozók elégedettsége is célja volt, eleinte ellenségesen fogadták, mivel a taylorizmus a fegyelmelés és kontroll egyfajta eszközét is jelentette. Nem akarták, hogy ilyen alaposan ellenőrizzék a munkájukat, és egy teljesen új szemlélet szerint legyen mérhető a teljesítményük. A munkaerő hatékonyságjavításának gondolata idegen volt a munkásság akkori mentalitásától, idegenkedtek tőle, és tartottak a növekvő teljesítmény-előírásoktól, továbbá a fizetésük csökkenésétől is, ha nem tudnák teljesíteni őket. Emellett a munkások ebben az időben elutasítottak minden akkordrendszert, ami végső soron a Taylor-rendszer is volt. Mindezek alapján a Taylor-rendszer magyarországi bevezetőiben fel is merült a gondolat, hogy a munkásokat ismeretterjesztő előadásokon tájékoztatni kell a rendszer

¹⁹ Strausz 2013: 18.

²⁰ Strausz 2013: 11.

²¹ Kinevezés. *Pesti Hirlap* 1910. május 3. 17.

²² 'Feyér Gyula' szócikk. In: *Magyar életrajzi lexikon* 1967: 1. 508.

²³ Strausz 2013: 18; Weltzl 1913: 136.

²⁴ Munkáskizárás a Ganz-féle villamossági gyárban. *Népszava* 1912. július 31. 11.

²⁵ Sóváry 1912: 335–351; Strausz 2013: 18–19.

²⁶ Szabó 1912–1913: 259–255.

előnyeiről. Az üzemek racionalizálással foglalkozó vezetői felfigyeltek arra, hogy a munkairoda alkalmazottainak szoros kapcsolatban kell lenniük a munkásokat irányító művezetőkkel, már csak azért is, mert az amerikai tapasztalatok is azt mutatták, hogy a munkások addig állnak ellen, amíg meg nem győződnek az új rendszer előnyeiről, és ebben a műszakvezetőknek fontos szerep jut.²⁷

Szembenállásból a Ganzban sem volt hiány. A Ganz-gyári munkások úgy látták, hogy a Taylor-rendszer „buta alkalmazásából” – amely megfogalmazás arra utal, hogy nem is magával a taylori elképzelésekkel, hanem gyakorlati megvalósításukkal volt problémájuk; kérdés azonban, hogy mennyire ismerték pontosan Taylor elképzeléseit – adódóan teljesítményüket az idő csökkentésével akarják fokozni, és mindezt „olyan kíméletlenül és annyira minden belátás nélkül eszközölték”,²⁸ hogy a bérük ezáltal kevesebb lett. 1912 februárjában, majd májusában a Taylor-rendszer bevezetése miatt, a szervezett munkásokkal az élen, elégedetlenség alakult ki az üzemben, amely ekkor még megegyezéssel zárult. Júliusban azonban odáig fajult a dolog, hogy bizonyos munkafeladatokat nem voltak hajlandók elvégezni, majd a helyzet eskalálódott, amikor a gyáron belüli szakszervezeti vezető, a főbizalmi elbocsátása és rendőrségi előállítására miatt az összes esztergályos és gépmunkás (összesen 203 fő) sztrájkba lépett. Az esztergályosok azonban annyira fontosak voltak a cégnél, hogy nélkülük az egész üzem termelése leállt, a vállalatvezetés ezért a Lövház utcai gyártelep összes munkásának, 2560 főnek nyolc napra felmondott.²⁹ A *Népszava* tudósítása ekkor viszont már egyértelműen arra utal, hogy a munkásoknak nem magával a rendszerrel volt problémájuk:

„[A] Ganz-villanygyárban nem a Taylor-rendszer, hanem annak eltorzított és valójából kiforgatott másolata van érvényben [...], alantas közegeiknek parancsolni nem tudnak, mert, ha némileg is fegyelmezni tudták volna (vagy akarták volna?) a kalkulációs irodát, akkor ennek a harcnak nem kellett volna bekövetkeznie.”³⁰

A TAYLORIZMUS MAGYARORSZÁGI NÉPSZERŰSÍTÉSÉNEK ÉLÉN: A MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEK EGYLETÉNEK TEVÉKENYSÉGE

A Ganz-féle Villamossági Rt. igazgatója, Szuk Géza is aktív tagja volt az 1867-ben alapított Magyar Mérnök- és Építész-Egyletnek, amely fő feladatának tartotta, hogy a mérnöktársadalmat tájékoztassa a legfrissebb tudományos eredményekről, szakmai innovációkról. A szervezet a századfordulón a szakma legpatinásabb érdekvédelmi, tudományos és kulturális egyesülete volt, amely több mint kétezer

²⁷ Strausz 2013: 22.

²⁸ Munkáskizárás a Ganz-féle villamossági gyárban. *Népszava* 1912. július 31. 11.

²⁹ Munkáskizárás a Ganz-féle villamossági gyárban. *Népszava* 1912. július 31. 11.

³⁰ A Ganz-gyári kizárás. *Népszava* 1912. augusztus 15. 8.

tagot számlált. Folyóirata, a *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* nemcsak műszaki, hanem közgazdasági és társadalomtudományi írásokat is publikált. 1917–1943 között szerkesztője a korábban említett Feyér Gyula volt.³¹

A taylorizmus bemutatására az egyesület által szervezett egyik programon került sor. Ezt a 31 éves Méhely Kálmán gépészmérnök kezdeményezte, aki a vita-indító előadást is tartotta *A munkabérfizetési rendszerek és a Taylor-féle üzemvezetés* címmel.³² Méhely mögött fiatal kora ellenére már jelentős életút állt. Diplomáját 1903-ban szerezte, majd a kínai és japán közgazdasági és műszaki eredményeket a 19–20. század fordulóján helyben tanulmányozó Szuk Gézához hasonlóan szintén külföldi tanulmányútra ment, ő Belgiumba. 1906-tól a Kereskedelmi Minisztériumban dolgozott tisztviselőként, majd 1910-től a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének ügyvezető igazgatója lett. Az I. világháború után, 1918-ban a Kereskedelmi Minisztérium államtitkára lett, majd 1920-tól nemzetgyűlési képviselő,³³ 1923-as haláláig pedig a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának tanszékvezető tanára volt.³⁴ A Taylor-rendszerrel szóló vitában is kitűnt kiemelkedő tájékozottsága és a legújabb technológiákkal, szakirodalommal kapcsolatos tudása.³⁵ Amerikai, angol és német írásokra támaszkodott, sőt egy nagyon friss, 1912-ben New Yorkban megjelent, egy vasúti átalakításról szóló ankét dokumentumait is ajánlotta a témában jobban elmélyedni kívánó hallgatóság figyelmébe.³⁶

Méhely előadása után az új eredményeket 11 előadó és felszólaló vitatta meg nagyszámú közönség előtt.³⁷ 1913-ban a vita teljes anyaga megjelent a mérnökegylet lapjában, Méhely előadását pedig különnyomatban is kiadták.³⁸ Az eseményen egyedüli nem mérnök felszólalóként Szabó Ervin is részt vett. Ő úgy látta, hogy többek között a gépesítés hazai elmaradottsága, az ipari termékek viszonylag kis piaca, az olcsó munkaerő és annak nagy fluktuációja miatt nehézségekbe ütközhet Taylor elképzeléseinek hazai adaptálása.³⁹ Szabó Ervin nemcsak ismerte Taylor műveit, valamint német, francia és osztrák fogadatásukat, hanem az előző évben, a Fővárosi Könyvtárban igazgatóként, az ipar területén kívül Magyarországon elsőként be is vezette az új rendszer egyes elemeit. Bizonyos munkafolyamatokat szabványosított, az ismétlődő munkákat idő- és mozgástanulmányok segítségével gazdaságosabbá próbálta tenni – így például a könyvbevételezést, ahol egy nap múlva az alkalmazott már ötödannyi idő alatt tudta elvégezni a feladatát –, és több területre is kiterjesztette az írásos szabályok

³¹ 'Feyér Gyula' szócikk. In: *Magyar életrajzi lexikon* 1967: 1. 508.

³² Strausz 2013: 10.

³³ 'Méhely Kálmán' szócikk. In: *Magyar életrajzi lexikon* 1982: 2. 184.

³⁴ Strausz 2013: 10.

³⁵ Többek között a Gantt, Emerson, valamint Thompson, Frank B. Gilbreth műveit is jól ismerte. Méhely 1913a.

³⁶ Méhely 1913a.

³⁷ Strausz 2013: 9–10; Guóthfalvy-Dorner 1931: 5.

³⁸ Méhely 1913a, 1913b.

³⁹ Weltzl 1913: 140–141.

rendszerét. A könyvtárban bevezetett intézkedések azonban saját bevallása szerint sem állhattak össze egységes rendszerré, mivel itt teljesen másfajta elvek érvényesültek, mint az iparban, és a fizetést sem lehetett az egyéni teljesítmény alapján megítélni, amely a képzettség és szolgálati idő szerint járt.⁴⁰ Szabó később is rendszeresen részt vett a tudományos munkaszervezésről szóló vitaüléseken, és írásaiban is a taylorizmus és a fordizmus magyarországi bemutatói közé tartozott.⁴¹ A *Szocializmus* című baloldali folyóiratban,⁴² majd egy francia szindikalista munkáslap taylori elveket védő cikkének ismertetésében, a *Világ* című radikális lapban fejtette ki elképzeléseit.⁴³

Azt, hogy Taylor nem valami teljesen új dolgot talált ki, az is bizonyította, hogy nyitóelőadása után Méhelyhez odament két gyárigazgató, akik valamiféle hasonló rendszert alkalmaztak, megjegyezve: „Nem is tudtam, hogy ezt Taylor-rendszernek hívják. Jöjjen ki hozzánk és nézze meg!”⁴⁴ Az előadásból és a felszólalásokból az is kiderült, hogy Taylor 1911-es munkáját (*A tudományos irányítás alapelvei*) a résztvevők az eredeti angol nyelven olvasták, nem német és osztrák közvetítéssel érkezett hazánkba. Az előadás-sorozat résztvevői között egyébként konszenzus volt a taylori elvek hasznosságát illetően, abban viszont megoszlottak a vélemények, hogy az új eredményeket a hazai körülmények között be lehet-e vezetni. Abban is egyetértés volt, hogy az elképzeléseket adaptálni kell a magyarországi viszonyokra, fontosnak tartották továbbá az új rendszer társadalmi következményeit is, valamint annak megvizsgálását, hogy miként lehet az ipar területén kívül alkalmazni őket.⁴⁵

LENDÜLET ÉS VISSZASZORULÁS

A következő években a taylorizmus átültetése a gyakorlatba még nagyobb lendületet vett. A tudományos munkaszervezés elveit a Ganz-féle Villamossági Rt. után a Ganz-Danubius Rt.-nél is bevezették. Czukor Kálmán, a Ganz-Danubius Rt. mérnöke már az 1912-es vitán is aktív felszólalóként vett részt.⁴⁶ Mindkét vállalatban időtanulmányokat végeztek, és központi irodákat állítottak fel a munkabérek megállapítására.⁴⁷ A következő években a Fairbanks Mérleg- és Gépgyár Rt.-ben, az aradi repülőgépgyárban, a Magyar Államvasutak gépgyáraiban, a dohányiparban, néhány erdélyi és bánáti gyárban, valamint Weiss Manfréd csepeli gyáraiban is kísérleteztek az új módszerrel.⁴⁸ Az I. világháború idején

⁴⁰ Szabó 1912–1913: 246–247.

⁴¹ Szabó 1977: 132–133.

⁴² Szabó 1912–1913: 245–262.

⁴³ Krisztián–Nemeskéri 2014: 501.

⁴⁴ Strausz 2013: 22.

⁴⁵ Strausz 2013: 23.

⁴⁶ Strausz 2013: 21.

⁴⁷ Guóthfalvy-Dorner 1931: 5.

⁴⁸ Krisztián–Nemeskéri 2014: 501.

a Taylor-rendszer már a bányászat területén is felkeltette az érdeklődést.⁴⁹ A közgazdaságban is újra próbálkoztak a racionalizálásával, ahol már az 1910-es évektől jelen volt az a törekvés, hogy hatékonyabbak legyenek az irányítási és a vezetési módszerek.⁵⁰

A következő években, az I. világháború és a trianoni békeszerződés veszteségei, a kialakuló gazdasági válság azonban olyan gazdasági, pénzügyi és társadalmi problémák sorát hozta magával Magyarországon, amely a taylorizmus elveinek háttérbe szorulásához vezetett, a kezdeti lelkesültség után a szakmai közbeszédben sem foglalt el fontos helyet. Ebben az időszakban a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Szövetsége tartotta ébren a témát, és folytatott a témakörben tájékoztató munkát. Feltehetően ebben is Méhely Kálmán játszott fontos szerepet 1923-as haláláig. Egy nyugalmasabb időszaknak kellett beköszöntenie ahhoz, hogy a racionalizálás ügye ismét napirendre kerüljön.

Jelentős előrelépésnek tekinthető azonban, hogy a tudományos munkaszervezés területén kiemelt jelentőségű, szabványügyek kezelésével foglalkozó Magyar Ipari Szabványosító Bizottság 1921. április 28-án megkezdte működését – már 1918-ban is voltak ez ügyben tárgyalások, de a politikailag felfokozott időszakban a téma lekerült a napirendről.⁵¹ Elnöke Herrmann Miksa műegyetemi tanár lett – 1923-tól a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet, majd 1924-től a Mérnöki Kamara elnöke –, azonban a szervezet nem rendelkezett a szükséges anyagi eszközökkel, így nem tudott eredményes munkát kifejteni.⁵²

A *Molnárak Lapjának* egy 1925-ös beszámolója szerint a Ganz és Társa-Danubius Villamosági, Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt.-nél az 1920-as évek elején is működtették a Taylor-rendszert, amely az 1920-as évek első felének válságos időszakában is elősegítette például, hogy a meghatározott egységnyi idő alatt előállított hengerszékek darabszáma növekedjék. A tanoncok felvételében is alkalmazták ugyanitt azokat a Taylor-módszerén alapuló pszichotechnikai kísérleteket, amelyek során a jelentkezők pszichológiai, munkalélektani vizsgálatokon, képességvizsgálaton is átettek, hogy csak a legjobb munkaerők kerüljenek az üzembe. A munkateljesítmény növekedésével azonban kevesebb dolgozó is elő tudta állítani az előírt mennyiséget: az I. világháború előtti 5000 főnyi dolgozó helyett ebben az időszakban 3000 fő is elérte, sőt néhány termék esetében túl is teljesítette a korábbi produktumot. Bár az 1925-ös beszámoló több nagyipari vállalat működését szintén elemzi, más cégről nem tudósít, ahol a tudományos munkaszervezést alkalmazták volna.⁵³ Szórványos példák azonban ebből az időszakból is

⁴⁹ Krisztián–Nemeskéri 2014: 501. Miért nem lehet a Taylor-rendszert a bányaművelésre átvinni? *Bányászati-Kohászati Lapok* 1917. június 1. 341–342.

⁵⁰ Krisztián–Nemeskéri 2014: 501–502.

⁵¹ Guóthfalvy-Dorner 1931: 6.

⁵² Herrmann Miksa konferenciát hív össze az üzemek racionalizálásáról. *Pesti Napló* 1927. október 7. 25.

⁵³ A magyar gyáripár haladása. *Molnárak Lapja* 1925. december 26. 934–939.

utalnak a rendszer alkalmazására. A Ganz Villamossági Rt.-nél például az 1920-as évek második felében továbbra is használták a Taylor-rendszert.⁵⁴

A két Ganz-vállalaton kívül 1921 és 1924 között a Hajó- és Gépépítő Műveknél is kísérleteztek a tudományos munkaszervezés elveinek gyakorlatba ültetésével.⁵⁵ Érdekes módon egy kisebb vidéki üzemben – ahol a géppark, a szakértelem és az adminisztráció alkalmazása során költségesebb volt a működtetése –, az erdélyi aranyosgyéresi drótszögyár bővítésekor, 1924 nyarán próbálkoztak újra a taylori elvek bevezetésével. Ez olyan jól sikerült az errők szóló újságcikk szerint, hogy már a dolgozók körében is elérte a taylorizmus eredeti célját: számukra is olyan viszonylag jó fizetésekert eredményezett, hogy a következő évben nem is követeltek béremelést, ami korábban rendszeresnek számított.⁵⁶ Később a rudabányai bányauzem egy részénél kísérletezett Kállai Géza igazgató a racionalizálással, majd 1928-ban elméleti ismereteiről és gyakorlati tapasztalatairól ismeretterjesztő tanfolyamot is tartott erről a bányatelepen a lakosságnak.⁵⁷

Az 1925-ös évtől az ipar területén kívül is megjelentek a tudományos munkaszervezés elképzelései Magyarországon. Reichenbach Béla egyetemi tanár előadásában, majd könyvében népszerűsítette a gondolatot: *A munka eredményének fokozása a mezőgazdaságban. A Taylor-rendszer alkalmazása a mezőgazdaságban*.⁵⁸ Reichenbach Méhely korosztályához tartozott, 1887-ban született, a gazdasági akadémia elvégzése után gazdatiszt, majd a békéscsabai földművesiskola, később a debreceni gazdasági akadémia segédtanára. 1914-ben az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) titkára és a *Köztelek* című újság segédszerkesztője, 1920-tól a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Közgazdasági Karának tanszékvezető tanára lett. Szintén világlátott ember volt, többször járt tanulmányúton Németországban, Dániában és Svájcban. Főként üzemtani és számtartási kérdésekkel foglalkozott.⁵⁹ Könyvével a téma az agrárium területére is belépett, és olyannyira fontossá vált, hogy a földművelésügyi miniszter 1926. márciusi leiratában felszólította az OMGE-t, hogy tűzze ki céljául a rendszer népszerűsítését.⁶⁰ Érdekes, hogy 1926-ban egy további új területen is tartottak ismeretterjesztő előadást a Taylor-rendszer előnyeiről: októberben a háztartástudományokban jártas Barótiné Stegmüller Mária a Katolikus Háziaszonyok Országos Szövetsége háztartási előadás-sorozatában beszélt róla, és később is a módszer szószólója maradt a háztartás terén.⁶¹

⁵⁴ Tiltakozó sztrájk a budapesti és környékbeli gépgyárakban. *Vas és Fémmunkások Lapja* 1929. július 26. 2.

⁵⁵ Kelemen 1944: 383.

⁵⁶ A drótszögyár munkásainak új kollektívszerződése. *Ellenzék* 1925. február 14. 7.

⁵⁷ Ismeretterjesztő tanfolyam megnyitása Rudabányán. *Reggeli Hírlap* 1928. november 29. 8.

⁵⁸ Reichenbach 1925.

⁵⁹ 'Reichenbach Béla' szócikk. In: *Magyar életrajzi lexikon* 1982: 2. 496.

⁶⁰ Az OMGE üzemi bizottsága. 8 *Órai Újság* 1926. március 3. 11. Taylor-rendszer a mezőgazdasági üzemekben. *Magyarság* 1916. március 5. 12.

⁶¹ Háztartási előadások. *Magyarság* 1926. október 16. 12.

A RACIONALIZÁLÁS MÁSODIK VIRÁGKORA

A pénzügyi szanalás és a gazdasági konjunktúra megindulása lehetőséget teremtett arra, hogy a gazdaság helyreállításán túl más kérdések is előtérbe kerüljenek. Az 1920-as évek végén a tudományos munkaszervezés mozgalma is új lendületet vett Magyarországon, amelyet ekkor már leggyakrabban racionalizálásnak neveztek. Már Méhely Kálmán 1913-ban megjelent írásában úgy fogalmazott: a taylori elvek annyira észszerűek, hogy tudományos helyett egyszerűen racionális üzemvezetésnek lehetne nevezni őket.⁶² Ennek oka az lehetett, hogy a német terminológia gyakorolt nagyobb hatást hazánkban (németül *Rationalisierung*) a francia és olasz tudományos munkaszervezés megnevezéssel szemben. A téma másodvirágzását valószínűleg az is nagyban segítette, hogy Herrmann Miksát, aki korábban a Magyar Ipari Szabványosító Bizottság elnöke volt, 1926 októberében kereskedelmi miniszterré nevezték ki.⁶³

1927. február 9-én tartotta meg Kelemen Móric mérnök az első magyar nyelvű előadást Henry Fordról és a fordizmusról az Országos Nemzeti Club szokásos szerdai vitaestjeinek keretében, élénk érdeklődés mellett.⁶⁴ A gépészmérnökként végzett Kelemen Móric a Fairbanks mérleggyár főmérnökeként már szinte a magyarországi kezdetekkor, 1914-ben találkozott a Taylor-rendszerrel, amelyet üzemében is alkalmazott, majd a tudományos munkaszervezéssel az 1921–1924 között vezetése alatt álló Hajó- és Gépépítő Művek Rt.-nél is kísérletezett.⁶⁵ 1927 elején lett a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Szövetségének főtitkára.⁶⁶ Ez a szervezet jelenti a kapcsolatot közte és Méhely Kálmán között – az újságcikkek szerint főtitkári kinevezése után kezdett el a tudományos munkaszervezéssel is behatóbban foglalkozni –, hiszen míg Méhely az egyesület igazgatója, Kelemen a főtitkára volt. Ezt feltehetően az iparág sajátosságai magyarázzák, mivel a nagyobb üzemek vezetésében lehetett a legnagyobb hatékonyságjavulást elérni a tudományos munkaszervezés elveivel, és a gépgyárak, vasüzemek a hazai cégek legnagyobbjai közé tartoztak. A Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben feltehetően találkozhattak, hiszen mindketten az egyesület aktív tagjai voltak, és szinte egyidősek is: Kelemen 1883-ban, Méhely egy évvel korábban született.

A következő években Kelemen Móric lett a racionalizálás magyarországi zászlóvivője. Munkájának eredményeit mutatja, hogy az 1927. szeptember 5-én, Rómában megrendezett III. nemzetközi munkaügyi konferenciának már magyar résztvevői is voltak: Kelemen Móric, a Magyar Munkaadók Központja és a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete képviselőiben; Vámosy

⁶² Méhely 1913b.

⁶³ Miniszteri tisztségét 1929. augusztus 31-ig töltötte be. Herrmann Miksa konferenciát hív össze az üzemek racionalizálásáról. *Pesti Napló* 1927. október 7. 25.

⁶⁴ Egyesületi és társadalmi hírek. *Nemzeti Ujság* 1927. február 9. 9.; Előadás Henry Fordról. *A Munkaadó* 1927. március 2. 4.

⁶⁵ Kelemen 1944: 383.

⁶⁶ Kelemen Móric a gépgyárak új főtitkára. *Pesti Napló* 1927. március 3. 24.

Károly, a taylorizmusban már korábban is élen járó Ganz és Társa-Danubius Villamossági, Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. igazgatója; Ledofszky Géza, a Soroksári Textilipar vezetője; Molnár Mihály, a Magyar Textilgyárosok Országos Egyesületének titkára, valamint a téma iránt érdeklődő, az előző év szeptemberében, Szegeden frissen végzett jogász, egyben okleveles gépészmérnök, vitéz Guóthfalvy-Dorner Zoltán.⁶⁷ A magyar kormány nem képviseltette magát. Erről a rendezvényről számos tudósítás jelent meg Magyarországon: a *Köztelek* című folyóiratban Fischer József hosszabb cikkben tájékoztattott róla,⁶⁸ egy G. D. Z. monogramú szerző – valószínűleg Guóthfalvy-Dorner Zoltán – pedig a *Közgazdasági Értesítő*ben közölt kétrészes beszámolót.⁶⁹

A résztvevők közül Kelemen Móric bizonyult a legaktívabbnak, aki a kongresszus elnökségében is helyet kapott, majd az eseményről hosszú tanulmányt írt, amelyben vázolta a tudományos munkaszervezés nemzetközi és hazai történetét. A jövővel kapcsolatban 1927-ben így nyilatkozott:

„Kétségtelen, hogy a racionalizálásban, noha ez ma nálunk divatos jelszóvá vált, még a kezdet kezdetén vagyunk. Rendkívüli feladatok várnak az összes tényezőkre: vállalatokra, érdekképviselőkre, tudományos testületekre és magára a kormányra. A sokszor hangoztatott kulturfőlény sem sokat ér, ha nem terjeszkedik ki az üzemgazdasági tudomány területére is.”⁷⁰

Az eseményen részt vevő Guóthfalvy-Dorner Zoltán is számos publikációt jegyzett a témában: már korábban is több, alapos felkészültségre valló cikket írt az ipari munkaszervezésről, többek között a *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyének* havi füzetében.⁷¹ 1928-ban cikkben számolt be a Ganz-Danubius gyárban már alkalmazott pszichotechnika fontosságáról. A tudományág a gyakorlati kérdések megoldására alkalmazott lélektannal, különösen az ipari munka lélektani vonatkozású kérdéseinek elméleti kidolgozásával és az eredmények gyakorlati alkalmazásával foglalkozik.⁷² Nemsokára az első pszichotechnikai laboratórium is létrejött.⁷³ 1931-ben már két ilyen egység működött, az egyik az Állami Munkaközvetítő Intézettel tartott kapcsolatot, a másik speciálisan közlekedésügyi célokat szolgált a Budapesti Székesfővárosi Közlekedési Rt. (BSZKRT) üzemi alkalmazottainak képességvizsgálatával. A tudományág szakembereit összefogva

⁶⁷ Nemzetközi munkaszervezési kongresszus Rómában. *Magyar Gyáripar* 1927. augusztus 1. 20.

⁶⁸ Fischer 1927: 1425.

⁶⁹ G. D. Z 1927a, 1927b.

⁷⁰ Kelemen 1927: 628.

⁷¹ Mentsük Meg Magunkat! Guóthfalvy-Dorner Zoltán pályamunkája. *Nemzeti Újság* 1927. március 12. 2. A magyar ipar helyzete a világháború után. *A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönyének havi füzetei*. (IV). 1–3. 1927. január–március, 1–29.

⁷² Guóthfalvy-Dorner 1928.

⁷³ Krisztián–Nemeskéri 2014: 502.

Magyar Pszichotechnikai Társaság alakult, amely a szabványosító társulathoz hasonlóan a nemzetközi pszichotechnikai szervezettel is felvette a kapcsolatot.⁷⁴

Erre az időszakra a racionalizálás a nemzetközi politikai kapcsolatok napi-rendjére is felkerült mint a gazdasági problémák megoldásának egyik eszköze. 1927-ben a *Közgazdasági Értesítő* egy rövid cikkben mutatta be a genfi világgazdasági konferencia javaslatait, amelyek a racionalizálás, a tudományos munkaszervezés előnyeire hívták fel „a kormányok, közintézmények, hivatási szervezetek és a közvélemény” figyelmét.⁷⁵

Fontos előrelépést jelentett a téma népszerűsítése szempontjából, hogy 1928-ban útjára indult az első magyarországi vezetéstudományi folyóirat, a *Szervezés és üzemgazdálkodás*, amely azonban csak másfél évnyi működést élt meg. A lap cikkeiben Kelemen Móricon kívül a hazai racionalizálás mozgalmának számos vezető alakja, így például Magyar Zoltán, Hollós József és Hollós István is publikált.⁷⁶

A magyarországi tudományos munkaszervezési mozgalom nemzetközi kapcsolatainak megerősödését mutatja, hogy a római kongresszus után bő két hónappal a genfi nemzetközi munkaszervezési intézet (Institut International d'Organisation Scientifique du Travail) igazgatója, Paul Devinat Magyarországra látogatott.⁷⁷ Devinat 1927. november 21-én érkezett hazánkba, gyárakat keresett fel, különféle szakköröket látogatott meg, majd november 22-én a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet keretében tartott előadást *A tudományos munkaszervezés Európában* címmel. A program nagy sikert aratott: az egylet terme zsúfolásig megtelt. A rendezvény kiemelt jellegét mutatja, hogy Buday Béla államtitkár, felsőházi tag elnökölt, és – a szabványosítás ügyét már korábban felkaroló – Herrmann Miksa kereskedelmi miniszter, a műegyetem tanárai, valamint a magyar mérnöki kar több száz tagja is megjelent rajta. Devinat előadása előtt Kende Tódor, a Magyar Munkaadók Központjának ügyvezetője számolt be a magyarországi helyzetről, majd a magyar gyáripar nevében olyan tekintélyes emberek szóltak hozzá, mint Chorin Ferenc, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. vezetője, a Gyáriparosok Országos Szövetségének alelnöke, valamint Van den Eynde Hektor, a Magyar–Belga Fémipari Rt. vezetője.⁷⁸

A *Pesti Napló* interjút is készített a nemzetközi szervezet elnökével, aki mint elmondta:

„Budapestre azért jöttem, hogy a genfi nemzetközi tudományos munkaszervezési intézet munkájába bekapcsoljam Magyarországot. [...] A termelés racionalizálásának csakis egyetlenegy célja van: hogy boldogabbá tegye az emberiséget. Nem akarom azt mondani, hogy ez az egyetlen út a boldogsághoz. De nem elméletekkel jövünk,

⁷⁴ Guóthfalvy-Dorner 1931: 5–6.

⁷⁵ A genfi világgazdasági konferencia javaslatai. *Közgazdasági Értesítő* 1927. szeptember 8. 2.

⁷⁶ Antal–Baksa 2016.

⁷⁷ Kelemen 1927: 622.

⁷⁸ B. Gy. 1927.

hiszen a termelés racionalizálása az egyetlen gyakorlati módszer, amit eddig ezen a téren alkalmaztak. Természetesen még soká fog tartani, amíg a racionalizálás eredményei lényeges változásokat hoznak az emberiség életében. Ma még csak a kezdet kezdetén állunk.”⁷⁹

Mindezek a fejlemények és előrelépések jól láthatóan megváltoztatták a kormány viszonyulását is: Herrmann Miksa kereskedelmi miniszterként 1927 novemberében a racionalizálás ügyében értekezletet hívott össze – Herrmann 1929 augusztusáig töltötte be tárcavezető pozícióját –, majd Bud János minisztersége idején, 1930-ban a minisztérium pártoló tagként belépett a genfi nemzetközi intézetbe. A tudományos munkaszervezés kérdéskörével az 1931. évi XXI. tc. az iparfejlesztési törvény számos paragrafusa foglalkozott, többek között kedvezményeket kaptak a racionalizálás különféle formáit bevezető vállalatok.⁸⁰

RACIONALIZÁLÁSI BIZOTTSÁGOK

A római kongresszus után a racionalizálás gondolata egyre nagyobb teret nyert a tudományos közbeszédben, aminek eredményeként 1928-ban megalakult a témát már korábban is felkaroló Magyar Vasművek és Gépgyártók Országos Egyesületén belül a Gépipari Racionalizálási Bizottság mint a racionalizálással kimondottan foglalkozó első intézmény Magyarországon. Elnöke Dunckel Károly, a Magyar Acélárugyár Rt. vezérigazgatója lett, és tagjai is Budapest legmeghatározóbb gépgyárainak (többek között a Weiss Manfréd, a Ganz és Társa-Danubius Rt., a Láng Gépgyár) vezetői voltak.⁸¹

Az egyesület kezdeményezésére, annak helyiségében két év múlva, 1930. július 4-én elhatározták országos hatókörű szervként a Magyar Racionalizálási Bizottság megalakítását is, meghatározó ipari és mezőgazdasági szervezetek, érdekképviseltek jelenlétében.⁸² A szervezet két év múlva, 1932. július 8-án tartotta hivatalos alakuló közgyűlését. Elnöke Szerényi József báró, volt kereskedelemügyi miniszter, iparfejlesztési és iparoktatási szakértő; társelnökei Chorin Ferenc vállalatvezető; Hegedűs Lóránt, volt pénzügyminiszter, közgazdasági író, az MTA levelező tagja; valamint Heinrich Dezső közgazdász, a Heinrich A. és Fiai részvénytársaság és a Hungária Nagyszálloda vezetője lettek, és az elnökség tagjai szintén Magyarország fontos gazdasági szakemberei, nagyipari üzemének

⁷⁹ B. Gy. 1927.

⁸⁰ Guóthfalvy-Dorner 1931: 6. 1931. évi XXI. törvénycikk az iparfejlesztésről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93100021.TV> – utolsó letöltés: 2021. szeptember 22.

⁸¹ Az első magyar racionalizálási bizottság. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 1928. október 14. 291.

⁸² Racionalizálási bizottság. *Magyar Gyáripár* 1930. július 1. 20.

irányítói közül kerültek ki, ami mutatja a racionalizálás témájának súlyát és fontosságát ebben az időszakban.⁸³

A szervezet legfontosabb feladatának az ismeretterjesztést tekintette, amelynek érdekében előadásokat és tanfolyamokat szerveztek, valamint számos kiadványt is megjelentettek. Már 1931-ben napvilágot látott Hollós József és Hollós István *A racionalizálás*.⁸⁴ című kiadványa a még éppen csak szerveződő bizottság gondozásában. A kiadvány bemutatja az ipari munkaszervezés történetét, részletesen ismerteti a Taylor-, a Ford- és a taylorizmuson alapuló Fayol-rendszert, majd összegzi a különböző iparágaknak szóló tanácsokat. A Magyar Racionalizálási Bizottság kiadványai a későbbiekben is szinte minden meghatározó iparág, az államigazgatás, de a háztartások számára is számos ismerettel, tanáccsal szolgáltak, amíg a szervezet a II. világháború után sok más korábbi egylet sorsára nem jutott: 1948-ban a kormány megszüntette.⁸⁵

TUDOMÁNYOS MUNKASZERVEZÉS A KÖZIGAZGATÁSBAN

A tudományos munkaszervezés időközben nemcsak az iparban, hanem más területen, a korábban említett mezőgazdasági és háztartástudományi érdeklődés mellett a közigazgatásban is felkeltette az érdeklődést. Ennek első mozzanataként a kormány 1925-ben létrehozta az Országos Takarékosági Bizottságot (OTB). Fő feladata kezdetben az volt, hogy az 1923-ban felvett népszövetségi kölcsön visszafizetését biztosítandó, a félévente elkészített állami költségvetéseket tanulmányozzák takarékosági és gazdaságossági szempontból, és az ezzel kapcsolatos javaslatokat megtegyék a kormánynak. Feladatköre azonban a megalapítása után folyamatosan bővült, gyakorlatilag közeledett – a korabeli szóhasználattal – a racionalizálás gondolata felé. A legjelentősebb változást az hozta, amikor az OTB javaslatára 1929-ben létrehoztak egy tárcaközi bizottságot az állam személyi kiadásainak csökkentésére és a közigazgatás egyszerűsítésére, ezen belül az állami közigazgatás és jogszolgáltatás ügyrendjének felülvizsgálatára. Utóbbi már egyértelműen túlnyúlt az OTB eredeti hatáskörén, ami egy új szervezet létrehozását is indokolta. Magyary Zoltán vallás- és közoktatásügyi miniszteri tanácsost, a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem tanárát bízták meg azzal, hogy gyűjtse össze a vonatkozó jogszabályokat, s ő tett javaslatot a racionalizálás nemzetközi tapasztalatainak beépítésére a közigazgatás munkájának javítása céljából.⁸⁶

⁸³ Megalakult a Magyar Racionalizálási Bizottság. *Nemzeti Ujság* 1932. július 9. 10.

⁸⁴ Hollós–Hollós 1931.

⁸⁵ Antal–Baksa 2015: 103–104.

⁸⁶ Magyary ezek után számos előadást tartott, és nagyon sokat publikált a témában. Lásd: Uj tisztviselőtípus kitermelése és helyes statisztikai adatgyűjtés indítja meg a közigazgatás racionalizálását. Magyary Zoltán racionalizálási kormánybiztos előadása az egységes pártban a közigazgatás racionalizálásáról. *Budapesti Hírlap* 1931. április 24. 3.

A takarékosági bizottság javaslatára 1931 januárjában a kormány racionalizálási kormánybiztosi tisztséget hozott létre. Erre a posztra dr. Magyary Zoltánt nevezték ki, aki időközben, előadásokkal és cikkek publikálásával, a szerveződő Magyar Racionalizálási Bizottság munkájában is aktívan részt vett.⁸⁷ Tisztségéért semmiféle jövedelmet nem kapott. Minden hivatalba, minden aktába betekintési jogot biztosítottak számára, és funkciójából adódóan tagja lett az Országos Takarékosági Bizottság elnöki tanácsának is.⁸⁸ Jogköre olyan széles volt, hogy kezdetben egyes miniszterek nem is akartak belemenni a pozíció létrehozásába.⁸⁹ A kormány 1931-ben az államháztartásban elérhető megtakarítások és az önkormányzatok megvizsgálására az úgynevezett 33-as parlamenti bizottságot is létrehozta, így az OTB működésére már nem volt szükség – a népszövetségi kölcsön törlesztését a következő évben, 1932 júniusában fel is függesztette a kormány –,⁹⁰ így azt az előbbi szervezet megalakulása után nem sokkal, még abban az évben megszüntették.⁹¹ Magyary kormánybiztosi szerepe is rövid ideig tartott, ahogy Baracsi Erzsébet tanulmányában összegzi: kormánybiztosi tevékenységének sajnos kevés fogantatja lett a Bethlen István lemondása után következő kormányok befogadókészségének hiánya miatt. A végső dőfést Magyary számára az jelentette, hogy Gömbös Gyula a közigazgatás racionalizálásnak ügyét a kormányfői hatáskörből a belügyminiszternek adta át. Magyary úgy vélte: „ezáltal minden eredményt meghiúsít, mert a miniszterek legfeljebb a miniszterelnöktől hajlandók elfogadni a közigazgatás egészét érintő kérdések irányítását, egyik minisztertartásuktól soha.”⁹² Magyary Zoltán 1933. március 12-én lemondott a kormánybiztosságról, amit a miniszterelnök elfogadott: 26 hónapos megbízatása anélkül ért véget, hogy számottevő változást hozott volna a magyar közigazgatás átalakításában.⁹³

KITEKINTÉS A KÖVETKEZŐ IDŐSZAKRA: TUDOMÁNYOS MUNKASZERVEZÉS ÚJ KÖNTÖSBEN – A BEDEAUX-RENDSZER KEZDETEI

Az 1930-as évek elején, a nagy gazdasági világválság idején a tudományos munkaszervezésben a vállalatok vezetői, mérnökei egy másik utat is kipróbáltak Magyarországon, amely Taylor elvein alapult ugyan, de jelentős átalakításokkal. A vállalatvezetők sokat vártak tőle, mint ahogy a *Népszava* szerzője is fogalmaz: „A Bedaux-rendszer [sic!] vagy a legujabb csodaszor.”⁹⁴ Az új módszer Charles

⁸⁷ Baracsi 1980; Magyary Zoltán – racionalizálási kormánybiztos. *Pesti Napló* 1931. január 30. 10.

⁸⁸ Mindenhová betekintési joga lesz az egyszerűsítő kormánybiztosnak. *Kis Újság* 1931. január 31. 3.

⁸⁹ Magyary Zoltán lesz a racionalizálás kormánybiztosa. *Esti Kurir* 1931. január 25. 6.

⁹⁰ Pogány 2000.

⁹¹ Baracsi 1980: 320–321.

⁹² Baracsi 1997: 75.

⁹³ Baracsi 1997: 75.

⁹⁴ Rudas 1930.

Bedeaux francia származású amerikai mérnökről kapta a nevét. A módszer alapján rögzítenek egy adott alapteljesítményt, a munkás egy perc alatt elvégzendő normáját – ezt nevezték el a mérnökről Bedeaux-nak –, amelynek alapján a bérért is kapja majd. A minimális órateljesítmény 60 Bedeaux, ezen felül többletjuttatás jár: a teljesítménytöbblet értékének 75%-át a munkás, 25%-át a munkaadó kapja.⁹⁵

Az USA-ban ezt a rendszert az 1920-as évek elején kezdték el alkalmazni, Magyarországon pedig a nagy gazdasági világválság idején, 1930-tól terjedt el, amikor több vállalat is bevezette. A Bedeaux szitokszóvá, szinte a munkásnyűzés szinonimájává vált a szervezett munkások körében. A Ganz és Társa Külső Váci úti hajógyárában vezették be először, a Taylor-szisztéma helyett. A munkás-érdekvédelem a munkaerő maximális kihasználásának ítélte a Bedeaux-rendszert, és 800 munkás sztrájkba is lépett. A Ganz után sok más vállalat ugyancsak bevezette, s idővel sokkal népszerűbb lett, mint az eredeti Taylor-rendszer volt. Ez már viszont a tudományos munkaszervezés új korszakának nyitányát jelentette Magyarországon.⁹⁶

* * *

A taylorizmus a munka világában jelentős fordulatot hozott: a termelés hatékonyságának javítására immár a munkát végző ember tevékenységének ésszerűsítését is figyelembe vette, mégpedig úgy, hogy a munkások hagyják el a felesleges mozdulatokat, és legyen szinte tökéletesen instrumentális viszonyuk a munkatevékenységükhöz. A korábbi próbálkozásokat Taylor komplex rendszerbe foglalta, amely villámgyorsan terjedt a világban, és Magyarországra is nagyon hamar eljutott. Az újdonságok iránt fogékony mérnöki réteg lelkesen fogadta az elképzeléseket, és a növekvő profit lehetősége a vállalatvezetőknek is kedvére volt; számos üzemben be is vezették a tudományos munkaszervezés egyes alkotóelemeit, ha egészében a rendszert nem sikerült is alkalmazni. Leginkább a hazai nagyobb vállalatok kísérleteztek vele, mivel a szükséges magas színvonalú szakembergárdára, adminisztrációra és modern gépparkra a kisebb üzemek anyagi okokból nem tudtak beruházni. Habár Taylor azt az utópikusnak tűnő célt tűzte ki, hogy mind a munkáltató, mind a dolgozó elégedett legyen, utóbbiaknak jelentős fenntartásaik voltak. A munkásság korábbi mentalitásából adódóan is ellenállt a fegyelmezés és a kontroll új formájának tartott módszernek, amit feltehetőleg a gyakorlatban másképpen is alkalmaztak, mint ahogy az elméletben megjelent. Az I. világháború és a trianoni békeszerződés okozta gazdasági nehézségek időszakában a taylori gondolatokkal kevésbé foglalkoztak, és a racionalizálás témája csak az 1920-as évek közepétől-végétől került újra előtérbe. Ehhez hozzájárulhatott, hogy a tudományos munkaszervezés iránt fogékony személyek jutottak pozícióba, mint például Herrmann Miksa és Kelemen Móric. A fordulópontot

⁹⁵ 'Bedeaux' szócikk. In: *Révai Kétkötetes Lexikona* 1947: 2. 162.

⁹⁶ Bedeaux-rendszer. *Magyar Gyáripar* 1931. április 4. 14–15.

az 1927-ben megszervezett III. nemzetközi tudományos munkaszervezési konferencia hozta el, amely után először a hazai gyáriparosok, majd a kormány is egyre fontosabbnak tartotta a munka tudományos alapú hatékonyságnövelésének megszervezését. Nemcsak az iparban, hanem más területeken, különösen a közigazgatásban is fontossá vált a téma. 1931–32-re kialakultak a tudományos munkaszervezés hazai bázisai, olyan intézmények, amelyek nemzetközi szervezetek tagegyesületeiként a munkaügyi szervezetek globális fórumához kapcsolódtak.

FORRÁSOK

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1928.

A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönyének havi füzetei, 1927.

A Munkaadó, 1927.

8 Órai Ujság, 1926.

Bányászati-Kohászati Lapok, 1917.

Budapesti Hírlap, 1931.

Ellenzék, 1925.

Esti Kurir, 1931.

Kis Ujság, 1931.

Magyar Gyáripar, 1927, 1930, 1931.

Magyarság, 1916, 1926.

Molnárok Lapja, 1925.

Nemzeti Ujság, 1927, 1932.

Népszava, 1912.

Pesti Hírlap, 1910.

Pesti Napló, 1927, 1931.

Reggeli Hírlap, 1928.

Szocializmus, 1910.

Vas és Fémmunkások Lapja, 1929.

1931. évi XXI. törvénycikk az iparfejlesztésről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93100021.TV>

Révai Kétkötetes Lexikona 1947: (Főszerk. Juhász Vilmos.) 1. kötet, Révai Irodalmi Intézet, Budapest.

Magyar életrajzi lexikon 1967: (Főszerk. Kenyeres Ágnes.) 1. kötet, Akadémiai, Budapest.

Magyar életrajzi lexikon 1982: (Főszerk. Kenyeres Ágnes.) 2. kötet, Akadémiai, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Antal Zsuzsanna – Baksa Máté 2015: *A 20. századi magyar vezetőképzés, vezetés- és szervezéstudomány története*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Antal Zsuzsanna – Baksa Máté 2016: „Szervezés és üzemgazdálkodás” – Egy gyakorlati folyóirat az 1920-as évek vezetői számára. *Vezetéstudomány* (47.) 9. 64–73.
- B. Gy. 1927: „A termelés racionalizálása fogja boldogabbá tenni az emberiséget!” Beszélgetés Paul Devinat-val a nemzetközi tudományos munkaszervezési iroda vezetőjével. *Pesti Napló* 1927. november 23. 12.
- Bálint Tibor 1934: A racionalizálás mozgalma és tanulságai. *Elektrotechnika* (27.) 23–24. 276–280.
- Baracsi Erzsébet 1980: Az Országos Takarékosági Bizottság (1925–1931). A magyarországi racionalizálási mozgalom megindulása. *Levéltári Szemle* (30.) 3. 305–324.
- Baracsi Erzsébet 1997: Magyary Zoltán kormánybiztosi működése. *Századok* (40.) 8. 69–76.
- Csizmadia Andor 1971: Racionalizálási törekvések a magyar közigazgatásban a két világháború között. *Állam és Igazgatás* 1971. január 1. 65–77.
- Drury, Horace Bookwalter 1918: *Scientific Management. A History and Critism*. King, London.
- Fischer József 1927: A gazdaközönség köréből. *Köztelek* 1927. szeptember 18. 1424–1425.
- G. D. Z. 1927a: Ipari üzembracionálás. A római munkaügyi kongresszus. *Közgazdasági Értesítő* 1927. november 10. 4–5.
- G. D. Z. 1927b: Ipari üzembracionálás. A római munkaügyi kongresszus. *Közgazdasági Értesítő* 1927. november 17. 3–4.
- Guóthfalvy-Dorner Zoltán 1928: A pszichotechnika kérdései a tudományos munkaszervezés kongresszusán. *Technika és Közgazdaság. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyének melléklete* 1928. március 4. 17–19.
- Guóthfalvy-Dorner Zoltán 1931: Belkereskedelem és ipar. Az ipari termelés racionalizálásáról. *Közgazdasági Értesítő* 1931. december 12. 1–10.
- Hollós József – Hollós István 1931: *A racionalizálás*. Magánkiadás, Budapest.
- Honneth, Axel 2009: Munka és elismerés. Kísérlet egy újrafogalmazásra. *Replika* (68. – A munka fogalma a frankfurti iskolában. Szerk. Weiss János.) 125–140.
- Kelemen Móric 1927: A harmadik nemzetközi üzemgazdasági kongresszus. *Közgazdasági Szemle* (51.) 611–628.
- Kelemen Móric 1944: A racionalizálás egyes kérdéseiről. *Városi Szemle* (30.) 3. 375–385.
- Krisztián Béla – Nemeskéri Zsolt 2014: A Taylori elvek a magyar gazdaságban. *Taylor. Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Folyóirat* (6.) 1–2. 498–508.
- Kuczi Tibor 2011: *Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. L'Harmattan – Jelenkutató Alapítvány, Budapest.
- Méhely Kálmán 1913a: A munkabérfizetési rendszer és a Taylor-féle üzemvezetés. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 1913. január 5. 1–16., 1913. január 12. 21–30.
- Méhely Kálmán 1913b: *A munkabérfizetési rendszerek és a Taylor-féle üzemvezetés*. Pátria, Budapest.

- Pogány Ágnes 2000: Válságok és választások. *Aetas* (15.) 4. 32–49. https://epa.oszk.hu/00800/00861/00016/2000-4-02.html#P197_109653 – utolsó letöltés: 2021. szeptember 22.
- Reichenbach Béla 1925: *A munka eredményének fokozása a mezőgazdaságban*. Pátria, Budapest.
- Rudas Béla 1930: A Bedaux-rendszer vagy a legujabb csodaszor. *Népszava* 1930. március 30. 4.
- Sóváry Emil 1912: A Taylor-rendszer. *A Társadalmi Múzeum Értesítője* (4.) 4–5. 1912. július 1. 335–351.
- Strausz Péter 2013: „A gyári üzemnek évszázados fejlődésből leszűrt breviáruma”. A magyar vezetés- és szervezéstudomány kezdetei: Vitasorozat a Taylor-rendszerről 1912-ben. In: Dobák Miklós (szerk.): *Tanulmányok a magyar menedzsmenttudomány 20. századi történetéből*. L'Harmattan, Budapest, 9–10.
- Szabó Ervin 1912–1913: A Taylor-rendszerről. *Szocializmus* (7.) 6. 245–262.
- Szabó Ervin 1977: A nagyipari munkásság élet- és lélektanához. In: uő: *Hol az igazság?* (Szerk. Remete László.) Magvető, Budapest, 132–133.
- Taylor, Frederick Winslow 1903: *Shop Management*. Harper, New York–London.
- Taylor, Frederick Winslow 1911: *The Principles of Scientific Management*. Harper, New York–London.
- Török Emőke 2014: *Munka és társadalom: a munka jelentésváltozásai a bérmunkán innen és túl*. L'Harmattan – Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest.
- Weltzl Károly 1913: Vitasorozat a Taylor-rendszerről. *Huszedik Század* (14.) 2. 136–141.

Kalmár Melinda

Globális versengések metszetei

*Szovjet blokk és a hidegháborús kihívások**

A II. világháború után kialakult amerikai–szovjet szuperhatalmi konstelláció politikai blokkjainak szembenállása kialakított egy koordináta-rendszert, amelyre egyfelől a legmagasabb szintű fenyegetés és állandó fegyverkezés volt jellemző, másfelől az ötvenes évek közepétől a folytonos kooperálás is a látszólag kibékíthetetlenül szemben álló táborok és szövetségeseik között.

A 20. század második felében a szuperhatalmak rivalizálása és kooperálása annak egyik példája, hogy a globális együttélési térben a befolyási övezetek felosztásai (a lokális, regionális és a globálisra aspiráló területi kijelölések) a hatalmi versengések állandó, alapvető elemei. Ez a versengés jelzi azt is, hogy a határkijelölés nem csupán világosan megrajzolható, konkrét földrajzi, fizikai tereket jelenthet, hanem nehezebben körülírható, ugyanakkor nem lényegtelen virtuális, szimbolikus tereket és határokat is, amelyek ugyanúgy rendelkeznek kisebb és nagyobb (helyi, regionális vagy globális) dimenziókkal, mint a fizikai határok, s ugyanúgy lehetnek köztük sajátos interferenciák, átjárások, köztes dimenziók.

A történelmi szereplők közti viszonyrendszerekben a határ- és befolyásiövezet-kijelölések azonban „csak” időlegesen lehetnek; a statikusnak látszó pontokat ugyanis rendre felülírják a versengések újabb és újabb hullámai. A verseny hatásai pedig rendre metszik a kialakult, kiküzdött vagy elszenvedett határokat. A versengés természete, jellege, a „versenyszámok” preferált köre mindenkor jellemző (lehet) az egyes történelmi korszakokra. Egy-egy terület lakóinak létmódját és főként érdekérvényesítési esélyeit és ambícióit is (bármekkora területről van is szó) a maga léptékében nagymértékben meghatározza, hogy mennyire ismerik fel, milyen mélységben értik meg a korszak versenytermészetének dinamikáját és ehhez kötődő potenciálódás lehetőségeit.

GEOPOLITIKAI VETÜLETEK

Az 1945 utáni, II. világháborút követő korszak fő jellemzője, hogy kialakult egy szuperhatalmi konstelláció, amelyben két komoly politikai/civilizációs entitás globális hatású versenyéről beszélhetünk, melynek döntő „versenyszáma” a nukleáris fegyverek előállítására és interkontinentális alkalmazhatósága volt. Mindazonáltal,

* A tanulmány az MTA TKI–SZTE–ELTE Globalizáció-történeti Kutatócsoport támogatásával készült (a projekt száma: 0322107).

éppen a nukleáris erőegyensúly teremtette kivételes történelmi konstrukció adott jelentőséget más, nem hadászati jellegű fejlődési és versenyterületek számára is. Ezek egyre gyakrabban lépték át az eredetileg fixnek látszó zónahatárokat, s alkotnak kölcsönösen függő és egymást inspiráló, globálisan alapértelmezett, interdependens közeget a 20. századi nemzetközi történések számára.

A versengés és a kölcsönhatások formái, a feltűnő fegyverkezési rivalizáláson túl, rendkívül sokszínűek voltak, s a valóságos és a virtuális terekben nagy távolságokat fogtak be, néhány évtized alatt is mintegy hullámvasútszerű íveket rajzolva földön, úrben, légtérben, a tengerek felszínén és mélyén. Hatásaikban érintették a nemzetközi viszonyokat éppúgy, mint a mindennapi életet. A nagy amplitúdókban hullámzó versengési folyamatnak sajátosan kettős jellegzetessége volt: *egyszerre választotta el és kötötte össze a világ eltérő világnézetű, más-más formációs struktúrákkal rendelkező részeit*. A rivalizálás és kiterjedt következményei pedig együttesen teremtették meg azt a globális klímát, amelyet, némiképp leegyszerűsítve, a 20. század második felének jellemzéseként hidegháborúként ismerünk.

A verseny gyors katonai fejlesztésekkel, az interkontinentális rakétákkal kezdődött, aminek eredményeként a földről indulva, a légtéren át, majd az úrben haladva egyetlen „tárgy” nagyon rövid idő – 30 perc – alatt elérhetett messze fekvő kontinenseket. Globális nézőpontból a helyzet dinamikáját az adta, hogy a „lokális”, regionális érdekeket védő fegyverek korábban elképzelhetetlen távolságban érhatték el az ellenfelet. Ez a fordulat alapvetően megváltoztatta a geopolitikában gondolkodó nagyhatalmi elképzeléseket a globális hatóköröket illetően. A geopolitika mindenkor a nagy léptékű stratégiák tudománya, s ez az interkontinentalitás korára különösen igaz lett.

A változás egyik jeleként a globális katonai szempontok átalakították a világról alkotott képet. A hadászati stratégiai szakérők többféle térkép alapján tájékozódtak az optimális terjeszkedési lehetőségekről, majd gondosan megválasztott látószög szerint jelenítették meg a világ előtt saját globális pozícióikat. A legismertebb, Mercator-féle térkép alapvetően Európa-központú volt, ezen a két szuperhatalom távoli, nyugati és keleti világként jelent meg, egymástól szárazföldek és óceánok által biztonságosan elválasztva. Az amerikai fél számára azonban az új nemzetközi konstellációban kedvezőbbé vált egy arktikus pólus körül megforgatott „világkép”, mely nemcsak centrálisabban mutatta be Észak-Amerikát, de érzékeltette, hogy valójában milyen közel van a szovjet ellenfél a szárazföldjéhez. Ennek volt köszönhető, hogy 1945-ben Washington egy ilyen térképet fogadtatott el az ENSZ logójaként is. A szovjet oldal számára nem volt ismeretlen ez a vetület, de a sebezhetőségét láttató arktikus térképeket lényegében tabusította. Nyilvánossága így nemigen szembesült azzal a valósággal, hogy a Föld képe felülről, polárisan is „lapítható”, s akkor a két szuperhatalmi rivális olyan közel van egymáshoz, hogy jobb időben át lehet evezni egyik oldalról a másikra.¹

¹ A negyvenes évekbeli geopolitikai fordulatról és a térképek használatával kapcsolatos stratégiai elképzelésekről részletesen: Fischer 2005: 29–36.

ATOMENERGIA ÉS A GLOBÁLIS EGYENSÚLY

A 20. század második felében felemelkedő két szuperhatalom a távolságokat a korábbi korszakokhoz képest már egészen más léptékben mérte. A korszak hadászatának két fontos jellemzője az atomenergia felhasználása és az interkontinentalitás, azaz a rakétameghajtó-erő rendkívüli fejlődése volt. Az atomenergia békés és háborús célú felhasználásának lehetőségével már a negyvenes években foglalkoztak amerikai és a szovjet szakemberek, de a világháború felgyorsította a katonai alkalmazásra irányuló törekvéseket. 1945-ben az Egyesült Államok katonai-stratégiai célra felhasználta a fissziós (atom)bombát, a Szovjetunió pedig 1946-ban felállította első atomreaktorát.

Az ötvenes évek elejére már mindkét ország megteremtette a fúziós, termokleáris hidrogénbombát, amelynek hatóereje a korábbi ezerszerese volt. Ennek a fegyverkezési fordulatnak lett az eredménye a hidegháborúnak nevezett globális hatalmi konstrukció. A tradicionális európai hatalmi egyensúly az egész globusz méretére tágult, és kialakult a globalizálódott hatalmi egyensúly (*balance of power*), nem kizárólag az atomfegyvereknek köszönhetően, hanem annak is, hogy az USA és a Szovjetunió között létrejött egy érdekeltségi aszimmetria Európát illetően.² Az Egyesült Államok számára Európa kevésbé volt fontos, mint a szovjet oldal számára, amely ráadásul nem csekély európai területi és befolyási nyereséggel zárta a háborút.

Kiemelkedett tehát két, korábban nem tapasztalt katonai és gazdasági potenciállal rendelkező szuperhatalom, amelyek közvetlen vagy közvetett befolyása elérte a világ távoli területeit is. Versengésük első szakasza létrehozott egy koordináta-rendszert, egy kiterjedt civilizációs ökoszisztémát, melyben egyfelől a legmagasabb szintű fenyegetés és az állandó fegyverkezés volt jellemző, másfelől a folytonos kooperálás és békésebb civilizációs áramlások. Az atomkorszakban a szuperhatalmi versengés és a nukleáris erőegyensúly következtében nemcsak a fegyverek, de a mindennapi életet közvetlenül érintő békés „versenyszámok” is proliferálódtak.

AZ IDEOLÓGIAI KÜZDELEM ELSŐ SZAKASZA

A hidegháborús ideológiai küzdelem első szakasza a *globális háború és béke tematizálása* körül forgott. Az elsődleges „versenyszámok” a háború és béke tengelyén mozognak: egyfelől a katonai fölény biztosítása, másfelől a béke „uralása”. A politikai szimbolikában ezekben a kérdésekben különösen fontos volt a *kezdeményezés* a potenciál igazolására. A tét mindenekelőtt az erőfölény bizonygatása volt, ami együtt járt azzal, hogy az egyik tábor a másikat a globális biztonságot fenyegető ellenségként mutassa be. Az ötvenes évek mindkét oldalon az ellenségképzés

² Fischer 2005: 14, 52–54.

és civilüldözés legkomorabb korszaka, bár ennek súlyossága a két tábor polgáira nézve eltérő volt. A mccarthyizmus „boszorkányüldözése” nyilvánvalóan nem okozott olyan mértékű társadalmi károkat, mint a sztálinista „tiszogatások”. Ennek a szakasznak a lezárása 1953-hoz kötődik, mivel Sztálin halála és a nukleáris fegyverek terén beállt szuperhatalmi patthelyzet is ekkor következett be. Ez az év lett az enyhülésnek nevezett világállapot kiindulópontja.³ A Szovjetunió innentől fogva nem lebecsülhető mértékben módosította kül- és belpolitikáját, ami alapvetően új helyzetet teremtett a globális rendszerekben. A szovjet kezdeményező pozíciót erősítette, hogy a Szovjetunió ekkorra már a világ vezető ipari országai közé tartozott. Az ország, a gazdaságszerkezetében végbement lényegi változás eredményeként, valóban jelentős nehézipari potenciállal rendelkezett, és területi szempontból is jelentősen gyarapodott, ráadásul belső(bb) európai területekkel.

A szovjet stratégiát ekkortól alapvetően négy tényező egymáshoz való viszonya határozta meg: a termonukleáris fegyverkezés erőegyensúlya és az interkontinentális rakétafejlesztés, az Eurázsia-politika, a modern gazdasági-politikai integrációs spirálok dinamikája és a tudományos-technikai forradalom hatásai.⁴ Mindegyik egyenként is arra ösztönözte, hogy ideológiai gyakorlatában távolodjon a túlzó háborús retorikától, és a gyakorlatban is kooperatívabb pályára álljon. A Szovjetunió a nemzetközi viszonyokra ezért új globális doktrínát vezetett be: a békés egymás mellett élés elvét, a koegzisztenciát. A Sztálin utáni, hruscsovi szovjet politika ezt a fordulatot az adott konstellációban nemcsak racionálisnak, de szinte az egyetlen opciónak tekintette, amely ráadásul még olcsóbb és biztonságosabb is, mint az állandó háborús feszültségre alapozott gyakorlat, és a kalkulálható élenkebb kereskedelmi és technológiai kapcsolatok révén mindenképpen jövedelmezőbb, mint a szigorú elzártságot és szembenállást hirdető autarkia. Ráadásul a hruscsovi politika még csak defenzív sem volt, hiszen lehetővé tette a békés befolyásszerzést a Nyugat nyitottabbá váló területein. A koegzisztencia tehát ideológiai és stratégiai nézőpontból is radikálisan proaktív, kezdeményező innovációnak számított, éppen ezért a nyugati politikusokat és nem kevésbé a legnagyobb szövetséges Kínát komolyan aggasztotta. Utóbbi azzal vádolta Moszkvát, hogy ez a békülékenyebb, kooperatívabb kurzus felpuhítja az eredeti szovjet típusú modellt, amely elindul a hibridizálódás pályáján – ez pedig ellentmond az eredeti, alternatív keleti, antiglobalizációs, antinyugatos, a nyugati impulzusokat lassító/feltartóztató szövetségesi alapnak.

Az amerikai stratégiák nem kevésbé tartottak attól, hogy a fegyverkezés után a szovjetek most már ideológiai hatékonyságukban is megközelíthetik az USA-t. S noha ebben a helyzetben már a Nyugat számára is fontos volt az időnyerés, eleinte mégis vonakodva csatlakoztak a szovjet kezdeményezésű koegzisztenciális paradigmához. Felkészületlennek vélték saját politikusaikat és közvéleményüket.

³ Békés 1997, 2019: 76–85.

⁴ Részletesebben: Kalmár 2014.

Néhányan egyenesen úgy gondolták, hogy ideológiai pluralizmus helyett a Nyugatnak is szüksége lenne valami dinamikus, egységes, univerzális elméletre, illetve ideológiára, amely a fogyasztás egyszerű reklámozásán túl is fel tud mutatni valami politikai, társadalmi víziót. Annál is inkább, mert úgy tűnt, a stratégiai szempontból jelentős harmadik világban a radikális nyugati hidegháborús „szabadságmitológia” vesztett erejéből, Moszkva ellenben hatékonyan propagálta fegyverkezésbeli sikereit, relatíve gyors gazdasági növekedését és a rendszerjellemzőként hirdetett szociális egyenlőséget.⁵ A veszélyt értékelve John F. Kennedy azzal riogatta kortársait, hogy megfelelő ideológia híján egyetlen rakéta kilövése nélkül is elveszítethetik az oroszokkal folytatott „titáni versenyt”.⁶

Az amerikai közvéleményben is voltak olyan hangok, amelyek azt hangsúlyozták, hogy a koegzisztenciával finomított kommunista ideológia a Nyugat számára komoly argumentációs kihívást jelent, s erre érdemben kell válaszolni, vagyis szisztematikusan újra kell gondolni a szabad világ teóriáit és a fejlődő világ számára sugárzott képet. Voltak viszont, akik úgy vélték: a versenyt végső soron nem ez, hanem a tudományos-technikai haladás eredményei döntik majd el.

ŰRTOPOSZOK ÉS FOGYASZTÁSIDEOLÓGIÁK

A kelet–nyugati ideológiai küzdelem az űrkorszak beköszöntével vett újabb fordulatot. A konstelláció egy ideig továbbra is a szovjet oldalnak kedvezett, mivel az ötvenes–hatvanas évek fordulóján jelentős sikereket mondhatott magáénak az űrkutatás terén, s ennek előnyeit nem is habozott kihasználni. Saját potenciáljának igazolására fontos argumentációs fordulatként hangoztatta a rakétameghajtás erejét, a fellőtt eszközök tömegét, Föld-megkerüléseinek számát, és szinte mindent, ami technikai és ideológiai fölényét megjeleníthette. Jó érzékkel tervezett ehhez szimbolikus etalonokat, mintegy érzékeltetve a világ előtt, hogy tudatában van annak: nemcsak a technikai, hanem az ideológiai hadszíntéren is nagy tettekben folyik a küzdelem. A Szovjetunió elsőként küldött az űrbe állatot, Lajka kutyát 1957 novemberében, majd férfit, 1961 áprilisában Gagarint, nőt, Tyereskovát 1963 júniusában, majd egy kubai színes bőrű űrhajóst, Tamayo-Mendezt 1980 szeptemberében.

A szuperhatalmi verseny azonban néhány év elteltével (mintegy az első, fegyverkezési forduló reflexiójaként) az interkontinentális és kozmikus léptékű színterek felől hamarosan leszállt az emberek mindennapi életének szintjére, hogy aztán két évtized múlva majd ismét „elhagyja a Földet”, és a közel kozmikus terek felosztásáért és uralmáért küzdjön. A versengés íve tehát korábban sosem tapasztalt széles spektrumot fogott át, a versengő szereplők közti kölcsönhatások sokrétűek és egymást is inspirálók voltak.

⁵ Lippmann 1961: 33; Mosely 1962; *Neue Zürcher Zeitung*, 1960. augusztus 30.

⁶ Idézi: Görög Tibor: A mai szovjetológia és a konvergencia elmélete. MTAL V. 102. 13. d.

Az ötvenes évek második felében – a béke védelme és az űrsikerek mellett – friss toposzként egyre gyakrabban tűntek fel a konkuráló életmódok ideái. A „versenyszámok” közé került a tényleges életszínvonal, a belső erkölcsi-szellemi stabilitás, a népjóléti politika és a kultúra. A Szovjet Kommunista Párt (SZKP) vezetése hamar megértette, hogy ha a globális térhódításban a két rendszer közvetlen katonai térnyerő küzdelme prolongálódik, más „versenyszámokban” gyorsulásra kell számítani, például a gazdasági és életmódszintereken. A XX. kongresszus után ezért beszéltek már nagyobb hangsúllyal a szovjet életmód potenciális fölényéről és a tudományos-technikai forradalom kínálta lehetőségekről. Hruscsov igyekezett elébe menni a fogyasztás kérdését feszegető amerikai propaganda vádjainak.

„Bírálnak bennünket, hogy a ruhák szabásában nem mindig követjük az új párizsi divatot, hogy a szovjet emberek gyakran még mindig rövid vattakabátban járnak, és ez rontja az alakjukat, de mi magunk is látjuk, és elismerjük ezt. Sok tekintetben önmegtartóztatók voltunk, de nem volt más választásunk.”⁷

Az amerikai propaganda a fogyasztás terén kétségtelenül jobb helyzetben volt, s ezt hangsúlyozta is. 1959 nyarán a szovjet ürelőnyök ellensúlyozására megmutatta Moszkvának látványkonyha-kiállítását – egy Moszkva melletti kiállításon mutatták be a tengerentúli életmód szimbolikus tárgyait – demonstrálva, hogy ha a Földön kívül egyelőre nem is, a mindennapi életben – az életmódban, a kapitalista fogyasztás minőségében – az Egyesült Államok már messze keleti vetélytársa előtt jár. A kiállítást egy sajátos civilizációs fölényfitogató „konyhavita” kísérte Hruscsov és Nixon amerikai alelnök között.⁸ Az amerikai életforma-demonstráció felhívta az önbizalommal teli szovjet ellenfél figyelmét arra, hogy az ideológiai köntösben jelentkező, ám nagyon is valóságos potenciálversenynek lehetnek a katonai erő felmutatásánál differenciáltabb aspektusai is. Az amerikai kiállítás a modern mindennapi használati tárgyak egy részét kettévágvá mutatta be, mintegy reklámozva a látványos belső szerkezeteket. A szovjet rakétasikerekre reagálva az amerikaiak „splitniknek” is nevezték a bemutatót, sokféle tárgyat felvonultatva: fűnyíró, hifiberendezés, Cadillac Convertibles, zöldségekkel teli szupermarket, Pepsi Cola, süteményporok, fagyasztott (és) félkész ételek, túsarkú cipők, rúzs, arcfestő kellékek, háztartási eszközök, így például mosogatógépek, amelyekről a vita végül a nevéet kapta. Hruscsov és Nixon vitáját az amerikai fél színes videoszalagra is rögzítette, ezzel is dokumentálva a tengerentúli technikai fölényt.⁹

⁷ Az SZKP XX. kongresszusa. 1956. február 14–25. é. n.

⁸ Video: Nixon – N. Hruscsov – The Kitchen Debate. www.youtube.com. Az enyhülés jeleként korábban New Yorkban is volt hasonló szovjet kiállítás, de az életmód témájában kevésbé vált híressé.

⁹ Az eseményről cikkeket közölt a *The New York Times* és a *Time Magazine* is. A társadalmi-kulturális-ideológiai kontextusokról: Rapaport–Stayton–Art 2001: 49–51.

Mindezzel együtt a „háztartási sikerek” nem nyugtatták meg az amerikaiakat. Kennedy az 1960-as választási küzdelemben arra figyelmeztette Nixont, hogy a jobb minőségű nyugati tévé aligha konkurálhat a keleti interkontinentális rákétákkal és műholdakkal. Noha ez igaz volt, az életmód mégis az egyik legfontosabb ideológiai és propagandaelemmé nőtte ki magát a rendszerek harcában.¹⁰

Kérdés persze, hogy miért állt érdekükben a szovjeteknek egy ilyen kiállítást befogadni 1959-ben. A hrucsovi vezetés nem csupán egy látványos „versenyepizódznak” szánta legfőbb politikai ellenfele konyhájának bemutatását, és a résnyre nyitott szellemi, kulturális folyosók sem szolgálhattak kizárólag propagandacélokra. Hruscsov valójában azt akarta, hogy a XX. kongresszus optimista utolérő-programja életszerűvé váljon, és a lakosság számára megjelenjenek a „vágy titokzatos tárgyai”, láthassa, mit is kell utolérni. A szovjet politikai elit korábban is viszonyítási pontnak tekintette a nyugati fejlődés egyes állomásait, különösen az amerikai modellt. Tanulmányozta a modern nagyhatalmi potenciál gazdasági képletét, katonai erőinek összetevőit, tömegtársadalmi működési elveit, föderatív viszonyainak adaptálhatóságát. Mindezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a szovjet rendszer elért abba a fázisba, amikor a maga képére formálva – azaz a saját (vélt) lehetőségeihez igazítva – meggyökereztetethet modern életmód-mintákat is. A szovjet politikai elit úgy döntött, hogy különböző formákban és mértékben engedi ezeket a mintákat közelebből megsejlelni. Ezért láthatták a szovjet társadalom egyes csoportjai közvetlen közelről az amerikai mintakonyhát, olvashattak amerikai könyveket, csodálkozhattak rá hollywoodi filmekre, hallgathattak titokban dzsesszt, és a szerencsés kiválasztottak még az USA-ba is elutazhattak. Mások pedig Nyugat-Európában tapasztalhatták meg a „fogyasztói paradicsomot”.¹¹

A nyugati életmód mintaszerű beengedésében Vladislav Zubok az 1957-es világitűségi találkozót tekinti meghatározónak, amikor harmincezer külföldi fiatal vitte el Moszkvába az addig nagyon távoli külvilágot. A velük való találkozás visszafordíthatatlan változásokat indított el a szovjet társadalom és különösen a hatvanas évek nemzedékének tudatában, akik innentől fogva kettős életet éltek: egy konformistát és egy reformorientáltat.¹²

PERSPEKTÍVÁK ÉS JÖVŐKÉPEK VERSENYE

Az ötvenes évek közepétől a reform és a nyugati világ meghatározó folyamataihoz való alkalmazkodás a látszólag mozdulatlan rendszer működésének állandó eleme lett. A tudományos elemzés fokozatosan a rendszer önszemléletének részévé vált, és

¹⁰ Kennedy állítólag azt mondta egy külföldre utazó diáktársaságnak, hogy aki nem tudja népszerűsíteni az amerikai életformát, maradjon otthon. MSZMP PB 1965. február 16. MNL OL M-KS-288. f. 5/359. ő. e.

¹¹ Zubok 2007: 172–176.

¹² Zubok 2007: 174–175.

a politika együttműködése a szakértői rétegekkel reflexiók sorával látta el az addig egynemű ideológiát. A térség országainak kooperációs kutatásai kezdték felmérni, miként kell az intézményrendszereknek változniuk ahhoz, hogy a tábor versenyképes legyen. A vezetést különösen érdekelték a *tudományos-technikai forradalom* (TTF) globális terjedési mechanizmusai, melyekről egyértelműen úgy vélték: megváltoztatják a szovjet rendszer létmódjának egészét, áthatják a gazdaság-szervezést, a politikai elképzeléseket, a társadalmi és kulturális folyamatokat, az ideológiát és a nemzetközi kapcsolatokat. Kulcskérdésnek tekintették annak megértését, hogyan lehet adaptálódni a világgazdasági, világpiacon versenyfeltételekhez a rendszer integritásának lényegi feloldódása és politikai, gazdasági hatalmának gyöngülése nélkül. A komplexebbnek ígérkező versenyfeltételek között a régió vezetése már nem tekintette lebecsülhető kutatási ágának a futurologiát, a prognosztikát, és elengedhetetlennek tartotta a valószínűségek felmérését. A versengés ezzel új lendületet vett. Miközben mindkét fél elszántan kutatta, mik lesznek a posztindusztriális jövő hatásos politikai üzeneteinek főbb elemei, a szovjet szféra a nyugati jövőkutatást ideologikusnak, kapitalizmusapologetikusnak tartotta. Azt hangoztatta, hogy velük szemben a keleti blokk országai részt vesznek a globális problémák megoldásában, különösen az új világháborúk megakadályozásában, a fegyverkezési hajszát megszüntetésében, és a felszabaduló erőforrásokat békés célokra szeretnék felhasználni. Megkezdődött a TTF-hatékonyságáért és a rendszerek optimalizálhatóságáért folyó verseny, amelynek az volt a tétje, hogy melyik formáció tudja hatékonyabban felhasználni a TTF eredményeit.

Az SZKP KB 1955-ös plénumán Nyikolaj Bulganyin beszédével éledt újjá az a technicista teoretikus hagyomány, amelyet a háború és főként a személyi kultusz megszakított.¹³ A vezetésben megjelentek olyanok (például Georgij Malenkov), akik magukat technokratának vagy éppen azok vezetőjének tekintették.¹⁴ Kiadták a nyugati baloldali J. D. Bernal *Science in History* című könyvét, majd a hivatalos ideológia beemelte etalonjai közé a tudományos és technikai forradalmat, s alig egy évtizeden belül már munkacsoportok alakultak az összefüggései értelmezésére. A gyorsan felfutó elméletek némelyike meglepő perspektivikusságot mutatott. Újabb TTF-hullámokkal számoltak. Feltételezték, hogy a jövő teóriáit már alapvetően a biológiai-kibernetikus gondolkodás határozza majd meg, és azt is, hogy komoly ökológiai problémákkal kell a jövőben szembenézni, mivel az emberiség az első korszakban kimeríti az erőforrásokat és az ásványi anyagokat, szennyezi a környezetet, és globális filozófiai gondolkodás nélkül nem élhet együtt harmonikusan a természettel. Mindent összevetve, kijelenthető, hogy bár a szovjet szakirodalom és politika TTF-álláspontja meglehetősen színes, mondhatni plurális volt, minden irányzat felismerte a tudomány növekvő termelői és társadalomszervező szerepét. A lokális identitásokat is felülíró „technológiai racionalitásról” szóló neoweberianus nézeteket azonban nem fogadták el, mivel úgy gondolták, a technikai fejlődés

¹³ A II. világháború előtti elképzelésekről: Cooper 1977: 149, 174–176.

¹⁴ Rainer 2002: 51–52.

hatékony kihasználása függ a társadalmi viszonyoktól, s ez leginkább a kommunizmusban lehet optimális. Elutasították ugyanakkor a maoista koncepciót is, amely elvileg is tagadta, hogy a TTF-nek fontos szerepe lehet a kapitalizmusból a szocializmusba/kommunizmusba való átmenetben.¹⁵

A TTF generális hatásairól 1955 és 1964 között jelentek meg az első cikkek és könyvek, és a tábor lassan beilleszkedett a nemzetközi jövőkutatások trendjeibe, legalábbis az elit kutatási szinteken. 1964-től például a Harvard Egyetem tízéves programot indított *Technika és társadalom* címmel, vizsgálva többek között a munka és gazdaság viszonyát, az államformákat és társadalmi berendezkedéseket, a munkaerő művelődését, a fogyasztást és a szabadidő-felhasználást. Hasonló célokra az IBM is ötmillió dollárt fordított, miközben a Műszaki Automobilizálási és Gazdaságfejlesztési Nemzeti Bizottság is megjelentetett egy hatkötetes művet *Technology and the American Economy* címmel. Különösen figyelemfelkeltő eseménynek számított, amikor 1964-ben nyugati tudósok egy csoportja *Hármas forradalom* címmel kiáltványt bocsátott ki a TTF-hatások rendszerének elemzésére.¹⁶

A szovjet jövőképről szóló első átfogó „tudományos vízió” 1966-ban jelent meg oroszul. Az 1968-ban kiadott angol változat, *Válaszúton a civilizáció* címmel valójában a nemzetközi tudományos és politikai közvéleménynek üzent, meghozza azt, hogy a szovjet régió is levonta a TTF-ből következő hosszú távú tanulságokat. A több mint harminc szerző kutatásait összefoglaló, angol nyelvű változat Radovan Richtának, a csehszlovák Filozófiai Intézet vezetőjének szerkesztésében jelent meg. 1973-ig a keleti blokkban ezt tekintették a téma tudományos etalonjának, de Nyugaton is elismert munkának számított. A *Válaszúton a civilizáció* valóban nagyszabású vízió volt, melynek gondolkodásmódja látványosan eltért ugyan a szovjet mindennapok ideológiájától és gyakorlatától, mégis egyértelműen kapcsolódott a vezetés stratégiai gondolkodásához. Tételeit még a Hruscsov-érában kezdték kidolgozni, legfőbb állításai ezért egybecsengtek a három hruscsovi kongresszus (1956, 1959, 1961) konstellációértelmezésével, és mindazzal, amit az SZKP a kommunizmus programjaként ekkoriban meghirdetett.¹⁷ A megjelenés dátuma viszont már a Brezsnyev-korszakra esett, ami arra utalt, hogy a gyakran ellentétesnek ítélt két kurzus között – a diktatórikus uralom tényén túl – lényegi „reformfolytonosság” is van.

A Richta-könyv a tudományos-technikai forradalmat a nemzeti fejlődések keretein túllépő – integráló-centripetáló erejű – többdimenziós, egyetemes történelmi korszakként írta le. Olyan elemi civilizációs erőként ábrázolta, amely az

¹⁵ Cooper 1977: 166–167, 175–176.

¹⁶ *The Triple Revolution. Complete Text of the Ad Hoc Committee's Controversial Manifesto*. New York, 1964. magyarul: Válság és útkeresés. Egy amerikai programnyilatkozat 1965: *Társadalmi Szemle* (20.) 8–9. 105–114. Később a szovjetek figyelmét felkeltették még az amerikai Rand Corporation és „A 2000. évvel foglalkozó bizottság”, valamint a francia 1985-ös bizottság és a Futuribles kutatásai. Röviden lásd: Richta 1968: 11–12.

¹⁷ Kalmár 2014: 172–173.

elkövetkező évtizedekben túlsúlyba kerül, s így teljesen felforgatja az addigi élet állandósult arányainak, formáinak, elképzeléseinek nagy részét. Véleményük szerint a TTF szembefordul mindazokkal, akik nem képesek lépést tartani vele, vagy lépésüket idejében kiigazítani, mert a „mindent vagy semmit a tét”.¹⁸ A szerzők kiemelték, hogy a nemzetgazdaságok kénytelenek lesznek jobban figyelembe venni saját adottságaikat, miközben alkalmazkodniuk kell a regionális integrációhoz és a nemzetközi folyamatokhoz is. A globális mozgások feltűnő jellemzőjeként értékelték, hogy a „civilizáció súlypontjai” áthelyeződnek az ipari központokból a tudományos-kulturális centrumokba, a második szektor után megerősödik az infrastrukturális-szolgáltató harmadik szféra. Detektálták, hogy mindenütt nő az állami ráfordítás a kutatás-fejlesztésben (K+F), a munkások műszaki érdekeltségét pedig premizálással ösztönzik. A K+F ráfordítások ehhez mérten szükségszerűen nőnek majd a jövőben, különösen a kutatásintenzív területeken, és aktívabb lesz a licenpolitikája és a technológiai transzfer is. A tudományos kutatás kulcsiparrá válik, a tudóst pedig javarészt integrálja, ipari szereplővé teszi az állam és a nagyvállalat. Ezzel együtt visszaszorulnak a hagyományos termelői ágak, s az új struktúrában különösen fontos lesz az időmegtakarítás és a működésre fordított eszközök hatékonysága. Miként írják, ennek érdekében terjed a matematikai modellezés és a humánerőforrás-gazdálkodás tudománya. A változás különleges helyzetbe hozza a tudomány szereplőit és a menedzsmentet, de egészen új megvilágításba helyezi a munkaerő affinitásának és kreatív kapacitásának növelhetőségét is. A kérdés szerintük csak az, hogy mindezt a piaci vagy a tervgazdálkodó működés tudja-e majd jobban a maga javára fordítani. A szerzők nem hagytak kétséget afelől sem, hogy az ipari forradalmat felváltó „új epocha” a szovjet rendszert is minden részletében átalakítja, mert léte, illetve fejlődőképessége azon áll vagy bukik, hogy valóban megérti-e ezt a jelenséget és főként terjedési dinamikáját, s hogy mennyire tud adaptálódni. Ha ez nem sikerül, el kell buknia.¹⁹

A Richta-könyv tehát világossá tette, hogy a TTF a keleti blokkban is reformokat kényszerít ki, és nemcsak strukturális átalakítgatásokat, hanem a gazdaság folyamatos összehangolását „az eljövendő korszak mozgékony civilizációs feltételeivel”. A kötet ezzel összefüggésben is úgy jellemezte a TTF-et, hogy ez a strukturális változásoknak olyan állandó, egyetemes áramlása, amely a szovjet rendszer radikális változását igényli, nem csupán az eddigi gazdálkodás hibáinak pusztá kijavítását.²⁰ Mindenekelőtt az extenzív gazdálkodásnak kell intenzívvé formálódnia, amihez elengedhetetlen a komplex gépesítés és automatizálás, a minőségi termelő ágazatok fejlesztése, a közigazgatás és irányítás átszervezése, a szakképzett munkaerőt kibocsátó képzési rendszerek megteremtése, a fogyasztás dinamizáló hatásának kihasználása a munkaerő újratermelésében és a kereslet indukálásában. Ebben a világképben az emberi élet egész struktúrája – beleértve az egészséges és esztétikus környezetet is – gazdasági tényező, és része a gazdasági-politikai

¹⁸ Richta 1968: 43, 56.

¹⁹ Richta 1968: 278.

²⁰ Richta 1968: 87–88.

stratégiának. Nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az emberi tényezőnek; a keleti teoretikusok és stratégiai, gazdasági tervezők is kezdtek leválni a kizárólag tudományos-termelési menedzsmentben gondolkodó taylorizmusról, és a fordista elképzelések felé közeledtek, melyek jobban kalkuláltak a szélesebb körű kreatív emberi aktivitással és motiváló tényezőivel.²¹

Jelentősége lett a munkatermelékenységet regeneráló környezetnek, különösen a tömegkultúrának, a művelődésnek, a fogyasztásnak, az egészségügynek, az oktatásnak, az utazásnak és a kapcsolatok fejlesztésének is. A humán erőforrás ekortól a növekedés lényegi hajtóerejeként tűnt föl. Az elemzők kiemelték: a képzetesebb szakmunkás jelentős munkamennyiséget és időt takaríthat meg, egy átlagos tudós például évente harminchat munkaerőt. Ebből kiindulva a munkaerő bővített újratermelésének feltételei közé sorolták a szabadidőt, a művelődést, az önképzést, a „kétségbeejtő állapotú” közszolgáltatások és az infrastruktúra színvonalának gyors emelését. Mindez jelezte, hogy a szovjet blokkban is lassan formálódott a *TTF-interpretáció antropológiai aspektusa*.

Az elemzések külön kitértek arra, hogy a munkafolyamatok természetének megváltozása drasztikusan átalakítja az oktatás és általában a művelődés szerkezetét. A TTF-korszak konvertálható munkaerőre tart igényt, amelynek jellemzője a rugalmasabb és magasabb szintű végzettség, a saját ötletek és a munkában némi döntési kompetencia. Ezt az embert az írás-olvasás-számoláson túl már nem elsősorban enciklopédikus tudásra nevelik, hanem logikus, racionális és önálló gondolkodásra, valamint absztrakciós képességekre. Elvárják tőle az egész életen át tartó tanulást, arra ösztönözve, hogy képzését az iskolával ne tekintse lezártnak, és akarjon lépést tartani a változásokkal. Az új kihívásokhoz alkalmazkodó fejlett világra jellemző a Richta-könyv szerint, hogy ugrásszerűen nő a kereslet a szakközépfokú, majd a főiskolai és az iskolán kívüli képzés és művelődés iránt. Prognosztizálható az is, hogy néhány évtizeden belül általános lesz a középfokú és a lakosság felét érintő főiskolai végzettség, s mindezt támogatják majd a posztgraduális oktatási formák, a tömegtájékoztató és az olyan felfutó diszciplínák, mint a pedagógia. Az elemzők jelezték, hogy az Egyesült Államokban már művelődésiparról beszélnek, és néhányan úgy vélik, ezek az összetett folyamatok kultúrforradalomba torkollanak.²²

A szovjet rendszerben ezeket a távlatelemző elméleti munkákat a gazdasági reformok gyorsították fel: a kettő kölcsönösen erősítette egymást. Kezdték átrendezni a tudományos terveket, támogatásokat és részben az infrastruktúrát is. A TTF-interpretáció a jelenkorkutatás egyik kiemelt programjává vált, igaz, nem

²¹ A fiatal Ford háború utáni cikkeiben azt hirdette, hogy a gép felől az emberi tényező felé kell fordulni (lásd: MetLife). Idehaza akadémiai tanulmányok készültek többek között arról, hogy a munkát végző ember az automatizálás következtében mechanikusan alárendelődik a munkafolyamatoknak, viszont a fejlett régiókban ezzel ellentétes tendencia is hat, ahol éppen az erősödő terciér szektor emel ki olyan szakmákat – például az orvosit, tanárit, mérnököt –, amelyek kevésbé teszik az embert egy szervezet fogaskerekévé. MTAL V. 102. 14. d.

²² A művelődésiparról: Richta 1968: 106–110, 37.

szembetűnően, mivel diszkréten elosztódott a különböző tudományágak között. A politika feladatokkal látta el a műhelyeket, a megbízott szakértők pedig egyfelől előkészítették a gazdasági, oktatási és egyéb reformokat, jogi szabályozásokat, másfelől folyamatosan vizsgálták a társadalmi struktúra, a gazdaságirányítás és -szervezés kérdéseit, az egyenlőtlenségek újratermelődését, az osztály- és rétegviszonyokat, a képzés-oktatás-tudományos kutatás irányait, életmódbeli, kulturális, nyelvhasználati átrendeződéseket. A szakértők a káros mellékhatásokat is kezdettől fogva jelezték: a környezeti ártalmakat, a bioszféra szükséges rehabilitálását, az ökológiai egyensúly fenntarthatóságát, a nemzetközi összefogas elkerülhetetlenségét.

A Richta-féle jövőkép nem volt mindenestül utópia. Tartalmazott részben megvalósítható elemeket, és mindenekelőtt láttatta az elkerülhetetlen strukturális átalakulások tendenciáit, még ha ezek szinte mesésnek tünnek is a hatvanas évek elején. Utalt azokra a távlati elképzelésekre, amelyek több szereplővel és alternatívával számoltak a valóság feltérképezésében éppúgy, mint a célok meghatározásában és a döntések előkészítésében. A szélesebb közvélemény azonban nem sokat érzékelt ezekből a tervezetésekből. A közzétett politikai állásfoglalások egyfelől nem mutattak egyéges jövőképet, másfelől ideológiai konstansként meghagyták a rendszer önmeghatározásának kiemelkedően fontos elemeit, mindenekelőtt az osztályviszonyokra utaló toposzokat. Mindez a változatlanóság érzetét keltette, a realitásokat homályban hagyta, viszont nagy teret engedett a munkásosztály kiemelt szerepére alapuló utópikus várakozásoknak. A belső szakértői elemzések és a nyilvánosságna szánt értelmezések általában nem azonos szerkezetű világképet tükröztek. A mindenki számára követhető ideológiai deklarációk jelentős fáziskéséssel követték a problémák belső felismerését, és új szemléleti koherenciát sem mutattak kifelé. Az ideológiának ez a késleltető természete mindig megnehezíti a látszólagos utópiák dekódolását. A Richta-csoport jövőképe és a vele harmonizáló hruscsovi kommunizmusprogram viszont egyaránt arra utalt, hogy a moszkvai vezetés egyáltalán nem hagyta figyelmen kívül a meghatározó történelmi determinációkat, sőt adaptálódni akart; elképzeléseit ezért nem lehet egyszerűen a megalapozatlan fantáziák világába sorolni. Tudatában lehetnek annak is, hogy a kényszerű alkalmazkodásban halványulni fognak az ellenfelektől elválasztó megkülönböztető jegyek. A *Válaszúton a civilizáció* világképe azt sugallta, hogy a két fő 20. századi erő „globális” versenyében a rivális rendszerek mégiscsak *konvergálnak* egy közös modell felé, melyben a történelmi determinációk erősebbek lesznek az elválasztó elemeknél.

A hivatalos állásfoglalások azonban – az egyébként támogatott tudományos kutatások következtetései ellenére – egyelőre töretlenül azt hangoztatták, hogy a koegzisztencia korántsem jelent konvergenciát, Moszkva nem fogadja el a technikai racionalitást, azaz nem értékeli túl a tudomány technikai erejét, a teleologikus, ideologikus célok szerepét viszont sohasem fogja alábecsülni.

GLOBÁLIS KÉRDÉSEK TEMATIZÁLÁSA

A Brezsnyev-korszak politikája fő vonalaiban erős kontinuitást mutatott a hruscsovi stratégiával. Temperáltabban, de folytatta a belső reformokat, a globális térben pedig rendkívül aktív volt. Kifelé irányuló aktivitásának egyik mozgatórugója az volt, hogy a két versengő szuperhatalom a hatvanas évekre érte el az interkontinentális rakéták számában a paritást. Ezt követően már valóban érdemi egyensúlyról lehetett beszélni, a további szintemelésre a későbbiekben már csak az amerikai oldal tett kísérletet a csillagháborús tervekkel. A hetvenes évek tehát kedvező időszak volt az Európa-politika és – közvetve – a globális erőviszonyok szovjet újraértelmezésére. Brezsnyev a korábbiaknál is határozottabban szorgalmazta az európai biztonsági rendszert, amely egyszerre célozta a szovjet befolyási övezet nyugati határainak megerősítését és az amerikai befolyás mérséklését a kontinensen. A nyugati és a keleti európai tábor közös biztonsági ernyő alá rendezését a nyugati elemzők többsége jogos gyanakvással fogadta, ám arra a vádra, hogy a kontinens két felének közelítése elsősorban szovjet érdek, Moszkva azt válaszolta: a Nyugatnak nem kevésbé van szüksége a nemzetközi munkamegosztás előnyeire és az európai piac másik felére.²³

Stratégiájának támogatására a szovjet blokk felfrissítette az ötvenes évek békepropagandáját, amihez megfelelő alapot teremtett számára az USA vietnámi katonai agressziója és veresége, a nyílt szovjet beavatkozás elkerülése, továbbá az arab–izraeli konfliktus. Az offenzív békepolitika nyilvánvalóan kihasználta a háborús félelmeket és az amerikai befolyással szemben növekvő elégedetlenséget. A nyugati közvélemény újra fogékony volt egy keleti békekampányra,²⁴ s a *béke*, az *európai biztonság* és a *konvergáló kontinentális identitás* együttes emlegetése hatékony eszköznek ígérkezett.

Moszkva némiképp módosított „tematizálással” igyekezett új korszakot nyitni az ideológiák versenyében, s mindezt – az európai biztonsági értekezlet szorgalmazásával együtt – a szocialista országok békés támadásának nevezte.²⁵ Az osztályharc és a világforradalom ügyét ez idő tájt kevésbé emlegette, helyette az európai biztonság reálisabb – és sokak számára elfogadhatóbb – eszméjét hirdette. A keleti propaganda hangvétele is békésebb lett, elismerte a jelentős

²³ A pártok ideológiai és külügyi kérdésekkel foglalkozó KB-titkárainak 1973. decemberi moszkvai értekezlete. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e. Egyéb cseréértékre lásd még: Record of the main content of Gromyko's conversation with the US President J. Carter. September 23, 1977 National Security Archive, Washington DC, Carter–Brezhnev Project.

²⁴ A szovjet ideológia és propaganda a hatvanas évek közepétől azt sugallta, hogy az észak-atlanti szövetség 1969-ben lejáró szerződése reális apóropó lehetne arra, hogy megújítása helyett egy katonai tömbök nélküli Európán gondolkozzanak, vagyis olyan kollektív biztonsági rendszeren, amelyben Európát nem fenyegeti semmiféle potenciális német haderő, és az USA szerepe is csökkenne a kontinensen. Emlékeztető feljegyzés: Brezsnyev felszólalása a testvérpártok 1972. július 31-i krími találkozóján. MNL OL M-KS 288. f. 5/587. ő. e.

²⁵ A pártok ideológiai és külügyi kérdésekkel foglalkozó KB-titkárainak 1973. decemberi moszkvai értekezlete. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e. Az SZKP XXIV. kongresszusa (1971).

nyugati tudományos-technikai haladást, a gazdasági növekedést és a magas élet-színvonalat, s ennek megfelelően módosította a kapitalizmus általános válságáról és rothadásról szóló tételt. Különösen tetszetősen hangzott az az indítvány, hogy a katonai költségek felszabaduló részét használják békés célokra, többek között szociális, egészségügyi és közoktatási fejlesztésekre és a fejlődő országok megsegítésére. Nem maradhatott hatástalanul az sem, hogy a szovjetek a leszerelésen kívül javaslattevőként léptek fel olyan fontos globális kérdésekben is, mint az észszerű nyersanyag- és energiakitermelés, illetve -felhasználás, a legveszélyesebb és legelterjedtebb betegségek felszámolása, a világűr meghódítása, a világ tengerek természeti forrásainak hasznosítása, valamint a környezetvédelem.

Összeségében mindkét fél argumentációjában fontos változást jelentett, hogy egyre több globális kérdés került be a versengésükbe: például a világ óceánkin-cseinek birtokbavétele, a demográfiai robbanás, a tömeges éhínség és a veszélyes betegségek problémái. A propagandák ezeket a nagyon is valós problémákat nem hagyhatták figyelmen kívül, már csak azért sem, mert közvetlen politikai feszültségforrást jelentettek: keleten táplálták az ellenzékiiséget, nyugaton a nonkonformista civil mozgalmakat, délen a destabilizáló zavargásokat.²⁶

A globális témákat érintő argumentálás nem volt minden elemében üres, ornamentális propaganda. A világ akut kihívásainak emlegetése, ha lassan is, de valóban átformálta a gyakorlatot. A KGST komplex programja keretében például 1971–1972-re sokoldalú természetvédelmi megállapodásokat kötöttek, megindultak a környezetvédelmi kutatások, egységesítették a korábbi törvényeket, rendeleteket, s a politikai vezetők többször utaltak arra, hogy a közgazdasági szemlélet mellett a jövőben környezetvédelmire is szükség lesz. Magyarországon az MSZMP KB Területi Gazdaságfejlesztési Osztálya és az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium 1974-ben vetette fel, hogy legyen egy kormány mellett működő Országos Környezetvédelmi Tanács, amely előkészít egy környezetvédelmi törvényt, majd koordinálja is a végrehajtását. Mindezek ellenére Európa két fele e tekintetben sem volt azonos fázisban: amikor a Nyugat már kereste a zaj- és vibrációs ártalmak elleni védekezés módjait, a Kelet elsősorban a higiéniai összefüggésekre, az ipari és háztartási hulladékok biztonságos elhelyezésére és a tájvédelemre koncentrált. A Keletnek a legfontosabb a nyugati növekedés utolérése volt, ami nemegyszer éppen a környezetvédelem ellen hatott. A káros járulékos elemeket – részben az ottani mozgalmak hatására – csak néhány itteni környezetvédő bírálta.²⁷

²⁶ A testvérpártok első titkárainak 1972. július 31-i krími találkozója. MSZMP PB 1972. augusztus 2. MNL OL M-KS-288. f. 5/587. ő. e.

²⁷ A környezetvédelem helyzete és irányelvek a további feladatokra. Előterjesztés. 1974. március 12. MSZMP PB 1974. március 26. MNL OL M-KS-288. f. 5/633. ő. e.

AZ ARGUMENTÁCIÓ CÉLKÖZÖNSÉGE

A látványkonyhával érvelgető ötvenes évek után az életmódküzdelem ismét új lendületet vett mindkét oldalon: friss toposzok és stílusok, de főként hatékonyabb technikák jelentek meg. A szovjet tábor közvetettebb tónusra hangszellette a maga propagandáját. Számolt azzal, hogy mindenütt hódít a „szociológiai propaganda” trendje, amely az eszmék közvetlen reklámozása helyett az életmód exportjára koncentrál. A „szociológiai propaganda” megölti az információkat kereskedelmi és még inkább technikai újdonságokkal, a kultúra, a divat, a lakáshelyzet, a szabadidő, a turizmus és a hobbi vonzó témáival. A szovjet felmérések is azt mutatták, hogy a célközönségnek tekintett ifjúság, értelmiség és kispolgárság (valamint a középréteg) – a nacionalizmus ébren tartott eszméi mellett – leginkább erre az életforma-propagandára fogékony.

„Ilyen módon ez a propaganda a legközvetlenebb kapcsolatban van a valósággal, bizalmat ébreszt, és nemritkán igen sikeresen adagolt keveréket ad érdekes információkból, és jól álcázott kommentárral, amely arra hivatott, hogy megerősítse az embereknek a burzsoá társadalomban való jólétéről és korlátlan lehetőségeiről szóló illúziót.”²⁸

A külvilágnak szóló, határon átnyúló argumentációt a szovjet oldal meghatározott nyugati célközönséghez igazította: elsősorban a baloldali mozgalmakkal szimpatizáló és az állam-monopolkapitalizmussal szembe forduló nyugati közép- és munkásrétegek világképéhez, a bevándorlók vágyaihoz,²⁹ de a nemzeti felszabadító mozgalmak terjedésében is bízott. A nemzeti és etnikai konfliktusoknak a szovjet világtérképezések igyekeztek sajátosan szocialista értelmezést adni, különös tekintettel a Nyugat-Európába áramló külföldi munkaerő tömegeire. A brezsnyevi ideológia továbbra is potenciális lehetőségként számolt azzal, hogy Nyugaton indukálhatók evolúciósan befolyásszerző, szovjetizálódási folyamatok. Keleti nézőpontból sokat ígérő válságjelekként értékelték a nyugati civil és baloldali mozgalmakat, a faji diszkrimináció elleni tüntetéseket és az USA-ban történt merényleteket. Nagy reményeket fűztek az amerikai és az európai sztrájkokhoz, a polgári egyenjogúsításért folytatott küzdelmekhez és a nemzeti felszabadító törekvésekhez.³⁰ Elképzelhetőnek tartották, hogy a TTF állammonopolista tendenciái esetleg közelítik majd egymáshoz az értelmiségi, paraszti, városi középrétegeket és a munkásságot, és pozitív, konvergencia jeleket véltek felfedezni a szocialista és szociáldemokrata

²⁸ A pártok ideológiai és külügyi kérdésekkel foglalkozó KB-titkárainak 1973. decemberi moszkvai értekezlete. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e. Az SZKP XXIV. Kongresszusa (1971). Bolgár felszólalás.

²⁹ Jelentés az APB-nek a Magyar Rádió külföldi adásairól. 1967. szeptember 19. MNL OL M-KS-288. f. 41/83. ő. e. A külföldre irányuló adások térségek, országok szerinti megoszlása, a feltételezett befogadói attitűdök rövid elemzése: Jelentés az APB-nek a külföldi adások helyzetéről, javaslat a további feladatokra. 1979. október 20. MNL OL M-KS-288. f. 41/334. ő. e.

³⁰ Brezsnyev felszólalása az 1969-es moszkvai tanácskozáson. Fencsik (szerk.) 1977: 170.

mozgalomban, sőt, a kereszténység egyes köreiből is.³¹ Éppen ezért minden lehetséges nyugati befogadót megszólítottak: a szocialista irányzatokhoz tartozókat, főként a szociáldemokratákat, a nőket, a fiatalokat, a vallásosokat, az értelmiségieket, a városi és a falusi középrétegeket. Potenciálisan önálló társadalmi tényezőkként tekintettek mindazokra, akik különös érzékenységet, fogékonyságot mutattak a társadalmi egyenlőség és a béke iránt, így például a polgárjogi és diákmozgalomban erejüket felmutató nonkonformista ifjúsági szerveződésekre és a nőkre. Számítottak az utóbbiak feminista mozgalmi tartalékaira is, noha máskor éppen a modern forradalmiság devalválóiként értékelték őket.

A szovjet szféra mindennapjait ismerők számára talán meglepő, de a keleti blokknak is volt saját jóléti imázsa. Ennek fő állítása az volt, hogy már nem is akarja mindenben utolérni a kapitalizmust, mivel a fogyasztói társadalom nem szünteti meg az egyenlőtlenséget, sőt a szükségletek kielégítését a profithajszának rendeli alá, és az embert pusztán piaci fogyasztóvá igyekszik gyúrni. A szovjet propaganda hangsúlyozta, hogy a Nyugatra jellemző „mesterséges kereslet-kínálat”, a „parazita fogyasztás”, a „fényűzési cikkek túlzott fejlesztése” és az „álkultúra” semmiképp sem tartozhat a „szocialista” célok közé. Ezzel szemben az önmagát szocialistának nevező rendszer a közösségi szellemet hangsúlyozta, valamint a szociális biztonságot (az alanyi jogon járó egészségügyi ellátást, a közoktatást, a munkához való jogot), az esélyegyenlőséget és a minőségi kultúrához való tömeges hozzáférést. Emellett hivatkozott még a nyugati oldal dolgozóinak bizonytalan szociális helyzetére, a faji és vallási megkülönböztetésekre, a titkosszolgálatok beavatkozásaira az állampolgárok magánéletébe. A kölcsönös vádaskodások ebben (sem) voltak különösebben szemérmesek.

GLOBALIS FÓKUSZÚ TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

A történeti-gazdasági folyamatok iránt hirtelen támadt intenzív érdeklődés az 1970-es években új megvilágításba helyezte a társadalomtudományi szakértői munkát, melynek hasznosságát a szovjet blokkban egyre inkább a stratégiaalkotásban való részvétele arányában mérték. A közgazdasági elméletek mellett a politikai vezetés már a társadalmi-politológiai elemzéseket is igényelte „mind a valóság feltárásában, mind a politikai döntések előkészítésében, mind a közvélemény formálásában”.³² A tudomány tehát már nemcsak az új technológiák fejlesztésében és elterjesztésében jelent meg tényezőként, hanem a prognózisok, stratégiák kidolgozásában is. A humán elemzőktől komplexebb kutatásokat, realisabb világértelmezést, megbízhatóbb perspektívaértelmezést vártak. Olyan, a gyakorlathoz kötődő, ugyanakkor prognosztizálásra is alkalmas multi- és interdiszciplináris megközelítéseket, amelyek láttatni tudják a fejlődési potenciál mozgatóit

³¹ A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása. 1969. június 5–17. Fencsik (szerk.) 1977: 66–70, 81–82.

³² Spiegel-Rösing–De Solla Price (eds) 1977.

és a növekedési pályák összetevőit, determinációit. Ezzel összefüggésben nagyobb súlyt kapott a *nemzetközi összefüggések modellező kutatása, a rendszerszerű szemlélet, a stratégiai elemzés, a történetiség* és a szovjet régióban még a *nemzettudat* kiöltése is egy „vállalható múlt”-tal.³³

Az igény korántsem volt sajátosan keleti: az ökonómiai, szociális és érték-problémák újabb vonásai Nyugaton is újra fontossá tették a korábban világszerte valamelyest háttérbe szorult társadalomtudományi kutatásokat. Az elméleti elmozdulást megerősítették a fejlett tőkés országok (tudományos) minisztereinek tanácskozásai a hetvenes évek elején. Az OECD-programok az optimális technológiai fejlődésre leginkább az „amerikai modell” követését ajánlották: azaz a K+F-források további bővítését, ezen belül pedig növekvő mértékű támogatást az átmenetileg elhanyagolt társadalomtudományi és alap kutatásoknak.³⁴

A hetvenes évek közepén a szovjet teoretikusok komoly kihívásként tekintettek az Ina Spiegel-Rösing és Derek de Solla Price szerkesztésében megjelent *Science, Technology and Society: A Cross-Disciplinary Perspective* című tanulmánykötetre,³⁵ amely összefoglalta a technika, a fejlődés és a társadalomtudományi gondolkodás összefüggéseit. Hasonló munkát a keleti blokkban is terveztek kiadni, de erre végül csak évekkel később került sor. A nyolcvanas évek elején az *Ember – tudomány – technika* című munka³⁶ nemcsak megismételte, hogy a technika hasznosíthatósága társadalmirendszer-függő, de azt is jelezte, hogy a feléledő társadalomtudományi versenyben a szovjet régió ott akar lenni az elméleti világpiacon éppen azzal, hogy a társadalmi környezet jelentőségét és a társadalmi, ideológiai tudományok potenciális lehetőségeit hangsúlyozza.

A látszólag összebékíthetetlen nyugati és szovjet teóriák hatottak egymásra. A szovjet típusú rendszerben egyre gyakrabban tűntek fel alternatív elméletek vagy azok elemei, amelyeket a döntések előkészítői hivatalosan vagy informálisan figyelembe vettek. A koegzisztencia és a folytonos adaptálódás mellékhatásaként a világképek keveredése elkerülhetetlen volt. A szovjet blokk politikája – saját bevallása szerint is – folyton küzdött a pluralizáló tendenciákkal: köztük a beáramló fellazító, revizionista nézetekkel, így a policentrizmussal, a liberalizáló szociálreformizmussal, a dezideologizálással, a deproletarizálással, a futurologiával, a nemzeti kommunista javaslatokkal, valamint azokkal az elméletekkel,

³³ Kalmár 2014: 486-495.

³⁴ Mikulinskii–Richta 1983: 225–227, 273.

³⁵ Spiegel-Rösing–De Solla Price (eds) 1977.

³⁶ Kende–Dusek (szerk.) 1977. A könyv ötlete: 1970 őszén Smolenicében, a harmadik szovjet–csehszlovák szimpóziumon született. Részt vevő intézmények: Csehszlovák Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete, Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézete és a Szovjetunió Természettudomány- és Technikatörténeti Intézete, Szlovák Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete, Szlovák Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, MTA Filozófiai Intézete, Örmény SZSZK Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete, Grúz SZSZK Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete, Szovjetunió Tudományos Akadémia Orientalisztika Intézete. Köpeczi Béla főtítkárral iktatott levelezéséből, MTAL II. 5. F–76/1973.

amelyek piaci szocializmust, humanista marxizmust vagy szocializmust, illetve ezek kombinációit hirdették.

RÉS A FALON

A majdnem töretlen optimizmus mellett Moszkva azért tudatában volt annak, hogy a nyugati határ biztonságáért és a potenciális európai befolyásszerzésért cserébe kényszerűen tágabbra nyitja az ajtót a külső befolyásnak. Ennek ellenére a hetvenes években a szovjet vezetés elfogadta az emberi jogok és a kulturális kapcsolatok élénkítéséről szóló csomag beépülését a Helsinki felé vezető tárgyalássorozatba. Engedték tovább lazulni a rendszer integritását, ami még a Hruscsov-érában kezdett felpuhulni. A nagyobb nyitottság az 1970-es és 1980-as években azért is volt különösen veszélyes, mert a Nyugat propagandakapacitása – a gazdasággal egyenes arányban – jócskán felülmúlta a Keletét. A szovjet apparátus igyekezett ezt kompenzálni: intenzíven kutatta azokat az aktív válaszokat és hatékony eszközöket, amelyek lehetővé tennék a hatások „kétirányú áramlását”.³⁷ Külpolitikája és diplomáciája – az érvényben lévő nyugati korlátozások és a manőverek ellenére – a lehető legtöbbet akarta kihozni a gazdasági-műszaki-technikai-tudományos együttműködésekben. Szüntelenül kereste a kapcsolatok bővítésének lehetőségét a Nyugattal, tudván, hogy eredményes kooperáció nélkül a tudományos-műszaki-technikai lemaradás és a világgiaci leszakadás veszélyével néz szembe. Az európai befolyásszerzés lehetőségét nem kevésbé fontos szempontnak tekintette.

A *koegzisztencia* és a *TTF-igazodás* azonban a kezdetektől előrevetítette, hogy a szövvényes katonai, politikai, gazdasági, ideológiai következmények a szovjet szféra integritását nem hagyják érintetlenül. Jóllehet a korábban egymástól – virtuális és valóságos határokkal – szinte teljesen elszigetelt blokkok között csak szűk kapukat nyitottak, ezeken keresztül mégis beláthatatlan hatásokat hordozó új impulzusok áramlottak be az addig többé-kevésbé intakt rendszerbe. A ki-felé és befelé egyaránt rugalmasabban kooperáló birodalom részleges alkalmazkodási stratégiája fellazította az európai szovjet zóna izolációját. Minél több hatékonysági szempontot építettek a rendszerbe, annál erősebben vált függővé más (külső és belső) szereplőktől, csökkent a gazdasági autonómiája, nőtt a sebezhetősége. Még az igen óvatos és részleges együttműködések is sérülékenyebbé tették a szovjet berendezkedést, különösen az olyan exportfüggő, nyitott gazdaságokat, mint amilyen a magyar is volt.³⁸ A kelet–nyugati kapcsolatok szisztematikus építgetésével tehát a szovjetek azt kockáztatták, hogy a „rendszeridegen” elemek

³⁷ Az APO jelentése az Agit. Prop. Bizottságnak az MSZMP PB 1973. május 22-i határozatának végrehajtásáról: az imperialista propaganda ellen folytatott harc tapasztalatairól és erősítéséről, javaslat a további feladatokra. 1978. október 18. MNL OL M-KS-288. f. 41/314. ő. e. :

³⁸ Simai 1985: 151–162.

integrálása (fel)oldja a féltett identitást, integritást, lebontogatja a terjeszkedést feltartóztató autarkiát, és végül a két irányba záró vasfüggőnyt is.

A HRUSCSOVI IDEOLÓGIAI ÖRÖKSÉG: A KETTŐSNYITÁS-SZINDRÓMA

A széttartó gondolati trendeket a brezsnyevi vezetés nem könnyen terelte vissza egy közös értelmezői mederbe: a pluralizmus szelleme végérvényesen ott munkálkodott a rendszerben. A hruscsovi kezdeményezések – a következetes autark, izolációs politika feladása és az adaptálódás – visszafordíthatatlan változásokat indukáltak; a nyugati „huzatnak” tehát nem Gorbacsov nyitott először ablakot.

A hruscsovi elmozdulások hosszú távra kiható következményekkel jártak, elsősorban ebből eredt az az ellentmondás, hogy az integráns szovjet/ orosz fejlődés védelmét az ötvenes évektől paradox módon integritáslazító külső elemek beemelésével vélték biztosíthatónak. Az adott geopolitikai helyzetben ugyanakkor nemigen tehettek mást, a szovjet alternatív globalizációpercepció nem számolhatott a kínai késleltető modellel.³⁹ A külső és belső nyitás nyilvánvalóan kockázatos volt: ideológiai és formációs réseket nyitott, amelyek az ellentartó intézkedések dacára folytonosan tágultak. A szovjet rendszer és a világ viszonyában mintha arkhimédészi törvények érvényesültek volna: saját súlyából, nyomásából éppen az általa kiszorított közeg arányában vesztett. Vezetői mindvégig hangsúlyozták ugyan, hogy a koegzisztencia nem enged teret a technikai racionalitás érvényesülésének, és nem kell túlértékelni a tudomány technikai oldalát, az ideológiai irányultságot pedig semmiképp sem szabad alábecsülni, a valóságban a régió működési elemei mintha mégis konvergáltak volna a nyugati formák és a pluralista víziók világa felé. Minél jobban megközelítette a szovjet vezetés a Nyugatot, annál inkább veszélyeztette saját rendszere integritását. Az interdependencia *jet stream*jébe került „klasszikus” szovjet formák így lassan, de feltartóztatathatatlannal felszámolódtak.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 288. f. 5. cs. MSZMP Politikai Bizottság iratai, 1965–1974.

M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság iratai, 1978–1979.

Magyar Tudományos Akadémia Levéltára (MTAL)

II. MTA vezetői. Főtitkárok iratai. 5. Köpeczi Béla főtitkár iktatott levelezése, 1971–1975.

V. Az MTA testülete. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya, 13. és 14. d.

National Security Archive, Washington DC

Carter–Brezhnev Project.

³⁹ Kalmár 2014: 212–217.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Az SZKP XX. kongresszusa. 1956. február 14–25. é. n.: Szikra, Budapest.
- Békés Csaba 1997: *Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom*. (Évkönyv V. 1996–1997.) 1956-os Intézet, Budapest.
- Békés Csaba 2019: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Osiris–MTA TK, Budapest.
- Cooper, Julien 1977: The Scientific and Technological Revolution in Soviet Theory. In: Fleron, Jr. Frederic J. (ed.): *Technology and Communist Culture. The Socio-Cultural Impact of Technology under Socialism*. Praeger, New York, 146–183.
- Dellinger, David T. – Goodman, Paul 1964: *Triple Revolution: Cybernation, Weaponry, Human Rights: Complete Text of the Ad Hoc Committee's Controversial Manifesto, Together with Commentary. Ad Hoc Committee on the Triple Revolution*. The Committee, New York.
- Fencsik László (szerk.) 1977: *A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945–1976*. Kossuth, Budapest.
- Fischer Ferenc 2005: *A kétpólusú világ 1945–1989*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Osiris, Budapest.
- Kende László – Dusek Imre (szerk.) 1977: *Ember – tudomány – technika. Kísérlet a tudományos-technikai forradalom marxista elemzésére*. Kossuth, Budapest.
- Lippmann, Walter 1961: *The Coming Tests with Russia*. Little, Brown and Co., Boston.
- Mikulinskí, Semen Romanovič – Richta, Radovan 1983: *Socialism and Science*. Academia, Prague.
- Mosely, Philip E. 1962: The Meanings of Coexistence. *Foreign Affairs* (41.) 1. 36–46. DOI: 10.2307/20029597.
- Rainer M. János 2002: *The New Course in Hungary in 1953*. Working Paper No. 38. Wilson Center. <https://www.wilsoncenter.org/publication/the-new-course-hungary-1953> – utolsó letöltés: 2021. január 20.
- Rapaport, Brooke Kamin – Stayton, Kevin L. 2001: *Vital Forms: American Art and Design in the Atomic Age, 1940–1960*. Harry N. Abrams, New York.
- Richta, Radovan 1968: *Válaszúton a civilizáció: a tudományos-technikai forradalom társadalmi és emberi összefüggései*. (Ford. Lukács Katalin.) Kossuth, Budapest.
- Simai Mihály 1985: *Hatalom – technika – világgazdaság*. Közgazdasági és Jogi, Budapest.
- Spiegel-Rösin, Ina – De Solla Price, Derek (eds) 1977: *Science, Technology and Society: A Cross-Disciplinary Perspective*. Sage, London.
- Válság és útkeresés. Egy amerikai programnyilatkozat 1965: *Társadalmi Szemle* (20.) 8–9. 105–114.
- Zubok, Vladislav M. 2007: *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill.

Bódy Zsombor

Technokrata transznacionálé az 1960-as években és a keleti blokk önállósága a globalizáció szempontjából*

A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága (KB) 1961. november 17-ei határozata melegen üdvözölte a Szovjetunió Kommunista Pártja soron lévő (a XXII.) kongresszusának határozatait, amelyek euforikus víziókat festettek a jövő fejlődéséről.

„A Szovjetunió Kommunista Pártjának programja célul tűzi ki a kommunizmus anyagi-műszaki alapjainak megteremtését 1980-ig. Néhány év múlva a Szovjetunió elhagyja az Egyesült Államokat nemcsak a mezőgazdasági, hanem az ipari termelés összmenyiségében is. A kommunizmus építésének 20 éves programja szerint a Szovjetunió ipari termelése 1980-ban az 1960. évinek hatszorosa lesz, vagyis lényegesen több, mint ma az egész világ ipari termelése. [...] Ugyanakkor a Szovjetunióban lesz a legrövidebb munkaidő és legpezsgőbb tudományos és kulturális élet a világon.”¹

Jelen tanulmány első látásra talán paradoxnak tetsző állítása, hogy a fenti vízió és a gyakorlati megvalósítására irányuló intézkedések nem a marxizmus államszocialista változatának kommunista teleológiáját fejezik ki, hanem éppen azt, hogy végképp lemondtak róla, és egy olyan technokrata nyelvezettel helyettesítették, amely nemcsak hogy transznacionális volt, de a maga céljait is eleve transznacionális kapcsolatépítés – tudás- és technológiatranszfer – révén vélte megvalósíthatónak. A pártdokumentum egy olyan transznacionális technokrata nyelvhez alkalmazkodik, amely eleve nem a kelet–nyugati megosztottság dichotómiája szerint szerveződött.

Az MSZMP VIII. kongresszusa 1962 novemberében a kádári pártra jellemző visszafogottsággal vette át az SZKP kongresszusának beszédmódját.

„Az iparfejlesztésben kitűzött célokat csak a munkatermelékenység nagyfokú emelésével érhetjük el, ezért meggyorsítjuk a műszaki fejlesztést, amelynek fő irányait és céljait továbbra is központilag határozzuk meg, figyelembe véve országunk adottságait, a technikai és a tudományos fejlődés eredményeit. A központi és az üzemi ipari

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült (a projekt száma: 0322107).

¹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt...* 1964: 506.

kutató- és gyártmányfejlesztő intézetek kapjanak az eddigieknél több anyagi támogatást. A kutatóknak és fejlesztőknek az a fő feladatuk, hogy segítsék a legfontosabb ágazatokban a termelésnek és a gyártmányoknak az élenjáró országok színvonalára való felemelését.”²

Ebben az esetben a kongresszusi határozatok szavai nem maradtak meg pusztán a kor sajátos politikai kommunikációjának szintjén – ahogyan sok más pártmegnyilatkozás szövegével történt –, hanem különböző intézkedések révén a megvalósításukat is megkísérelték. Ezek sorában az egyik legfontosabb az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) létrehozása volt, amellyel a Kádár-rendszer, mint látni fogjuk, mintegy intézményes autonómiát adott a technokráciának a magyar szocializmus keretei között. S bár ezt annak érdekében tette, hogy Magyarország, tágabban pedig az egész keleti blokk versenyképességét növelje, a gazdasági és társadalmi problémák technokrata nyelvű értelmezésével valójában feladta annak igényét, hogy az államszocialista berendezkedés önálló alternatívát nyújtson a kapitalistaként azonosított „Nyugattal” szemben.

TECHNOKRÁCIA ÉS SZAKÉRTŐK

A technokrácia szűkebb értelemben, mint az Egyesült Államokból elindult, sajátos ideológiájú mozgalom, amely a tudományosan legitimált szakértelem politikai hatalomgyakorlását tartotta a modern ipari társadalmak megfelelő berendezkedésének, sohasem ért el nagyobb sikereket, sőt hozzájárult ahhoz, hogy a „technokrácia” kifejezés szitokszóvá váljék.³ A technokrácia az 1960-as években a jobb- és különösen baloldarlól a kritika gyakran használt céltáblája volt.⁴ Mégis, a technokrácia nem mint konkrét ideológiával rendelkező mozgalom, hanem mint egyfajta gondolkodás- és beszédmód – Dirk van Laak megfogalmazásában: „háttérideológia” –, éppen ebben az évtizedben teljesedett ki. A technokrácia ebben a tágabb értelemben az a szemlélet, amely szerint a tudományos racionalitás képes az aktuális gazdasági és társadalmi problémák megoldására. Kulcsszava a hatékonyság, mérnöki és közgazdasági értelemben egyaránt, az inputok és az outputok optimális egyensúlya. Van Laak szerint a modern beavatkozó állam, a késő gyarmati fejlesztési programok, a nemzetközi fejlesztési segélyek (és a szociológia mint tudomány) is technokratikus szellemben fogantak, mert mind mögött ott áll a racionális, tudományos eljárások univerzális megoldóképeségébe

² *A Magyar Szocialista Munkáspárt...* 1964: 573.

³ Howard Scott 1919-ben alapította meg Technical Alliance nevű szervezetét, publikációi, amelyekben az amerikai ipar munkaidő- és energiaveszteségeit elemezte, a nagy világgazdasági válság időszakában váltottak ki széles körű figyelmet. Javaslatai azonban, amelyek a hatékonyság érdekében mind a piaci mechanizmusokat, mind pedig a demokratikus döntéshozatalt kis számú kompetens szakértő munkájával kívánták helyettesíteni, sohasem mentek át a gyakorlatba.

⁴ Dubois–Dulong 1999.

vetett hit. Azon feltételezésen alapulnak, hogy a tudományos racionalitás képes megismerni a társadalmi problémákat, azonosítani az egyéni viselkedés mozgatórugóit és ezek alapján sikeres megoldásokat javasolni a problémára.⁵ A technokratikus gondolkodás – mivel a tekintetben, hogy mi hatékony, nem tud eltérő véleményeket feltételezni – nehezen illeszkedik a politika plurális jellegéhez, és a piacot is gyakran olyan kaotikus intézménynek tartja, amely nem biztosít megfelelő környezetet a hatékonyság eléréséhez. A technokratikus gondolkodás számára a hadigazdasági mozgósítás az erőforrások hatékony felhasználásának példája, ám ezt az államosított, illetve a politikai hatalom által irányított magángazdaság viszonyai között is el tudja képzelni. A gazdasági és társadalmi problémák hatékonyság jegyében történő racionális megoldhatóságának technokrata gondolata – mely esetlegesen kapcsolódni tudott piaci alapú, demokratikus társadalmak politikai elitjéhez, illetve fasiszta, náci vagy sztálinista politikai rendszerekhez is⁶ – lényegét tekintve mindig ideológiamentesként és politikafelettiként lépett fel a különböző politikai rezsimekben.⁷

A technokrata szemlélet hordozói a 20. században a szakértők, akik saját szerepüket a modern gazdasági és társadalmi folyamatok racionális kezelőiként alapozzák meg. Az ipari társadalmakban a tudomány szerepe – és ezzel párhuzamosan sokáig a presztízse is – folyamatosan nőtt. A tudomány volt az egyetlen olyan társadalmi intézményrendszer, amely a 19. és a 20. század folyamán semmilyen téren nem veszített funkcióból, sőt kompetenciaterülete folyamatosan bővült. A kormányzat, az állam különböző szervei, a vállalatok, idővel a civil szervezetek is mind nagyobb mértékben támaszkodtak a tudományra, vettek igénybe tudományos eszköztárral felvértezett szakértőket.⁸ A tudománynak – mint az állami és gazdasági tevékenységek nélkülözhetetlen alapjának – áttörése, a 19. és a 20. század táján értett fordulóján következett be. A társadalom életét a legkülönbözőbb területeken alakító szakpolitikák egymást követő kialakulásának sorában nélkülözhetelenné váltak a szakértők, ahogyan a gazdaságban is a tőke és a kézi munka mellett mind fontosabb termelési tényező lett a tudás. Ebben a folyamatban született a technokrata szakértő szerepe, aki önmagát a modern ipari társadalmak által támasztott kihívások megválaszolójaként legitimálja.⁹ A szakértői diskurzusok mindig válságjelenségeket írnak le, amelyek a hatékonyságot csökkentő, az optimum elérését akadályozó, végső soron irracionális gazdasági és társadalmi folyamatok eredményei. A válsághelyzet, amelyet a szakértői beszédmód mindig feltételez, és amelyből mindig kiindul, nem valamiféle kultúrpeszimizmus irányába mutat: a válság mindig lehetőségként jelenik meg, olyan

⁵ Laak 2012.

⁶ A technokrácia korai változatainak illeszkedéséről a különböző politikai rendszerekhez lásd: Schivelbusch 2005.

⁷ Laak 2012.

⁸ Szöllösi-Janze 2004.

⁹ E fejlemény elemzésében úttörő volt Raphael 1996, az újabb kutatásra nézve: Ziemann–Wetzell–Schumann–Brückweh 2012.

helyzetként, amikor szakszerű döntésre van szükség. A szakértőknek tehát mintegy kötelességük a beavatkozás, de nem – utópikusan, teleologikusan – a jövő számára terveznek, hanem tudományosan menedzselik a jelen folyamatokat, és megfelelő irányba terelik őket.¹⁰

Az emberi élet irracionálisát racionális tervezéssel korrigáló, a fejlődést tudományos alapon menedzselő szakértő nem ideológiai szempontok által vezetett „társadalommérnök” – ahogy arról Popper beszélt¹¹ –, mert nem egy végcél lebeg a szeme előtt, amely felé törekszik, hanem a jelen és legfőljebb a közeljövő folyamatai racionális alakításának igénye.¹² Nem annyira, a „mi legyen”, mint inkább a „hogyan kell szakszerűen csinálni” kérdése foglalkoztatja. A technokrata javaslatok mindig empiriához kötődnek, a tervek nem ideológiából levezetettek (és bármely metafizikától is idegenek), hanem a racionális, igazolt tudásból és a hatékony eljárások normáiból következnek. A szakértői beszédmódban mindig részproblémákról és az összefüggéseikről van szó, a helyes megoldás megtalálásának útjaként pedig egy tanulási folyamat visszacsatolásaiban gondolkodnak a problémákra adott válaszok kidolgozása során.¹³ Ennek a szemléletnek látszólagos ideológia- és politikamentessége ellenére azért van normatív tartalma: elvárja az egyénektől, hogy a hatékonyság érdekében racionálisnak tekintett magatartást tanúsítsanak. A technokrata szakértők a 20. század folyamán szimbiózisban éltek az állammal: a hatalom és a technokrácia minden politikai rendszerben egymásra volt utalva. Összeségében a szakértők önfelhatalmazásához és a technokrata szakmaiság konstrukciójához empirikus hitvallás, a metafizika elutasítása, krízisretorika, cselekvési kötelesség és kényszer vezet.¹⁴

A technokrata szakértelem fenti általános jellemzésén túl Doering-Manteuffel a 20. század középső szakaszában a szakértői kultúra egy sajátos alakzatát azonosította. Hozzávetőleg a nagy világgazdasági válságtól bontakozott ki egy olyan technokrata társadalmi vízió, amelyben a modernizációs értelemben vett haladás a szaktudásból fakad. A sztálinizmus hidrológiai projektjeitől a Tennessee Valley Authority¹⁵ tevékenységén át az űrprogramok versenyéig jellemző maradt ez a szemlélet, amelynek jelszava a struktúrák működésének optimalizálása volt, és a társadalom fogalma mögött egy gondolatot sem vesztegetett az individuumra.¹⁶ A tudományon, műszaki racionalitáson nyugó haladás a termelésben

¹⁰ Etzemüller 2009.

¹¹ Popper 2007.

¹² Schulze Wessel 2010.

¹³ Így a technokrata gondolkodás alapjait tekintve szemben áll a – magát tudományosnak tételező – esszencialista marxi történeti metafizikával, attól függetlenül, hogy a technokraták közreműködéséről a magukat a „tudományos szocializmussal” legitimáló diktatúrák sem tudtak lemondani.

¹⁴ Etzemüller 2009.

¹⁵ A Tennessee Valley Authorityt 1933-ban hozta létre az USA szövetségi kormánya a világválság által különösen sújtott régió komplex fejlesztésére. Az intézmény a beavatkozó állami politika példászerű megtestesítőjének számít.

¹⁶ Doering-Manteuffel 2009: 47–48.

– legalábbis a nyugati társadalmakban – a keynesi gazdaságpolitikai eszköztárral menedzselte fordizmussal kapcsolódott össze, amely egy meghatározatlan, nyitott végű, ám a technokrata vízió szerint az egyes fázisaiban mindig racionális fejlődést eredményez. A fejlődést itt technikai lehetőségként fogták fel, sőt a technikai lehetőség gazdasági szükségesség is volt egyben a társadalmi problémák uralása érdekében. Ez a felfogás különböző vagy akár ellenséges ideológiai orientációkhoz is illeszkedhetett.¹⁷

A technokrata szemlélet nem csak elvont gondolatokban, a társadalmi valóság fölött lebegő szövegekben volt jelen. Ipari és mezőgazdasági termelési technológiák, az egész kontinenset átfogó infrastruktúrák – utak és vasutak, repülőterek, kábelek, csővezetékek, telekommunikációs hálózatok – kialakítása révén a technokrácia nagyon is az európai hétköznapok alakítója volt. A 20. század különböző, időben változó politikai megosztottságai mögött a technokrácia ezen alkotásai nagyon is integrálták az európai népeket.¹⁸ A technokrata szakértelem a keleti blokk országaiban a nyugatitól eltérő környezetben, de attól nem függetlenül, sajátos vonásokkal volt jelen.

TECHOKRÁCIA ÉS A KELETI BLOKK ÖNÁLLÓSÁGA

Újabb kutatási eredmények nyomán a technokráciának a keleti blokkban betöltött szerepe hangsúlyosabbnak tűnik, mint ahogyan a totalitarizmuselméletek vagy más, a szovjet rendszert értelmező elemzések vélték.¹⁹ Ugyanakkor arról is folyt vita, hogy a világpolitikában, katonai értelemben meglévő kétpólusú szembenállás jelentette-e egyúttal azt is, hogy a keleti blokk más szempontból is önálló alternatívát nyújtott a Nyugattal szemben.²⁰ Annak kérdését, hogy a keleti blokk hogyan viszonyult a globalizáció folyamatához, mennyire volt részese, vagy mennyiben maradt ki belőle, esetleg a Nyugathoz képest alternatív globalizációs központot jelentett-e – vagy legalábbis szeretett volna az lenni – elsősorban gazdaságtörténeti területen vizsgálták.

Egyesek arra mutattak rá, hogy a globalizáció nyugatcentrikus elképzelése egyoldalú. Normává emeli a nyugati kapitalizmus fejlődési útját és társadalmi, illetve politikai berendezkedését, s ezzel nemcsak a normalitástól eltérő, különös esetnek tekinti a keleti blokkot, de figyelmen kívül hagyja az ún. harmadik világ szereplőinek önmozgását is és a keleti blokk kapcsolatait velük. James Mark és

¹⁷ Doering-Manteuffel 2009.

¹⁸ Misa–Schoot 2005. A technológiatörténeti kutatások számára programadó cikk szerint a politikai folyamatokra irányuló figyelem mellett korábban a kutatók nem foglalkoztak azzal, hogyan alakította Európa határait a közös technológia, amelynek fejlődését jelentős részben az egymással szemben álló hatalmak katonai készülődései mozgatták. Az ilyen irányú kutatásokat összegzik a *Making Europe* sorozat kötetei: Oldenziel–Haerd 2013; Kohlrusch–Trischler 2014; Högselius–Kajiser–Vleuten 2015; Kaiser–Schoot 2014; Fickers–Griset 2019; Diogo–Laak 2016.

¹⁹ Schulze-Wessel 2010.

²⁰ A vitát összefoglalja: Hartmetz et al. 2018.

munkatársai bemutatták, hogy a Szovjetunió az 1950-es évek közepétől komoly erőfeszítéseket tett, hogy növelje jelenlétét, befolyását a gyarmati helyzetből függetlenné váló országokban. Ezzel egy időben egy antiimperialistának minősített szabadkereskedelmi politikát is igyekeztek kiépíteni, amely a nyugati világrend szabályaitól eltérő módon nyitott volna utat a gazdasági kapcsolatok bővülésének. Később a Szovjetunió a harmadik világbeli országok és a KGST kapcsolatának intézményesítésére is törekedett, és szakértők kiküldésével is igyekezett segítséget nyújtani az afrikai és ázsiai országok fejlődéséhez.²¹ Ezzel szemben más kutatók inkább megkérdőjelezik, hogy a szocialista országok blokkszinten kívántak volna alternatív globalizációs pólust alkotni, hiszen a közép-európai kisebb KGST-tagállamok egymással is vetélkedtek a szovjet energiahordozókért és nyersanyagokért, továbbá piacaikat is féltékenyen őrizték egymás elől.²² A keleti blokk egyes államait valóban sok kapcsolat fűzte a harmadik világ országaihoz, ezek azonban nem álltak össze egységes stratégiává, és nem vezettek oda, hogy a szocialista országok a Nyugathoz képest alternatív globalis integrációs központtá váltak volna.²³

A vitában Oscar Sanchez-Sibony képviseli az egyik határozott pólust, aki a két blokk viszonyát új megvilágításba helyezte.²⁴ Véleménye szerint gazdasági szempontból nem a Moszkva által uralt tábor zárkózott el a nyugati globalizáció folyamataitól, hanem éppenséggel a Nyugat zárta ki embargós politikájával – COCOM-lista – és más eszközökkel a Szovjetuniót és szövetségeseit, hogy ne tudjanak előnyökre szert tenni a világgazdaságba való integrálódásból. Ezen a helyzeten a keleti blokk országai minden igyekezetük ellenére sem tudtak változtatni. Így Sanchez-Sibony szerint az is megkérdőjelezhető, hogy gazdasági értelemben egyáltalán lehet-e blokkról beszélni, hiszen a blokk világos elválasztó határokat feltételez. Ezzel szemben, ha figyelembe vesszük az egyes szocialista országok különféle széttartó kapcsolatait és érdekeit – a technológiainporttól az NDK és az NSZK szoros gazdasági kapcsolatain át a Szovjetunióba irányuló amerikai gabonaexportig, amely példák egyenként jól ismertek ugyan, de Sanchez-Sibony szerint jelentőségüket együtt kell mérlegelni –, továbbá az egyes országokon belül a különböző ágazatok, apparátusok külkapcsolatokra vonatkozó eltérő gyakorlatait, akkor nagyon is kétséges, hogy a keleti blokk valaha is eléggé zárt egységet alkotott-e ahhoz, hogy a Nyugattal szemben komplementer pólusnak tekintsük. Ráadásul a keleti blokk gazdasági kapcsolatai a Nyugattal aszimmetrikusak voltak, hiszen autark működésre, gazdasági önállóságra a keleti blokk nem volt képes. Fennállásának egész időszakában rászorult a nyugati technológiára, keményvalutára, míg a Nyugat számára a keleti blokkal fennálló gazdasági kapcsolatok nem voltak életbevágóak, és nem jelentettek függést. A nyugati centrum által integrált világgazdaság önmagában is fejlődőképes volt, ami a keleti

²¹ Mark–Apor 2015; Mark–Feygin 2020; Mark–Rupprecht 2019.

²² Romero 2020.

²³ Mazurek 2018; Trentin 2008; Dragostinova 2018.

²⁴ Sanchez-Sibony 2014.

blokk gazdaságáról nem mondható el.²⁵ Ezt a megállapítást megerősítik a Magyarország és az Európai Gazdasági Közösség (EGK) kapcsolatának vizsgálatai is. Technológiaiimport szempontjából Magyarország függött Nyugat-Európától, és az EGK közös vámpolitikája akadályozta a magyar gazdaságirányítás által kívánatosnak tartott magyar exportot. Idővel a magyar gazdaságpolitikai elit előnyösnek tartotta volna a szorosabb kapcsolatok kiépítését az EGK-hoz, de ennek számos akadálya volt, mindenekelőtt a Szovjetunió visszatartó ereje.²⁶

Mindez azt mutatja, hogy a nemzetközi politikai, illetve katonai vonatkozásban létező keleti blokk helyzeténél fogva gazdasági szempontból nem alkothattott a Nyugattal szemben alternatív pólust, és nem válhatott globális integrációs centrummá, még ha a keleti blokk összeomlása után sokáig a KGST sommásan kudarcnak ítélt történetét az újabb kutatás részben árnyalta, de legalábbis relativizálta. Rámutattak például arra, hogy a KGST-államok szerény – a világtermelésben elfoglalt arányukhoz képest is csekély – részesedése a világkereskedelemben nem feltétlenül a megfelelő mérce, mert a szervezetnek nem is volt célja a szabadkereskedelmi integráció.²⁷ Az időnként megfogalmazódó eltérő törekvések ellenére a cél inkább egyes ágazatoknak a „szocialista munkamegosztás” keretében, vagyis a blokk szintű koordinációban való fejlesztése volt egyes termelési profilok egyes tagországokra „szakosítása” révén. Ebben a szervezet ért el mérsékelt sikereket, hiszen a legtöbb tagországban létrejöttek olyan termelő kapacitások, amelyek a keleti blokk méretű felvevőpiac biztosítása nélkül nem épülhettek volna ki.²⁸ Ugyanakkor a nyugati importról, technológiáról ezek az országok végig nem tudtak lemondani, ami végül is aláásta a KGST egész szervezetét. Közös infrastrukturális beruházások kivitelezésében – elektromos hálózat, földgáz- és kőolajellátás – viszont a tagországok együttműködése eredményes volt.²⁹ Ez utóbbi éppen az a terület volt, ahol a technokraták működése előtt valóban nagy tér nyílt.

A technokrata szemlélet érvényesülése a KGST viszonylag sikeres projektjeiben új fénybe állítja azt a kérdést, hogy mennyiben hozott létre – és esetleg kínált a harmadik világbeli országoknak – sajátos, önálló gazdasági-társadalmi modellt az európai szocialista országok tábora, ahogy azt például James Mark véli.³⁰ A technokrácia meghatározó volta révén ugyanis a hatalmi berendezkedés és az általa meghatározott társadalmi viszonyok minden különbsége ellenére a keleti blokk ugyanannak az alapvető, modern és globális fejlődésnek lehetett részese, amely a Nyugatot is jellemezte.

²⁵ Sanchez-Sibony 2014, 2015. A Szovjetunió Nyugathoz való egyoldalú gazdasági kapcsolódásának tényén nem változtatott, hogy egyes időszakokban egyes szovjet vezetők – például az idős Sztálin az 1950-es évek elején – az autarkia fokozását tartották kívánatosnak. Kalmár 2014: 75–78.

²⁶ Germuska 2020; Pogány 2009.

²⁷ Müller 2017; Jajeśniak-Quast 2017.

²⁸ Bódy 2015.

²⁹ Flade 2017a, 2017b; Lüthi 2017.

³⁰ Mark–Feygin 2020.

A technokrácia szerepe a keleti blokkban az újabb kutatásokban egyre nagyobb teret kap, sőt kifejezetten felvetődött – éppen a magyar példa kapcsán – egy blokkokon átívelő (*transbloc*) technokrata szemlélet meglétének kérdése. A Szovjetunióra vonatkozó kutatások szerint a különböző technokrata szervezetek 1948 után tényleges döntés-előkészítő fórumokká váltak, bár természetesen továbbra is alárendeltek voltak a hatalmi intézményeknek. A technokrata mezőt rendies tagolódás jellemezte, hierarchikusan elkülönülő szintekkel, ahol az egyes szakemberek lehetőségeit meghatározta, hogy a tervező és végrehajtó szervezetek milyen szintjén dolgoznak, milyen egyeztetésekre, tanácskozásokra, ülésekre kaphatnak meghívást. A különböző ágazatok technokratái egymással versengve lobbiztak az erőforrásokért.³¹ Mindez előkészítette a hruscsovi időszak technokrata reménykedését, amely határozottan különbözött a sztálini korszakban a nagy projekteket övező kvázi vallási politikai kultusztól, mert már nem azt várták tőle, hogy egyetlen akarati erőfeszítés révén közvetlenül a jövőbe repítse a társadalmat. A jövőhöz vezető utat 1960 körül már a Szovjetunióban is a magukat a racionális szaktudással – és nem ideológiai/politikai elhivatottsággal – legitimáló technokratáknak kellett kijelölniük.³²

A Szovjetunióban és a többi szocialista országban a technokrácia persze más helyzetben volt, mint a nyugati társadalmakban, ám a pluralizmust és az egyes társadalmi intézményrendszerek autonómiáját ellehetetlenítő politikai berendezkedés önmagában nem állt útjában a technokrácia kibontakozásának, sőt részben előnyös volt számára. Az államosított gazdaságban ugyanis megszűnt a vállalatok korábbi tulajdonosi kontrollja, a hatalmi apparátusok azonban nem tudták közvetlenül átvenni a tulajdonosi és az cégvezetési funkciókat. Ezzel a rendszer a kezdetektől megnövelte a technokraták tényleges mozgásterét a nagyvállalati szinteken, mert a vállalkozói funkciók egy része hozzájuk került. A technokrata közeg nélkül a politikai hatalomnak nem volt hozzáférése a termelés folyamataihoz.³³

A közép-európai államszocialista országok technokráciája nem volt teljesen új, a rendszer által teremtett technokrácia, és nem is volt elszigetelt a Nyugattól. Jelentős folytonosság állt fent az 1945 előtti időkkel, és a keleti blokk, a KGST léte a nyugati technokráciával való kapcsolatok fenntartását sem zárta ki teljesen. Az 1960-as évek során a KGST-államok szakértői több csatornán is mind sűrűbb kapcsolathálót építettek ki a nyugati országok technokrataival.³⁴ Ezekből a folyamatokból Magyarország sem maradt ki. 1966-ban az Országos Vezetőképző Központot (OVK, később Vezetéstudományi Intézet) azért hívták életre Budapesten, hogy Magyarország is bekapcsolódhasson a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) nemzetközi vezetéstudományi képzéseibe. Menedzserképzéseinek hálózatát az ILO azzal a céllal hozta létre, hogy a tudományosan megalapozott vezetés növelje a vállalatok sikerességét, s ezáltal a munkaerő helyzete is javuljon.

³¹ Gestwa 2010.

³² Gestwa 2004.

³³ Boldorf 2015; Bódy 2019.

³⁴ Jajeśniak-Quast 2014.

Kurzusai arra a feltételezésre épültek, hogy a termelési folyamatok racionális alakítása, a munkaerő megfelelő magatartásra való motiválása tudományos alapozottságú vállalatirányítást igényel. A program iránt nemcsak a gyarmati sorból felszabaduló államokból, hanem a Szovjetunió és az NDK kivételével valamennyi szocialista országból is mutatkozott érdeklődés. Az OVK kurzusain az ILO által delegált – jelentős részben brit – menedzsertudományi szakemberek csak 1969 és 1971 között összesen 1454 magyar vezetőt, elsősorban vállalati középvezetőt képeztek. Sandrine Kott elemzése szerint ennek kapcsán fölvehető, hogy formálódóban volt egy „transzblokk” technokrata osztály, amely közös nyelvet beszélt.³⁵ Magyarországon 1972-ben leállították a programot, de az érdekelteket továbbra is foglalkoztatták a vállalatirányítási számítástechnikai rendszerek, amelyeket az ILO népszerűsített. Elképzelhető, hogy a program iránti érdeklődés egyik indítéka éppen az volt, hogy általa olcsón lehetett a különben drága számítógépekhez hozzájutni, amelyek részben embargó alá estek. Ettől függetlenül a nyugati szakértők és a kurzusok résztvevői osztoztak a társadalmi és gazdasági valóság tudományos alakíthatóságának eszméjében. A termelékenység növelését tartották a fejlődés egyetlen lehetséges útjának és értelmének. A vállalat jó működését pedig a hatékony vezetéshez kapcsolták, amely nem kérdőjelezi meg, sőt valójában megerősíti a vállalaton belüli vertikális hatalmi hierarchiát. Ez a szocialista elvárásoknak is teljesen megfelelt, ahol a szakszervezeteknek nem alulról felfelé, hanem felülről lefelé közvetítő – transzmissziós szíj – szerepet szántak.³⁶

A továbbiakban a szakirodalomból kibontakozó kérdések nyomán a magyar technokrácia egyik központi intézményének, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságnak (OMFB) a történetét vizsgálom meg, amelynek a bevezetőben idézett pártdokumentumokban megfogalmazott célkitűzések megvalósítása volt a feladata. Kérdés, hogy az OMFB által megtestesített technokrata szemléletnek volt-e valamilyen sajátosan a keleti blokkra jellemző vagy magyar vonása, vagy inkább illeszkedett a technokrácia általános jellemzőihez. Az is lényeges szempont, hogy milyen helyzetben volt a politikai hatalomhoz képest, és milyen kapcsolatok fűzték a nyugati technokratikus fejlődéshez.

A TECHNOKRÁCIA INTÉZMÉNYESÜLÉSE MAGYARORSZÁGON

Az 1960-as évek elején Magyarországon a körülmények kedveztek annak, hogy a technokrácia nagyobb szerepet kapjon. Támogatta ezt a szovjetunióbeli fejlődés, ahol a technokrata apparátusoknak mind nagyobb szerepet juttattak a rendszer

³⁵ Kott véleménye szerint mindez a rendszerváltások előzményének is tekinthető, és az 1990-es években a szocializmusból kilépő országok elitje azért is tudott gyorsan integrálódni a nyugati intézményrendszerekbe, mert a megelőző fejlődés során már elsajátította a közös technokrata nyelvet. Kott 2018. Sanchez-Sibony szovjet–japán relációban mutatta ki, hogy a két fél a gazdasági kérdésekkel kapcsolatban ugyanazt a technokrata nyelvet beszélte: Sanchez-Sibony 2018.

³⁶ Kott 2018.

működtetésében. Ebbe az irányba mutatott az is, hogy a kádári hatalomnak stabilitása megteremtéséhez szüksége volt arra, hogy az 1950-es évek extenzív gazdaságfejlesztése után új módszerekre támaszkodva tudja erősíteni gazdasági alapjait. Az 1950-es, 1960-as évek fordulójának növekvő külkereskedelmi hiánya, a kényszer téveszesítéssel járó termelés-visszaesés is erre készítette a vezetést. Megoldásul a hatékonyság tudományos alapú optimalizálását ígérő technokrácia szerepének növelése kínálkozott. A „tudományos megalapozottságú” célkitűzések és eljárások legitimitásága az 1960-as években általánosan is nőtt az állami és a pártapparátusokban.³⁷ A magukat a tudományos racionalitás gazdaság- és társadalomalakító erejével legitimáló technokraták a hatékonyság növekedését csak nemzetközi technológiai transzfer révén tartották lehetségesnek. Így a politikai vezetésnek el kellett fogadnia, hogy ez a nyugati műszaki kapcsolatok gyarapodásával és a technokraták által szükségesnek ítélt licenszvásárlásokkal jár együtt.

A gyakorlatban az OMF meg alapítása a technokrácia szerepkörének intézményesítését jelentette.³⁸ A Politikai Bizottságnak az Országos Tervhivatal (OT) munkáját értékelő határozata már 1957-ben megállapította, hogy az évtized első felének „voluntarizmusát” az OT leküzdötte ugyan, de tervezőmunkája „perspektívtalan”. „A Politikai Bizottság megállapítja, hogy az Országos Tervhivatal soron levő legfontosabb feladata a perspektivikus tervezés megjavítása.”³⁹ A perspektivikus műszaki fejlesztési tervezés megvalósítására kívántak létrehozni egy testületet, az OT-n belül vagy mellett, de hozzá kapcsolódva, a műszaki fejlesztés távlati feladatainak koordinálására; erre nézve több eltérő javaslat készült az OT-n belül. Felmerült, hogy ágazatonként a – korabeli terminológiával – termelési minisztériumoknak nevezett tárcáknál alakítsanak ki a műszaki fejlesztést koordináló tudományos tanácsokat. Formálódott azonban egy olyan koncepció is, amely a műszaki fejlesztést összefogó szervezet az OT-től függetlenül, a kormány részeként, de valójában az érintett – elsősorban műszaki tudományos – körök nagyobb önállóságával képzelte el. Ez utóbbi megoldás felé mutattak az MSZMP illetékes szerveinek előterjesztései és határozatai, és ezt szorgalmazta Kiss Árpád OT-elnök is. Az MSZMP KB Államgazdasági Osztálya egy előterjesztésében lezögezte: „[a] korszerű technika bevezetése és alkalmazása nem lehet spontán, az átfogó, rendszeres irányítást, ellenőrzést nélkülöző tevékenység”.⁴⁰ Az MSZMP

³⁷ Péteri 2004: 332.

³⁸ A technokrácia intézményesülése – nem konkrétan az OMF – előzményének tekinthető lépések már Nagy Imre első miniszterelnöksége idején is történtek. Ilyen volt például, hogy a kormány az államapparátus racionalizálása érdekében kormánybiztosságot állított fel, amely pedig szakbiztosságokat hozott létre, s ezekben a szakértőknek a „gazdaságpolitikai irányítás szervezetenek és működésének ésszerűsítésére” kellett tervezeteket kidolgozniuk. Ebbe a sorba tartozott a Közgazdaságtudományi Kutatóintézet megalapítása az MTA keretében 1954 elején, amely az állami és pártapparátusokon kívüli gazdaságtudományi munka intézményeként jött létre, és így ugyanúgy egy tudományos diszciplína intézményesülését jelentette, mint amilyenek műszaki területen is léteztek. A kormánybiztosságról és a Közgazdaságtudományi Intézet alapításáról: Rainer M. 2018: 27.

³⁹ MNL OL XIX–A–41. 1. A Politikai Bizottság határozata, 1957. december 24.

⁴⁰ MNL OL XIX–A–41. 1. A Politikai Bizottságnak készült előterjesztés 1959. március 5.

KB 1959. március 6-i határozatában azután – hivatkozva az SZKP XXI. kongresszusának határozataira, amelyek a műszaki fejlődést általában is a gazdasági és társadalmi fejlődés kulcsaként értékelték – a termelékenység növeléséről és az önköltség csökkentéséről szóló mondatokat követően leszögezték: „Egész népgazdaságunk fejlődését csak úgy tudjuk meggyorsítani, ha a műszaki fejlesztésben, a meglévő hiányosságokat kiküszöbölve, jelentős lépést teszünk előre.”⁴¹ Az 1959 novemberében tartott VII. kongresszusnak a gazdasági feladatokról és a második ötéves terv előkészítéséről elfogadott irányelveiben már alapvetésként rögzítették:

„[A] szocialista iparosítás alapvető követelménye a termelés növelése és a műszaki színvonal emelése. [...] Az iparfejlesztésnek azt kell eredményeznie, hogy az eddignél gyorsabban növekedjék a munka termelékenysége, jelentősen csökkenjen a termelési költség, az anyag- és energiaigény, javuljon a termékek minősége és fokozódjék exportképességük.”

Az olyan mondatok révén, mint hogy „[a]z egész iparban fontos feladat a termelőberendezések műszerekkel való jobb ellátása, ami előkészíti az átmenetet a termelési folyamatok későbbi részleges vagy teljes automatizálására”, a pártdokumentum teljes egészében átvette a technokrata látásmódot.⁴² Végül az OT és az MSZMP KB apparátusai egy olyan tervezetet készítettek elő központi bizottsági határozatként, amely az OMFB-t az Országos Tervhivataltól függetlenül, és éppen az egyes tárcák szintjét meghaladó feladatok megoldására szánta. Az előterjesztés felütése a Kádár-kori technokrata eszmény összefoglalása:

„Hazánkban a szocializmus alapjainak végleges lerakása abban az időben történik, amikor a termelő folyamatok automatizálása, eddig ismeretlen új műanyagok termelése, az elektronika fejlődése, a magenergia békés célokra való felhasználása: új műszaki forradalom kezdetét jelzik.”⁴³

Az OMFB létrehozása személy szerint mindenekelőtt Kiss Árpád OT-elnöknek és Sebestyén Jánosnak volt tulajdonítható. Sebestyén az 1950-es évek első felében az egész sztálinvárosi beruházás kormánybiztosa volt, majd nehézipari miniszterhelyettes lett. 1957-től Magyarország frankfurti kereskedelmi kirendeltségét vezette, ami a legmagasabb szintű intézményes kapcsolat volt a két ország között, mivel diplomáciai kapcsolatok Magyarország és az NSZK között még nem léteztek. Legfontosabb céljának már itt sem az export-import áruszállításokra vonatkozó üzletek megkötését tekintette, hanem a Magyarország számára hasznosnak tartott technológiainport lehetőségének megteremtését. Hazatérte után az OT műszaki irodájának vezetője lett, amelyet Kiss Árpád kifejezetten az

⁴¹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt...* 1964. 325.

⁴² *A Magyar Szocialista Munkáspárt...* 1964. 394.

⁴³ MNL OL XIX–A–41. 1. Az MSZMP KB Ipari és Közlekedési osztályának előterjesztése a Központi Bizottság számára 1961. július 12.

OMFB előkészítésének céljából hozott létre.⁴⁴ Az OMFB-re vonatkozó tervezet előkészítése során Sebestyén konzultált vállalati vezetőkkel, műegyetemi tanárokkal, kutatóintézetek vezetőivel, és mintaként hivatkozott a szovjet és a csehszlovák hasonló intézményekre.⁴⁵

Az OMFB-t végül a megfelelő párthatározat nyomán a 1017/1961/IX. 14. sz. kormányhatározat hívta életre, az 1003/1962./I. 27. sz. kormányhatározat pedig megszabta a szervezetét. Egy olyan szerv jött ezzel létre, amelynek feladataul a tárcaszintet meghaladó jelentőségű tudományos és műszaki fejlesztési kérdések megoldását szánták. Ebből a célból az OMFB önálló szervként működött, a Minisztertanács költségvetési fejezetén belül önálló címmel rendelkezett, és eszközeivel maga gazdálkodott. Alárendelt intézménye volt az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ, a Magyar Szabványügyi Hivatal, az Országos Találmányi Hivatal, az Országos Mérésügyi Hivatal, és az OMFB elnökének kellett az MTA elnökével közösen ellátni a Műszaki és Természet-tudományos Egyesületek Szövetségének (MTESZ) törvényességi felügyeletét is. Az OMFB keretet kapott kísérletek lebonyolítására, kutatások finanszírozására, sőt import kerete is volt külföldi beszerzésekre. Bár az eredeti tervezetben már így szerepelt, elnöke csupán 1967-től lett a Minisztertanács tagja.⁴⁶

Az OMFB-t megalkotói a „technológiapolitika” stratégiai intézményének szánták, amely kijelöli az ország műszaki fejlődésének fő irányait, koordinálja az egyes minisztériumok, nagyvállalatok, kutatóintézetek műszaki fejlesztési tevékenységét. Az általános koncepcióalkotáson túl ezért hivatalosan is feladata lett a minisztériumi és az OT-tervek műszaki tartalmának véleményezése, e szerveket pedig válaszadási kötelezettség terhelte az OMFB-vel szemben. A műszaki fejlesztés irányait illető koncepcióalkotó, összehangoló feladaton túl az OMFB kompetenciájába tartozott a technológiaiimport lebonyolítása is, azaz a megvásárolni kívánt technológiák kiválasztása és a tényleges üzlet – amelybe természetesen már termelő vállalatok is bekapcsolódtak – lebonyolításában, valamint az adott technológia hazai alkalmazásának beindításában való közreműködés.⁴⁷ Az OMFB tehát a technológiai fejlesztés csúcsszerve lett, amelyben az elvi, tudományos tevékenység összekapcsolódott a technológiák implementációjának gyakorlati munkájával. Az előkészítés során a tudományos alapú koncepcióalkotás és a gyakorlat összekapcsolását mint az új szervezet legfontosabb előnyét hangsúlyozták. Amint Sebestyén János életútinterjújából és az általa már a rendszerváltás után összeállított elemzésből kiderül, a korban sem volt mindenki számára egyértelmű, hogy a műszaki fejlesztés, új technológiák kidolgozása vagy importálása

⁴⁴ Az OMFB létrejöttét az új szervezetek születését szokásosan megelőző hercehurca jellemezte, amelyről Sebestyén János – aki az OT említett Műszaki Titkárságát vezette, majd pedig az OMFB elnökhelyettese lett – természetesen a saját látószögéből beszámol. OHA Z 356 Sebestyén János-életútinterjú 162–168.

⁴⁵ MNL OL XIX–A–41. 1. Kiss Árpád jelentése a Szovjetunióban és Csehszlovákiában tett tanulmányútról.

⁴⁶ Somlai 2018.

⁴⁷ Sebestyén 1994.

ne vállalati vagy ágazati – gyakorlatilag minisztériumi – feladat volna, hanem külön csúcsszervet igényel.

Az OMFB létrejöttének a jelek szerint van a Varsói Szerződés és benne Magyarország hidegháborús katonai fejlesztéseihez kapcsolódó szála is, amelyről azonban nem sokat tudni. Sebestyén János, aki az OMFB megalakulásában kulcsszerepet játszott, majd az alapítástól a rendszerváltásig a szervezet elnökhelyettese volt, a kutatás szerint pályájának frankfurti kereskedelmi külképviseleti szakaszában a magyar katonai hírszerzéssel tartott kapcsolatot. Erről azonban sajnos csupán a MNVKF-2 (a katonai felderítés) riválisaként dolgozó BM III. főcsoportfőnökség (belügyi állambiztonsági szolgálat) iratanyagából lehet tudni, mivel a néphadsereg hírszerzésének iratanyaga – amelyből talán tartalmilag is kiderülne valami a külképviselet munkájának titkos oldaláról – máig nem vált nyilvánossá. A rivális belügyi titkosszolgálat mindenestre megfigyelés alatt tartotta a frankfurti kereskedelmi képviseletet, és dolgozóiról üzleti korrupcióra utaló adatokat próbált gyűjteni.⁴⁸ Nem zárható ki, hogy az OMFB létrehozatalában is szerepet játszott az a szempont, hogy e szerv révén nemcsak polgári célú technológiát, hanem haditechnikai hasznosításra alkalmas műszaki berendezéseket is importálni reméltek, illetve hogy alkalmas fedőszerveként szolgálhatott a katonai célú szovjet és magyar ipari kémkedés számára. Minderről azonban csak közvetett információ áll rendelkezésre. A katonai hírszerzéssel tartós konfliktusban dolgozó BM III/II. folyamatosan igyekezett ellenőrizni az OMFB-t és személy szerint Sebestyént is, egyrészt a körülöttük esetleg felbukkanó nyugati kémek után kutatva, másrészt a külföldi beszerzések kapcsán gyanított korrupciót bizonyítandó. Ebbéli törekvésük azonban – az OMFB egy bíróság elé került káderének ügyét leszámítva – sohasem járt eredménnyel, az OMFB, úgy tűnik, magasabb szintről élvezett védelmet. Ez az a tény, amit a feltételezések szerint a katonai hírszerzés szempontjából betöltött funkciója magyarázhat.⁴⁹

Sebestyén életútinterjújában – természetesen – nem ejt szót a katonai vagy haditechnikai szál jelenlétéről az OMFB működésében. A rendszerváltás után írt elemzésében pedig kifejezetten azt állítja, hogy haditechnikai kérdésektől az OMFB – ennek formális rögzítése nélkül – kimondottan távol tartotta magát, s némi kapcsolat a Honvédelmi Minisztériummal csak azért épült ki, mert egy idő után a minisztérium is szeretett volna részesedni az OMFB műszaki fejlesztési keretéből. 1994-ben ugyanakkor Sebestyén kifejezetten írt arról, hogy a BM III/II. – a nyugati behatolást és „fellazítást” elhárítandó – folyamatosan ellenőrizni próbálta és akadályozta a nyugati kapcsolatok fenntartását és a technológiai beszerzéseket. Ennek egyik intézménye volt szerinte a formálisan a Külügyminisztérium alatt, de ténylegesen a belügyi elhárítás kirendeltségeként tevékenykedő Külkapcsolatok Intézete (KKI), amely az 1960-as években a tudományos, műszaki célú nemzetközi kapcsolattartást is monopolizálni igyekezett,

⁴⁸ Borvendég 2017: 27–28.

⁴⁹ Borvendég 2020: 149–176.

és azt igényelte, hogy az OMFB ne közvetlenül, hanem csak a KKI közvetítésével érintkezzen nyugati partnereivel.

A titkosszolgálati szálaknál a technokrácia története szempontjából fontosabb, hogy az OMFB mint a technikai műszaki fejlesztések csúcsszerve nem egy hivatal, nem bürokratikus szervezet volt. Valószínűleg helyálló Sebestyén értékelése, amely szerint a Kádár-kori Magyarországon rendszeridegen intézménynek számított.⁵⁰ Szervezete plénumból és szakmai kollégiumokból állt, az egyes feladatok megoldására pedig munkacsoportokat szerveztek, amelyekbe a legkülönbözőbb területekről vontak be szakértőket. Az OMFB statútuma leszögezte, hogy a munkában részt vevő szakértők a kérdések megvitatása során nem munkahelyük álláspontját, hanem saját véleményüket képviselik. Vagyis az OMFB-t nem a különböző ágazati és szervezeti érdekek, vállalati lobbik érdekegyeztető fórumának szánták, hanem éppen egy olyan teret igyekeztek létrehozni, ahol a szakemberek hivatali kötelezettségeiktől függetlenül, szakemberi mivoltukban, saját szakmai meggyőződésüket képviselve dolgozhatnak.⁵¹ Ahogyan az OMFB Szervezeti és Működési Szabályzata fogalmazott, „tevékenységének fő módszere a tudósok, feltalálók, kiváló mérnökök, műszaki dolgozók és kiváló minősítésű munkások széles körével végzett munka”.⁵² Ezzel egy testületi, korporatív elven működő intézmény jött létre, amelynek a kormányhatározat szövege szerint is az volt a feladata, hogy „[k]imunkálja az ipar, az építőipar, közlekedés és a mezőgazdaság ipari vonatkozású fejlesztési elképzeléseinek tudományosan megalapozott és gazdaságosan megvalósítható legkorszerűbb műszaki megoldási lehetőségeit”. Az új szerv elsődleges feladata, hogy „kidolgozza a távlati fejlesztés megalapozására szolgáló – műszaki-gazdasági tudományokon alapuló – irányelveket (konceptiókat)”.⁵³ A „távlati” varázsszó tehát összekapcsolódott a műszaki korszerűséggel és az elérendő célok „műszaki-gazdasági” tudományos megalapozásával.⁵⁴

A műszaki-gazdasági tudományos megalapozottság technokrata igényének rögzítésével kimondatlanul is nagyon jelentős fordulat állt be a Kádár-rendszer ideológiájában. A célokat ugyanis többé nem a marxizmus–leninizmus elvei jelölték ki, még kevésbé voltak levezethetők belőlük a hozzájuk vezető módszerek. A helyes célok kijelölése és az elérésükhöz vezető út megállapítása a „műszaki-gazdasági” tudományosság feladata lett. Ezzel a kormányzati kinyilatkoztatással pedig a tudományos tudás letéteményesei megkérdőjelezhetetlen legitimitást és mozgásteret kaptak. Az OMFB plénumán és szakmai kollégiumaiban a „termelési minisztériumok” delegáltjai mellett az MTA képviselői – ide delegált akadémikusok –, egyetemeken dolgozó szakemberek (adjunktusokig

⁵⁰ Sebestyén 1994: 19–21.

⁵¹ Más kérdés persze, hogy mikor mi történt a valóságban az OMFB munkájában, papíron azonban mintegy rögzítették a „tudományos szabadság” elvét. OHA Z 356. Sebestyén-életútinterjú.

⁵² MNL OL XIX–A–41. 1. OMFB alapszabály 5. pont.

⁵³ MNL OL XIX–A–41. 1. OMFB alapszabály 5. pont.

⁵⁴ Ilyen értelmű technokrata törekvések, elsősorban Friss István kezdeményezései nyomán a Minisztertanács Gazdasági Bizottságának égisze alatt is megjelentek, jóllehet kevés sikerrel, ami az intézményesülést illeti. Baráth 2007.

bezárólag), vállalatok főmérnökei, ágazati ipari kutatóintézetek vezető beosztású munkatársai vettek részt. Némelyek tagsága pozícióhoz kötődött, másoké személyes teljesítményükkel kivívott kinevezés volt. A különböző feladatokra szervezett munkacsoportok tevékenységében a gazdaságirányító apparátusok és a tudományos szféra alsóbb szintjeiről is sokan vettek részt. Ahogyan egy jóval későbbi jelentés leszögezte:

„E munkastílus politikai jelentősége az, hogy bevonja a műszaki értelmiség legképzettebb rétegeit az állami műszaki-gazdasági irányító munkába és a közvetlen munkakörükön túlnyúló alkotó tevékenységre ad részükre lehetőséget (témabizottsági munkában, vitákban stb.)”⁵⁵

Ahogyan az OMFB alelnöke később kifejezte, a szakértők „honorált társadalmi munkában dolgoztak”.⁵⁶ Megalapítása után az OMFB hamarosan egy hatalmas összegekkel rendelkező kutatás-fejlesztési kvázi minisztériummá nőtt, amely azonban nagyon nagy mértékben a – belülről hierarchikus – technokrácia autonóm működésén alapult. Létrejöttével azok a magukat – elsősorban műszaki – szaktudással legitimáló csoportok, amelyek a MTESZ tagegyesületei révén addig is rendelkeztek bizonyos intézményesültséggel, lehetőséget kaptak arra, hogy a korábbiaknál sokkal inkább alakítsanak bizonyos szakpolitikákat.⁵⁷ Sebestyén visszaemlékezése szerint „olyan kollégákat” igyekeztek az OMFB plenáris és szakbizottsági tagjainak megnyerni, akiknek egy

„ágazat felé, esetleg egy teljesen széles [...], sokféle tagolt ágazat felé kellett fordulniuk, és azokkal jó összeköttetést, azoknak a műszaki-gazdasági vezető emberivel jó összeköttetést kellett tartani, és ilyen értelemben közvetíteni az OMFB integráló munkája, áttekintő munkája számára ennek az ágazatnak a kívánságait, a szükségleteit [...]. Ilyen értelemben ők kvázi [...] ha tetszik, nagykövetei voltak, lehettek ezeknek az ágazatoknak, másrészt viszont az ő közös kollektív működésük alakíthatta ki [...] az országos kormányzati műszaki-fejlesztési stratégiát.”⁵⁸

A megalakult OMFB nagy lendülettel vetette bele magát a műszaki fejlesztés előmozdításába.⁵⁹ Bár egyes minisztériumokkal és az MTA-val nem voltak ritkák a hatásköri konfliktusok, de a minisztériumi apparátusok az 1960-as évek elején többnyire ugyanazt a nyelvet beszélték, amit a technokraták az OMFB keretében anyagi eszközökben bővelkedve tudtak alkalmazni elemzéseikben.

⁵⁵ MNL OL XIX–A–41. 1. Az OMFB Munkája 1977-ben. Összefoglaló jelentés. 1977. december 16.

⁵⁶ OHA Z 356. Sebestyén-életútinterjú, 169.

⁵⁷ Ugyanebben az időszakban a mezőgazdaság területén is a szakemberek széles körének hálózatépítése és sajátos technokrata szemléletük intézményesülése zajlott, elsősorban az Agrárgazdasági Kutatóintézet körül. Varga 2013: 97–108.

⁵⁸ OHA Z 356. Sebestyén-életútinterjú, 174–175.

⁵⁹ Kalmár 2014: 291–292.

A Kohó- és Gépipari Minisztérium (KGM) 1961. május 17. miniszteri értekezletén – amelyen a különböző többszörös pozícióik miatt több OMFB-tag is jelen volt – *A gépipari gyártmányválaszték távlati kialakítása során alkalmazandó módszerek* című anyagot tárgyalták, amelyet a KGM Iparpolitikai Főosztálya készített elő. Ez az elemzés leszögezte, hogy „országunk kicsi”, így nemzetközileg is elfogadható sorozatnagyságú termelést a magyar gépipar csak néhány gyártmányban érhet el. A gyártmánykínálat azonban széles – amit részben tőkés örökségnek ítélték –, de megállapították, hogy a népgazdaság általános fejlődéséből származó igények is ebbe az irányba hatottak. Korábban e tekintetben nem volt megfelelő tudatos iparpolitika, vélték. A szocialista árucseré azonban – állapította meg az anyag – lehetővé teszi, hogy a nem gazdaságos gyártmányokat háttérbe szorítsák. Idézve az MSZMP VII. kongresszusának vonatkozó megállapítását, kijelentette:

„A gépipar öt éves tervének kidolgozása során ki kell alakítani a termelés gazdaságosabb, a nemzetközi szocialista együttműködés lehetőségeihez jobban igazodó szerkezetét. El kell hagyni a gazdaságilag előnytelen termékek gyártását, ha azoknak külföldről való beszerzése a népgazdaság számára előnyösebb. A termelésnek a szocialista táboron belüli szakosítása lehetővé teszi a termékek gyártásának magas műszaki színvonalú, gazdaságos előállítását.”

Majd ebből levezették, hogy megszüntetendő az a termelés, ahol nem lehet elérni a „világszinten gazdaságosnak tartott sorozatnagyságot”, vagy amely termékek az „anyagigénye és import anyagigénye viszonylag magas”. Ennek megfelelően az egyes vállalatoknál „profilszűkítésre” van szükség, s csak a „perspektivikus” termelési profilok őrizhetők meg.⁶⁰

Az MSZMP KB 1962. júniusi, a gépipar helyzetéről szóló határozata hasonló technokrata szellemről tanúskodott. Ez elsősorban a híradástechnikai ipar, a műszergyártás és a szerszámgépipar fejlesztéséről szólt.⁶¹ A szöveg az OT mellett az OMFB-tól várta, hogy dolgozzon ki olyan javaslatokat az iparág belső szerkezetének arányváltozásaira, amelyek figyelembe veszik a „műszaki fejlődés nemzetközi irányait”.⁶² A technokrácia elkötelezettjei ismét örömmel olvashatták, hogy több anyagi támogatásban kell részesíteni a központi és vállalati kutató és fejlesztő részlegeket.⁶³ Ezt oly módon konkretizálták, hogy „tökéletesíteni kell a tudományos kutató- és fejlesztőintézetekre és a vállalatokra háruló műszaki fejlesztés anyagi ösztönzésének rendszerét”.⁶⁴

⁶⁰ MNL OL XIX-F-6-hb 5. 1961. május 17. Miniszteri értekezlet jegyzőkönyve.

⁶¹ A KB határozata a KB Államgazdasági Bizottságának megelőző állásfoglalására épült. Ez a testület 1961. január 27-én vitatta meg az Országos Tervhivatal távlati terveit a népgazdaság fejlesztéséről, amely a gépipar terén az erősáramú készülékeket, híradástechnikai termékeket, élelmiszeripari gépeket, szerszámgépeket tekintette a súlyponti cikkeknek. MNL OL M-KS 288-15. 22. ő. e.

⁶² *A Magyar Szocialista Munkáspárt...* 1964: 549.

⁶³ *A Magyar Szocialista Munkáspárt...* 1964: 550.

⁶⁴ *A Magyar Szocialista Munkáspárt...* 1964: 552.

Az OMFB-től elvárt koncepcióalkotásban találkozott a technokrata szemlélet az ágazati ipari érdekekkel. Az iparági lobbik megjelenését általában az 1962-vel kezdődő vállalati átszervezések, centralizálások időszakára datálják, a vállalatvezetők pozícióba kerülésére koncentráló kutatás pedig már 1957-re teszi a nagyipari ágazati lobbik megjelenését.⁶⁵ Ekkor azonban valószínűleg inkább az történt, hogy a nagyvállalatok kapcsolatai a kibővülő mozgásterű kutatóintézetekben, ágazati tudományos egyesületekben tömörül és az OMFB-ben is aktív technokratákkal szorosabbra fonódtak. A technokráciának mozgásteret biztosító intézményhálózat azonban, s talán a vállalati lobbik is már az 1950-es évek első felében is léteztek. A technokrácia tevékenykedésében 1960 körül egyes iparágak nagyvállalatai hathatós támaszra lelhetnek, míg a nagyvállalati lobbierő a technokraták ügyét is nagymértékben előrelendítette. Az olyan szakmai tömörülésekben, mint a Gépipari Tudományos Egyesület, a tudományos szférában dolgozó műszaki szakemberek, a vállalatoknál dolgozó mérnökök és a különböző gazdaságirányítással foglalkozó apparátusok funkcionáriusai addig is kapcsolatban állhattak egymással. Az OMFB létrejöttével ezek a körök a korábbiakhoz képest hatalmas anyagi erőforrásokhoz fértek hozzá, s megnöttek a lehetőségeik a technokrata szemléletüknek megfelelő tudás kibontakoztatására, sőt ennek átfordítására iparági projektekbe is. Későbbi visszaemlékezés szerint egyes ágazatok számára az OMFB volt a beruházási döntések elfogadtatásának csatornája.⁶⁶

Az 1960-as évek közepén az OMFB a kapott feladatnak megfelelően intenzíven foglalkozott a gépipar fejlődésének kérdéseivel. Az erre a célra létrehozott munkabizottság elkészítette *A magyar gépipar szerkezeti spektrumának kritikái összehasonlítása egyes fejlett iparú országokéval* című és *Az anyag- és munkaigényesség szerepe a magyar gépipar szerkezetének kialakításában* című tanulmányokat, továbbá *A gépipari szerkezetre vonatkozó ésszerű döntések meghozatalára alkalmas értékelési rendszer közgazdasági alapjai* című anyagot.⁶⁷ Utóbbi kettőn például egy azonos személyi összetételű munkacsoport dolgozott, melyben a Kohó- és Gépipari Minisztérium két osztályvezetője, továbbá az Országos Árhivatal két osztályvezetője mellett részt vett az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének egyik főmunkatársa, két adjunktus a közgazdaság-tudományi egyetemről, egy docens a Műszaki Egyetemről, valamint a *Figyelő* című gazdasági szaklap egyik

⁶⁵ Szegő 2018: 121.

⁶⁶ Egy másik területen lezajlott nagy beruházási projekt – a földgázellátás kiépítésének – története kapcsán is az OMFB tűnik a technokraták érdekérvényesítő csatornájának. „Hol dőltek el a földgázprogrammal kapcsolatos kérdések? Minden az Országos Tervhivatalban. Az OT szakmai véleménye nélkül – szakmailt mondog, és ez nem véletlen – semmi nem történhetett. AZ OT-t persze meg kellett győzni, erre volt az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB), ahol néhány vezető nagyon gyorsan ráértett az új energiahordozó hallatlan jelentőségére. [...] Készült egy úgynevezett D-tanulmány, abban is minden mutató azt támasztotta alá, hogy ezt meg kell csinálni mindenütt. Ők el tudták hitetni a kormánnyal, hogy ez hosszú távon gazdaságos. Ezért nyúlt a kormány ennyire a zsebébe akkor, amikor minden dollárt megnéztek.” Kóthy–Topits 2008: 235.

⁶⁷ A tanulmányok megtalálhatók: MNL OL XIX–A–41. 507.

1. kép. Az OMFB székháza a parkolóházzal

Forrás: urbface

rovatvezetője. E munkák komoly nemzetközi adatgyűjtésen alapultak – a munkacsoportok megpróbálták a magyar külképviseletektől is adatokat kérni az egyes országok gépiparával kapcsolatban –, különböző szakemberek számos résztanulmány elkészítésére kaptak megbízást, és a beérkezett adatokat egy külön erre a célra írt programmal lyukkártyás rendszerrel elemezték. A kétéves munka eredményeként létrejött szövegek tehát megkérdőjelezhetetlen tudományos alapokon nyugodtak. Az ilyen elemzések megállapításai azután átkerültek a miniszteriális apparátusok, vagy az OT, végül pedig az MSZMP KB-apparátusok előterjesztéseibe is.⁶⁸ Az OMFB bizottságainak ezen anyagaiban egy technokrata transznacionálé szelleme nyilvánult meg, amelyről talán kijelenthetjük, hogy materializálódott is Budapesten, az OMFB Szervita téri – Budapest első parkolóházával egybeépített – irodaházában. Ez az épület (1. kép) jellegében jelentősen eltért a 18. századtól a 20. század elejéig kialakult belvárosi épített környezettől, ma már nem is áll.

Az OMFB legnagyobb, kétségtelenül transznacionális tudás- és technológiatranszfert eredményező munkája az Automatizálási Kutatóintézet (AKI) létrehozatala volt 1964-ben, amelyből idővel az MTA Matematikai Intézete alatt működő Kibernetikai Kutatócsoporttal – későbbi nevén Számítástechnikai Központtal – egyesülve jött létre 1973-ban a Számítástechnikai és Automatizálási

⁶⁸ Mint később az OMFB vezetői büszkén hivatkoztak rá, 1977-ben 40 kutatási projektjük folyt az MTA-val közösen, s ezenfelül is jó néhány tanulmányt készítettek, amelyek eredményei beépültek az OT és az MSZMP KB apparátusainak elemzéseibe is. Jelentés az OMFB 1977. évi működéséről. MNL OL XIX-A-41. 1.

Kutatóintézet (SZTAKI). Az AKI vezetője 1964-ben Vámos Tibor villamosmérnök – Sebestyén János régi munkatársa – lett, aki 1971-től már egyszerre állt mindkét intézet élén, éppen az egyesítés folyamatát előkészítendő. A SZTAKI és elődintézményei egyszerre folytattak elméleti számítástechnikai kutatásokat, építettek saját fejlesztésű számítógépeket, fejlesztettek ipari alkalmazásra szoftvereket, amelyeket a KGST-partnereknek is eladtak, és nyújtottak számítási szolgáltatásokat megrendelőknek. Legelőször például az Erzsébet híd újjáépítésének statikai számításain dolgoztak, később pedig gazdasági folyamatok modellezését végezték, amelyhez Nyugatról vásárolt számítógépeket és programokat is felhasználtak. A SZTAKI elődintézményei közül a korábbi műegyetemi előzményekből kinőtt Automatizálási Kutatóintézet eleve az OMFB alá rendelve jött létre – tehát az egyetemektől és az MTA-tól különállón. Sajátos helyzetének köszönhetően kiemelt bérek, tág utazási lehetőségek és külföldi beszerzésekre fordítható bő keret állt rendelkezésére. Az OMFB-nek köszönhetően az intézetnek önálló székháza épült Budapesten a Kende utca 13–17-ben, ahol a SZTAKI központja ma is található.⁶⁹

Az OMFB által menedzselte technológiaiimport keretében a legfontosabbnak a számítástechnikai behozatal tűnik. Sebestyén 1994-es írása szerint ennek lehetőségéért hosszú harcot kellett folytatni a dolog jelentőségét nem értő, az ilyen beszerzésekre a keretet sajnálód döntéshozókkal. A fordulatot az hozta, amikor a Szovjetunió lépett fel a KGST közös számítástechnikai bázisa megteremtésének igényével.⁷⁰ (A motivációt bizonyára megint nem kizárólag a számítástechnika ipari alkalmazhatósága, a gyártási folyamatok ennek révén elérhető racionalizációja jelentette, hanem a katonai igények is.) A KGST számítástechnikai bázisának megteremtése természetesen csak nyugati technológiaiimporttal volt lehetséges, ennek magyarországi megvalósítója pedig az OMFB lett. Az OMFB-n belül a Számítástechnikai Import Bizottságot Sebestyén János vezette.⁷¹ Ez a testület épített ki kapcsolatokat a nyugati számítástechnikai cégekhez, és döntött a különböző hardver- és szoftverfejlesztésekről. Borvendég Zsuzsanna szerint éppen ez volt az a katonai szempontból is fontos terület, ahol más nyugati cégek között az IBM és a Siemens is vetélkedett a keleti piacokért. Az OMFB és személy szerint Sebestyén az utóbbit pártolta, így a Siemens alapíthatott számítástechnikai vegyesvállalatot Magyarországon. A Siemens ügyét az is támogatta, hogy a szovjetek számára szinte lehetetlen volt amerikai vállalatokkal kooperálni, mert ezeket az USA kormánya erősebben kontrollálta. Moszkva így az amerikai versenytársak helyett a német céggel kötött általános megállapodást számítástechnikai fejlesztéseik érdekében. A számítástechnikai terület volt az, ahol az egymással rivalizáló külföldi cégek és az őket favorizáló különféle hazai

⁶⁹ Strehó–Szász 1999.

⁷⁰ Sebestyén 1994.

⁷¹ Vámos Tibor visszaemlékezése az OMFB-émlékkonferencián 2012-ben Sebestyén Jánosra, akinek már Sztálinváros építésénél is beosztottja volt: <https://www.youtube.com/watch?v=wRQ-4pynx84&feature=youtu.be> – utolsó letöltés: 2021. január 20.

szereplők manőverei során a belügy végül letartóztatta az OMFB egyik tisztviselőjét.⁷² Bár a SZTAKI létesítésének és a számítástechnikai importnak a titkosszolgálati – és esetleg korrupciós – szálait nem lehet világosan látni, annyi bizonyos, hogy ez esetben a technológiaiimport nagy jelentőségű volt: ennek nyomán jöttek létre az 1970-es, 1980-as években a magyar állam különböző szervei – a KSH-tól a belügyig – által számítástechnikai háttérként használt rendszerek. Innen indult el például a Videoton számítástechnikai és mikroelektronikai fejlődése is, amelyről viszont biztosan tudható, hogy a szórakoztatóelektronika mellett nemcsak gazdasági, hanem kimondottan katonai igényeknek is megfelelt.⁷³

* * *

Az OMFB egyrészt a társadalom megbékítését szolgáló új politika és új legitimációs beszédmódok felé tapogatózó kádári vezetés és a technokrácia egymásra találásának intézménye lett. Ennek révén a Kádár-rendszer mintegy intézményesítette a technokrácia addig is meglévő szerepét, és szokatlan mértékű autonómiával ruházta fel, legalábbis ahhoz képest, hogy a kádárizmus, lényegi vonásaként, a társadalom különböző intézményrendszereinek legfeljebb feltételes és korlátozott autonómiát engedett a politikai hatalommal szemben. Az OMFB ennek révén a legfelsőbb vezetés jóváhagyásával, de lényegében a technokraták kezdeményezéseit követve a technológiai transzfer magyarországi kapujává válhatott. Feladata a Nyugattól való technológiai függés körülményei között a szakszerűség által vezérelt fejlődés biztosítása volt. A szakszerűség és a hatékonyság hasonló felfogása az 1960-as években a vállalati szférában, a miniszteriális apparátusokban, sőt a központi pártapparátusban is mind nagyobb teret nyert.⁷⁴ Az egyes hazai és nemzetközi szereplők konkrét egykori mozgásán túl az OMFB történetében lényeges a tudományos racionalitás gazdaság- és társadalomalakító képességébe vetett hiten nyugvó technokrata szemlélet globális volta is. Transznacionális szemléletüket a magyar technokraták nemcsak KGST-béli társaikkal, de nyugati partnereikkel is osztották. Ezt a technokrata transznacionálét a magát hosszabb távra stabilizálni kívánó Kádár-rendszer – és talán a Moszkva által dominált Varsói Szerződés is, amelynek célja a COCOM-lista megkerülése volt – erőforrásként igyekezett hasznosítani, az

⁷² Az illetőt 1973-ban kémkedésért és devizabűntettért ítélték el. Vallomásai szerint az OMFB ösztönözte az egyes magyar vállalatokat nyugati, mindenekelőtt számítástechnikai beszerzésekre. Ezeket finanszírozta is, de csak akkor, ha az általuk kiválasztott, rendszerint nyugatnémet céggel szerződnek, amely az üzletek fejében jutalékban részesítette az OMFB illetékeseit. Az OMFB vezetésével szemben a BM III-as főcsoportfőnökség azonban érdemi eredményt, bár szeretett volna, de nem tudott elérni. Borvendég 2020: 172–176.

⁷³ Germuska 2014: 425–428.

⁷⁴ Péteri megállapítása szerint az 1960-as években az osztályharcos forradalmi szemlélet helyett mindinkább „egy közszolgálati szakhivatalnokság professzionista normái” (Péteri 2004: 331) érvényesültek a központi kormány- és pártapparátusokban, s az ezzel – és egyúttal az 1968-as reformokkal – szemben állók pedig az apparátusokon kívüli „értelmiségi” csoportosulásokban, például a *Népszabadság* szerkesztőségében gyülekeztek. A közszolgálati értelmiségének a harvtanas években számomra kérdésesnek tűnik, a technokrata értelemben vett professzionizmus ereje azonban kétségtelen.

1960-as években nem is sikertelenül. Az 1950-es, 1960-as évek fordulóján ezzel lezárult az a korszak, amikor az államszocialista hatalom nagyszabású, a tulajdonviszonyokat és a társadalmi struktúrát átrendező beavatkozása dominált.⁷⁵ A fejlődést innentől kezdve már nem az ideológiailag meghatározott politikai program, hanem a technokraták modernitásvíziói határozták meg, s ezek nemcsak az ipari és mezőgazdasági technológiákat, valamint az infrastruktúrát alakították, hanem ezen keresztül egyre inkább a szocialista életforma mindennapjait is. A technológiatranszfer eredményei ugyanis nemcsak a termelő ágazatokban jelentek meg, hanem testet öltöttek a gázfűtésre átállástól kezdve a tévénézésen át az élet számos területén. A mindezt alakító hazai technokrata gondolkodás alapjait tekintve nem különbözött a nyugati technokratákétól. Céljaik megvalósítása érdekében a keleti technokraták éppen a – velük azonos nyelvet beszélő – nyugatiaktól remélték az alkalmazható technológiák átvételét. A keleti blokk e technokrata transznacionálé szempontjából az 1960-as években sem különült el a nyugatitól.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

XIX-A-41 Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság iratai.

XIX-F-6 Kohó- és Gépipari Minisztérium iratai.

M-KS 288-15 MSZMP KB Államgazdasági Bizottság iratai.

Oral History Archivum (OHA)

Z 356 Sebestyén János-interjú.

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Budapest, 1964.

Sebestyén János 1994: Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) története a technológiapolitika nézőpontjából (1960–1990). OMFB belső használatra. Budapest. BME OMIKK 423.461.

Vámos Tibor visszaemlékezése az OMFB-émlékkonferencián 2012-ben Sebestyén Jánosra: <https://www.youtube.com/watch?v=wRQ-4pynx84&feature=youtu.be> – utolsó letöltés: 2021. január 20.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Baráth Magdolna 2007: A Gazdasági Bizottság 1956–1957-ben. *Levéltári Közlemények* (78.) 2. 213–251.

⁷⁵ A mezőgazdaságban szintén a tévesztés, tehát a tulajdonviszonyokat átrendező politikai beavatkozás után, az 1960-as évek első harmadában indult meg a technokraták hálózatépítése és a nemzetközi technológiatranszfer. Varga 2013: 111–120.

- Bódy, Zsombor 2015: Enthralled by Size. Business History or History of the Technocracy in the Study of a Hungarian Socialist Factory. *The Hungarian Historical Review* (4.) 4. 964–989.
- Bódy Zsombor 2019: „A dolgozók uszályába kerülni”. Technokrácia, párt, szakmunkások és vállalkozói funkciók az Ikarus Karosszéria- és Járműgyárban 1947 és 1953 között. *Korall* (20.) 76. 42–68.
- Boldorf, Marcel 2015: *Governance in der Planwirtschaft. Industrielle Führungskräfte in der Stahl- und der Textilbranche der SBZ/DDR (1945–1958)*. (Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 18.) De Gruyter Oldenbourg, Berlin. DOI: 10.1515/9783110355192.
- Borvendég Zsuzsanna 2020: *Mesés kénjatszámok. A nyugati külkereskedelmi hálózatok kiépülése 1945 után*. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest.
- Borvendég Zsuzsanna 2017: *Az „impexek” kora*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest.
- Diogo, Maria Paula – Laak, Dirk van 2016: *Europeans Globalizing: Mapping, Exploiting, Exchanging*. Palgrave Macmillan, Basingstoke–New York.
- Doering-Manteuffel, Anselm 2009: Konturen von “Ordnung” in den Zeitschichten des 20. Jahrhunderts. In: Etzemüller, Thomas (Hg.): *Die Ordnung der Moderne. Social Engineering im 20. Jahrhundert*. Transcript Verlag, Bielefeld, 41–64. DOI: 10.14361/9783839411537-002.
- Dragostinova, Theodora 2018: The “Natural Ally” of the “Developing World”: Bulgarian Culture in India and Mexico. *Slavic Review* (77.) 3. 261–684. DOI: 10.1017/slr.2018.204.
- Dubois, Vincent – Dulong, Delphine 1999: Introduction générale In: Dubois, Vincent – Dulong, Delphine (dir.): *La question technocratique. De l'invention d'une figure aux transformations de l'action publique*. Universitaires de Strasbourg, Strasbourg, 5–9.
- Etzemüller, Thomas 2009: Social engineering als Verhaltenslehre des kühlen Kopfes. In: Etzemüller, Thomas (Hg.): *Die Ordnung der Moderne. Social Engineering im 20. Jahrhundert*. Transcript Verlag, Bielefeld, 11–39.
- Fickers, Andreas – Griset, Pascal 2019: *Communicating Europe: Technologies, Information, Events*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Flade, Falk 2017a: *Energy Infrastructures in the Eastern Bloc. Poland and the Construction of Transnational Electricity, Oil and Gas Systems*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. DOI: 10.2307/j.ctvckq53v
- Flade, Falk 2017b: The Role of the Council for Mutual Economic Assistance in the Construction of Transnational Electricity Grids. *Zeitschrift für Globalgeschichte und Vergleichende Gesellschaftsforschung*. (27.) 5–6. 48–64.
- Germuska Pál 2014: *A magyar középgepipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között*. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – Argumentum, Budapest.
- Germuska, Pál 2020: Attraction and Repulsion: Hungary and European Integration. In: Romano, Angela – Romero, Federico (eds): *European Socialist Regimes' Fateful Engagement with the West. National Strategies in the Long 1970s*. Routledge, London, 50–77. DOI: 10.4324/9780429340703-4.

- Gestwa, Klaus 2004: Technik als Kultur der Zukunft. Der Kult um die "Stalinischen Grossbauten des Kommunismus". *Geschichte und Gesellschaft* (30.) 1. 37–73.
- Gestwa, Klaus 2010: *Die Stalinistischen Großbauten des Kommunismus. Sowjetische Technik- und Umweltgeschichte, 1948–1967*. De Gruyter Oldenbourg, München. DOI: 10.1524/9783486707250.
- Hartmetz, Anne – Hartmetz, Kristin – Kocsev, Bence – Zofka, Jan 2018: *East–South Relations During the Global Cold War: Economic Activities and Area Studies Interests of East-Central European CMeA Countries in Africa*. Working Paper Series des SFB 1199 an der Universitaet Leipzig, Nr. 11.
- Högselius, Per – Kaijser, Arne – Vleuten, Erik van der 2014: *Europe's Infrastructure Transition: Economy, War, Nature*. Palgrave Macmillan, Basingstoke–New York. DOI: 10.1007/978-1-137-31891-6.
- Jajeśniak-Quast, Dagmara 2014: "Hidden Integration". RGW-Wirtschaftsexperten in europäischen Netzwerken. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (55.) 1. 179–195. DOI: 10.1515/jbwg-2014-0007.
- Jajeśniak-Quast, Dagmara 2017: The Multiple International Dimensions of Comecon. New Interpretations of Old Phenomena. *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und Vergleichende Gesellschaftsforschung* (27.) 5–6. 140–149.
- Kaiser, Wolfram – Schot, Johan 2014: *Writing the Rules for Europe. Experts, Cartels, International Organisations*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer (1945–1990)*. Osiris, Budapest.
- Kohlrausch, Martin – Trischler, Helmuth 2014: *Building Europe on Expertise: Innovators, Organizers, Networkers*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Kóthy Judit – Topits Judit 2008: A rozsdás kerekű zsilip. Hogyan lett Magyarország a földgázellátás terén Európa egyik éllovasa? In: Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Közéletések a kádárizmushoz*. (1956-os Intézet Évkönyve 2008.) 1956-os Intézet, Budapest, 229–238.
- Kott, Sandrine 2018: The Social Engineering Project. Exportation of Capitalist Management Culture to Eastern Europe (1950–1980). In: Christian, Michael – Kott, Sandrine – Matějka, Ondřej (eds): *Planning in Cold War Europe. Competition, Cooperation, Circulations (1950s–1980s)*. De Gruyter Oldenbourg, München, 123–141.
- Laak, Dirk van 2012: Technokratie im Europa des 20. Jahrhunderts – eine einflussreiche „Hintergrundideologie“. In: Raphael, Lutz (ed.): *Theorien und Experimente der Moderne. Europas Gesellschaften im 20. Jahrhundert*. Böhlau, Köln, 101–128. DOI: 10.7788/boehlau.9783412214890.101.
- Lüthi, Lorenz M. 2017: Drifting Apart: Soviet Energy and the Cohesion of the Communist Bloc in the 1970s and 1980s. In: Perovic, Jeronim (ed.): *Cold War Energy. A Transnational History of Soviet Oil and Gas*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 371–399. . DOI: 10.1007/978-3-319-49532-3_13.
- Mark, James – Apor, Péter 2015: Socialism Goes Global: Decolonization and the Making of a New Culture of Internationalism in Socialist Hungary, 1956–1989. *Journal of Modern History* (87.) 4. 852–891. DOI: 10.1086/683608.
- Mark, James – Feygin, Yakov 2020: The Soviet Union, Eastern Europe, and Alternative Visions of a Global Economy 1950s–1980s. In: Mark, James – Malinovsky,

- Artem – Marung, Steffi (eds): *Alternative Globalizations. Eastern Europe and the Post-colonial World*. Indiana University Press, Bloomington, 35–58. DOI: 10.2307/j.ctvx8b7ph.5.
- Mark, James – Rupprecht, Tobias 2019: The Socialist World in Global History. From Absentee to Victim to Co-producer. In: Middell, Matthias (ed.): *The Practice of Global History: European Perspectives*. Bloomsbury, London, 81–113. DOI: 10.5040/9781474292184.ch-004.
- Mazurek, Małgorzata 2018: Polish Economists in Nehru's India: Making Science for the Third World in an Era of De-Stalinization and Decolonization. *Slavic Review* (77.) 3. 588–610. DOI: 10.1017/slr.2018.201.
- Misa, Thomas J. – Schot, Johan 2005: Inventing Europe. Technology and the Hidden Integration of Europe. *History and Technology* (21.) 1. 1–19. DOI: 10.1080/07341510500037487.
- Müller, Uwe 2017: Introduction. Failed and Forgotten? New Perspectives on the History of the Council for Mutual Economic Assistance. *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und Vergleichende Gesellschaftsforschung* (27.) 5–6. 7–25.
- Oldenziel, Ruth – Haerd, Mikael 2013: *Consumers, Tinkerers, Rebels: The People Who Shaped Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke–New York.
- Péteri György 2004: Pirruszi győzelem. A „Megév-ügy” és a politikai stílus változása a hosszú hatvanas években. In: Rainer M. János (szerk.): „Hatvanas évek” Magyarországon. 1956-os Intézet, Budapest, 318–336.
- Pogány, Ágnes 2009: Cooperation through the Iron Curtain: Economic Relations between Austria and Hungary after the Second World War. In: Enderle-Burcel, Gert-rude – Franaszek, Piotr – Stiefel, Dieter – Teichova, Alice (eds): *Gaps in the Iron Curtain: Economic Relations between Neutral and Socialist Countries in Cold War Europe*. Jagiellonian University Press, Kraków, 142–62.
- Popper, Karl Raimund 2007: Utópia és erőszak. (Ford. Molnár Attila Károly.) *Kommentár* (2.) 1. 30–39.
- Rainer M. János 2018: A szocializmus újratervezése. Magyar kísérlet az ötvenes évekből. In: Keller Márkus – Tabajdi Gábor (szerk.): *Újratervezések. Magyarország a jelenkorban*. (Évkönyv XXIII.) Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 13–47.
- Raphael, Lutz 1996: Die Verwissenschaftlichung des Sozialen als methodische und konzeptionelle Herausforderung für eine Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts. *Geschichte und Gesellschaft* (22.) 2. 165–193.
- Romero, Federico 2020: Socialism between Détente and Globalisation. In: Romano, Angela – Romero, Federico (eds): *European Socialist Regimes' Fateful Engagement with the West. National Strategies in the Long 1970s*. Routledge, London, 11–30. DOI: 10.4324/9780429340703-2.
- Sanchez-Sibony, Oscar 2014: *Red Globalization. The Political Economy of the Soviet Cold War from Stalin to Khrushchev*. Cambridge University Press, Cambridge. DOI: 10.1017/CBO9781139628778.
- Sanchez-Sibony, Oscar 2015: Capitalism's Fellow Traveler: The Soviet Union, Bretton Woods and the Cold War 1944–1958. *Comparative Studies in Society and History* (56.) 2. 290–319. DOI: 10.1017/S001041751400005X.

- Sanchez-Sibony, Oscar 2018: Economic Growth in the Governance of the Cold War Divide: Mikoyan's Encounter with Japan, Summer 1961. *Journal of Cold War Studies* (20.) 2. 129–154. DOI: 10.1162/jcws_a_00741.
- Schivelbusch, Wolfgang 2005: *Entfernte Verwandtschaft. Faschismus, Nationalsozialismus, New Deal 1933–1939*. GRIN, München–Wien.
- Schulze Wessel, Martin 2010: Zukunftsentwürfe und Planungspraktiken in der Sowjetunion und der sozialistischen Tschechoslowakei: Zur Einleitung. In: Schulze Wessel, Martin – Brenner, Christiane (Hgg.): *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung im Sozialismus. Die Tschechoslowakei im ostmitteleuropäischen Kontext 1945–1989*. Oldenbourg, München, 1–18.
- Somlai Katalin 2018: Újratervezés több lépcsőben. A nyugattal való tudományos és gazdasági kapcsolatok bővítésének elvi és intézményi háttere a Kádár-korszakban. In: Keller Márkus – Tabajdi Gábor (szerk.): *Újratervezések. Magyarország a jelenkorban*. (Évkönyv XXIII.) Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 48–88.
- Strehó Mária – Szász Áron 1999: *A SZTAKI története*. Budapest, MTA. <https://itf.njszt.hu/objektum/az-mta-sztaki-tortenete>. – utolsó letöltés: 2021. január 20.
- Szegő Iván Miklós 2018: Az újratervezés tévútja. A kádári hatalom üzemi szintű kiépítése az 1956-os forradalom leverése után és vállalatvezetők fluktuációja 1957 és 1982 között. In: Keller Márkus – Tabajdi Gábor (szerk.): *Újratervezések. Magyarország a jelenkorban*. (Évkönyv XXIII.) Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 89–129.
- Szöllösi-Janze, Margit 2004: Wissensgesellschaft in Deutschland: Überlegungen zur Neubestimmung deutscher Zeitgeschichte über Verwissenschaftlichungsprozesse. *Geschichte und Gesellschaft* (30.) 2. 277–313.
- Trentin, Massimiliano 2008: 'Tough Negotiations': The Two Germanys in Syria and Iraq from 1963 to 1974. *Cold War History* (8.) 3. 353–380. DOI: 10.1080/14682740802222155.
- Varga Zsuzsanna 2013: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat, Budapest.
- Ziemann, Benjamin – Wetzell, Richard F. – Schumann, Dirk – Brückweh, Kerstin 2012: Introduction: The Scientization of the Social in Comparative Perspective. In: Ziemann, Benjamin – Wetzell, Richard F. – Schumann, Dirk – Brückweh, Kerstin (eds): *Engineering Society. The Role of Human and Social Sciences in Modern Societies 1880–1980*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 1–40. DOI: 10.1057/9781137284501_1.

Antifasiszta emlékezet újragondolva

*Magyar történeti kiállítások Oświęcimben és Párizsban 1965-ben**

1979 nyarán az Egyesült Államok elnöke által felállított Holokauszt Bizottság „tényfeltáró küldetésre” indult Európa és Izrael emlékhelyeire, azzal a céllal, hogy ajánlásokat fogalmazzon meg egy majdani – végül 1993-ban megnyílt – washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum számára. Lengyelországban és a Szovjetunióban utazva a bizottság tagjait mélyen felzaklatta, hogy úgy látták, ezekben az országokban „bármiféle törekvés hiányzott arra, hogy megemlékezzenek a zsidó áldozatokról”, az auschwitzi emlékhelyen pedig, „úgy hitték, kitörölték a zsidó áldozatokat”. Elie Wiesel, a bizottság elnöke később így foglalta össze benyomásaikat: Lengyelországban „általánosságban beszélnek áldozatokról,” míg „mi zsidókról beszélünk. Ők az összes áldozatról beszélnek, minden nemzetiség, minden vallás áldozatairól, és egy tömegben (*en masse*) hivatkoznak rájuk. Mi tiltakozunk ez ellen. [...] Mindig a zsidókkal kell kezdeni.”¹

Ezzel nagyjából egy időben a budapesti Munkásmozgalmi Múzeum egy munkacsoportja egy új kiállításon dolgozott az auschwitz–birkenau Állami Múzeum magyar pavilonja számára. A csoport idejétmúltnak érezte az 1965 óta ott álló kiállítás anifasiszta jellegét. Új koncepciót dolgoztak, amelynek középpontjában a zsidó szenvedés állt. Az új kiállítás 1979 végén nyílt meg – néhány hónappal az után, hogy az amerikai bizottság csalódott tagjai elhagyták a helyszínt.

Ez a két epizód egy új emlékezeti rezsim feltűnéséről tanúskodik, amely a múlt érzékelésének gyökeres megváltozásával járt, és amely mind Nyugaton, mind Keleten hiteltelenné nyilvánította a korábbi évtizedek antifasiszta emlékezetét. Ez utóbbi politikailag meghaladottá és morálisan gyanússá vált, különösen az államszocialista rendszerek széthullása után.

Az emlékezettörténeti kutatások 1980-as, 1990-es évekbeli hulláma az új emlékezeti paradigma normáit tükrözte, és elsősorban a holokauszt-emlékezet fejlődéstörténetével foglalkozott, amelyet kizárólag nyugati fejleménynek láttott. Az 1970-es években kibontakozó holokauszt-emlékezet Nyugaton a háború utáni „hallgatással”, Keleten pedig az antifasiszta emlékezettel szemben fogalmazódott meg. Noha a legutóbbi idők emlékezettörténeti kutatásai alapjaiban

* A szerzők köszönetet mondanak a cikk elkészítéséhez nyújtott értékes segítségéért Baji Etelkának, Csató Tamásnének, Frazon Zsófiának, Regina Fritznek, Jalsovszky Katalinnak, Zuzana Janusiknak, Katarzyna Kociknak, Audrey Kichelewskinek, Kövér Györgynek, Lior Lalieu-Smadjának, Lovas Krisztinának, Simon Peregónak, Rachel Perrynek, Wojciech Płosának, Toronyi Zsuzsannának.

¹ Linenthal 2001: 28–35.

kérdőjelezték meg a háború utáni „hallgatás” tételét, Kelet-Európával e szempontból nem sok minden történt. Ha tárgyalják is a szocialista „második világot”, általában az 1970-es évektől kibontakozott holokauszt-emlékezet lencséjén keresztül teszik. Bármilyen, ami a nyugati emlékezetben azonosított minták távollétére utal, ebben az összefüggésben a holokauszt emlékezetének elfojtásaként értelmeződik.

Tanulmányunk célja, hogy feltárjuk azt az emlékezeti rendet, amelyet a holokauszt-emlékezet új paradigmája elsöpört. Az antifasiszta-ellenes konszenzust két ponton is megkérdőjelezzük. Ahelyett, hogy a „hiány” jeleit keressük, tanulmányunk azt vizsgálja, hogyan volt jelen a zsidó népiítés az antifasiszta emlékezetben. Ugyanakkor az antifasiszta emlékezetet nem kizárólag keleti, hanem transznacionális jelenségként kezeljük, amely – legalábbis az 1970-es években meginduló felbomlásáig – átlépte a hidegháborús határokat, és közös diszkurzív kereteket kínált.

E két állítás alátámasztására esettanulmányunk az auschwitz–birkenauai Állami Múzeumban 1965-ben megnyílt magyar kiállítást és a párizsi Ismeretlen Zsidó Mártír Emlékművének Múzeumában ugyanabban az évben megnyílt állandó kiállítás magyar részlegét vizsgálja. A levéltári források azt igazolják, hogy mindkét kiállítás koherens, történetileg helytálló és átfogó képet adott a népiítésről, és félreérthetetlenül jelezte az áldozatok zsidóságát. Egyik sem követte azonban a holokauszt-emlékezet későbbi évtizedekben elterjedő normáit. A két kiállítás az antifasiszta lengyel-, magyar- és franciaországi örökségének diszkurzív keretei között jött létre.

A HALLGATÁS CÁFOLATA ÉS AZ ANTIFASIZMUS ÚJRAGONDOLÁSA

Tanulmányunk két pillérré épül. Először is az újabb emlékezet-történeti kutatások eredményeire, amelyek a háború utáni évtizedekkel kapcsolatban megcáfolták a „hallgatás mítoszát”. A 2000-es évek óta megújult érdeklődés övezi a háború utáni korai éveket és azt a kérdést, hogy különféle diszkurzusok hogyan reprezentálták a zsidó tragédiát.² Ez a kutatási irányzat különbözőképpen jelent meg a három itt tárgyalt országban. Franciaországban megkérdőjelezték azt az általánosan elfogadott nézetet, amely szerint a Vichy-Franciaország fájdalmas tapasztalatát és különösképpen a francia társadalom együttműködését a zsidóság kiirtásában elfojtotta volna az ellenállás nagy nemzeti narratívája, mindaddig, amíg a Vichy-szindróma az 1970-es években lázba nem borította a francia történeti kultúrát.³ A legutóbbi kutatások meggyőzően érveltek e konszenzus ellen.⁴ A Lengyelországgal és Magyarországgal foglalkozó kutatók – a nemzetközi kutatási trendekbe illeszkedve – elsősorban szintén a háború utáni korai évek dokumentációs törekvéseire és a zsidó

² Cesarani–Sundquist 2012; Jockusch 2012; Cesarani 2014; Cohen–Lawson 2015; Fritz et al. 2016.

³ E korábbi álláspontot képviselik Nora 1996; Rousso 1990.

⁴ Azouvi 2012; Nord 2020; Perego 2020.

tragédia kulturális reprezentációira,⁵ majd a legújabb kutatások már az 1950-es és 1960-as évek desztalinizált szocializmusára összpontosítottak.⁶ Noha jelentős mértékben gyarapították tudásunkat a keleti blokk emlékezetkultúrájáról, e kutatások a nemzetközi trendekhez igazodva osztják a holokauszt emlékezetének azt az a priori fogalmát, amelyet az antifasizmus ellenpólusaként vélnék azonosítani a vizsgált időszakban. Ezzel szemben mi azzal a megállapítással értünk egyet, hogy „az antifasiszta paradigmán és az ellenállás magasztalásán belül a zsidók emlékezetét is ismerték”,⁷ és azt vizsgáljuk, hogy a „hosszú hatvanas évek” antifasiszta emlékezete hogyan jelenítette meg a zsidó népiertást.

A holokauszt-emlékezet és az antifasizmus mitikus szembeállítás a utóbbi orientalista értelmezéséből ered, amely a hidegháborúban gyökerezik, és amely egyenlőséget von antifasizmus és kommunizmus, valamint kommunizmus és a „Kelet” között. Az antifasizmus-ellenes történetírás az 1990-es években vált dominánssá,⁸ és tovább örökölte azt a képet, amely az antifasizmusban cinikus sztálinista mítoszt és manipulatív propagandaeszközt látott; ez csupán arra szolgált volna, hogy a kommunista rendszerek megakadályozzák a valódi szembenézést a náci múlttal, és elhallgattassák a zsidó szenvedést.⁹

Tanulmányunk második pillérét az 1945 előtti antifasizmust újraértékelő újabb történeti kutatások adják. Ezek rámutattak, hogy az antifasizmus valódi transznacionális mozgalomként jelent meg a két világháború között, egyszerre volt politikai, kulturális és társadalmi jellegű, és a fasizmus elleni küzdelem jegyében liberálisok, katolikusok, szociáldemokraták és kommunisták egyaránt részt vettek benne.¹⁰ Korántsem a sztálinizmus terméke volt tehát, sőt nem kis részben a náciizmus ellen fellépő liberális értelmiségiek köréből eredt.¹¹ A legújabb kutatások joggal beszélnek az antifasizmusról mint globális mozgalomról, ideértve Észak-Amerikát és a „harmadik világot” is.¹² Mi volt a közös e sokféle csoportosulásban? Seidman szerint az „antifasiszta minimum” jegyében 1. felléptek az antiszemitizmus ellen; 2. elvetették a pacifizmust (mert úgy látták, hogy állami-hatalmi beavatkozás szükséges a fasizmus megállításához); és 3. egyaránt elutasították a kompromisszumok nélküli antikommunizmust és antikapitalizmust.¹³ Ez utóbbi fontos előfeltétele volt kommunisták és nem kommunisták együttműködésének, és többek között azt jelentette, hogy az előbbieket hajlandók háttérbe szorítani a kapitalista nagytőke – és ezen keresztül az osztályharc – szerepét a fasizmus értelmezésében, az utóbbiak pedig engednek abból, hogy a kom-

⁵ Fritz 2012; Jockusch 2012: 84-120; Laczó 2016; Laczó–Puttkamer 2018: 155–223.

⁶ Zombory et al. 2013; Bohus 2015; Stach 2016; Bezsenyi–Lénárt 2017; Esbenshade 2018; Scheibner–Zombory 2019.

⁷ Cesarani 2014: 286.

⁸ Traverso 2016.

⁹ Lásd Kriegel 1990; Herf 1994; Furet 1995; Diner 1996. Magyarul lásd Apor 2014.

¹⁰ Garcia 2016.

¹¹ Agocs 2017.

¹² Braskén et al. 2021.

¹³ Seidman 2018.

munizmust a totalitárius-terrorisztikus diktatúrával azonosítsák. Az antifasizmusnak tehát volt forradalmi és konzervatív (vagy ellenforradalmi) ága is, amelyek az „antifasiszta minimum” jegyében együtt tudtak működni.¹⁴ A voltaképpeni, háborús antifasiszta szövetség 1941 után teljesedett ki a tengelyhatalmak legyőzése érdekében. Ez a második, az 1945 előtti antifasizmust újraértékelő kutatási irány elismeri ugyan, hogy az „antifasiszta paradigma» [...] dominálta az európai történetírást és emlékezetpolitikát a második világháború utáni évtizedekben”,¹⁵ de megismétli a „háború utáni hallgatás” tételét, amelyet az újabb emlékezettörténeti kutatások már megcáfoltak.

Tanulmányunk összekapcsolja ezt a két kutatási irányt: az újabb emlékezet-történeti kutatásokhoz azzal járul hozzá, hogy napirendre tűzi az antifasizmus kérdését; az antifasizmussal kapcsolatos újabb kutatásokhoz pedig azzal, hogy újragondolja azt az örökséget, amelyet az antifasizmus hagyott a háború utáni emlékezetkultúrára. Noha a hidegháború véget vetett az antifasiszta szövetségnek, tanulmányunk amellett érvel, hogy a közös antifasiszta örökség „emlékezeti horizontként” (*remembered horizon*)¹⁶ tovább élt, legalábbis az 1970-es évekig, a baloldal „antitotalitáriánus pillanatáig”.¹⁷

Nemrégiben Dan Stone brit történész mutatott rá arra, hogy a háború után az antifasizmus volt az uralkodó konszenzus mind Kelet-, mind Nyugat-Európában. Noha az antifasizmus Nyugat-Európában sohasem vált állami ideológiává úgy, ahogyan Kelet-Európában, „strukturálta és alakította” a háború utáni nyugat-európai társadalmakat. A fasizmus tanulságai vezették ugyanis rá a keresztény-konzervatív eliteket arra, hogy magukévá tegyék az osztályok közötti együttműködés, a jóléti állam és a parlamentáris demokrácia elveit.¹⁸ Kétségtelen, hogy Kelet-Európában instrumentalizálták az antifasizmust, és a hidegháborúban fegyverként használták a nyugati kapitalizmus ellen. Az is kétségtelen, hogy az „antifasiszta minimum” egyik eleme, a kompromisszumok nélküli antikommunizmus és antikapitalizmus elutasítása ekkorra – a hidegháború hatására – már a múlté. Ennek ellenére, az antifasiszta örökség morális és politikai tanulságait a vasfüggöny mindkét oldalán osztották (a baloldali értelmiségi körökön túl is) – éppen ezért kecsgetett legitimációs haszonnal a hidegháborús konfliktusban. Jelen tanulmány annak megértéséhez szeretne hozzájárulni, hogy mit jelentett az antifasiszta konszenzus szűkebben az emlékezetkultúrára nézve.

Kutatásunk budapesti, párizsi és auschwitz–birkenau levéltári forrásokon, valamint *oral history* interjúkon alapul. Elsőként az auschwitzi magyar kiállítás vizsgáljuk meg, és azt a kérdést helyezzük előtérbe, hogy a kiállítás miként jelenítette meg a zsidó szenvedést. Második lépésben rátérünk a párizsi kiállítás magyar részlegére, ahol a helyi, francia kontextusra és magára a kétoldalú

¹⁴ Seidman 2018.

¹⁵ Garcia et al. 2016: 2.

¹⁶ A kifejezéshez lásd Eley 1996: 79.

¹⁷ Christofferson 2004.

¹⁸ Stone 2014: 8–11.

együtműködésére kerül a hangsúly. Mivel az első esetben két szocialista ország együtműködéséről van szó, itt értelemszerűen nem a közös antifasiszta keretek megléte szorul igazolásra. A második esetben viszont elsősorban két zsidó szervezet együtműködéséről beszélünk, így itt nem a zsidó szenvedés hangsúlyozása a kérdéses. Ezzel a kettős fókusszal támasztjuk alá azt az állításunkat, hogy az antifasiszta emlékezetkultúra inkluzív volt (a zsidó szenvedést illetően) és egyben a hidegháborús határokon is átívelt. Nem szűk értelemben vett kiállítás-történetet írunk; mindkét esetben a kiállítások diszkurzív keretei érdekelnek bennünket.

A MAGYAR ÚT AUSCHWITZBA: OŚWIĘCIM

1945 után Magyarországnak szembe kellett néznie mindazzal, amit ekkor egyezményesen nemzeti katasztrófának tekintettek. Szemben Lengyelországgal és Franciaországgal, Magyarország szövetségese volt az összeomlott Harmadik Birodalomnak, és ennek nem pusztán politikai, hanem egyben morális következményei is voltak. Noha az ország 1944 márciusában német megszállás alá került, a háború utáni Magyarországnak számot kellett adnia a megszállás előtti politikájáról éppúgy, mint a megszállás alatti kollaborációról. Abban az országban, ahol legalábbis 1938-tól több lépésben kiterjedő zsidóellenes törvényalkotás folyt, a megszállás alatti deportálásokban pedig az állami szervek kulcsszerepet játszottak, a nemzeti felelősséget nem lehetett eltagadni. Szemben Lengyelországgal, a számottevő – döntően budapesti – túlélő zsidóság szintén befolyásolta a vészkorszak emlékezetét. Mivel az áldozatok többsége Auschwitzban vesztette életét, ennek a koncentrációs tábornak értelemszerűen központi hely jutott a közelmúltról szóló diszkurzusokban.

A táborok felszabadulásának 20. évfordulója 1965-ben alkalmat kínált annak bemutatására, hogy az államszocialista Magyarország hogyan viszonyul e nehéz örökséghez. Noha újabban az a nézet szilárdult meg, hogy a kiállítás az „ellenállás mítoszá” hangsúlyozta a nemzeti felelősség és a zsidó áldozatok helyett, és inkább a kommunista hősokról emlékezett meg,¹⁹ a történeti források ezt nem támasztják alá.

A kiállítás egy tágabb törekvés részeként jött létre, azzal a céllal, hogy az egykori tábor nemzetközi jelentőségű emlékhellyé váljon. Az 1950-es évek közepén megjelenő új elképzelések elindították az Auschwitz–Birkenau Állami Múzeum desztalinizációját egy kommemoratív hangvétel jegyében,²⁰ de egyben megerősítették a baloldali antifasiszta örökséget az ekkor Nyugaton megjelenő antitotalitáriánus diszkurzussal szemben.²¹ A Kazimierz Smoleń (1920–2012) hosszú igazgatósága kezdetén kidolgozott új kiállítási koncepció helyi szakemberek és hatóságok, illetve a Nemzetközi Auschwitz Bizottság (IAK), egy bécsi székhelyű ernyőszervezet együtműködésében született meg. Az IAK Európa minden

¹⁹ Rév 2004; Fritz 2012: 268–272; Szécsényi 2018.

²⁰ Huener 2003: 108–143.

²¹ Az utóbbiról lásd Lagrou 1999: 271.

részből tömörített túlélőket, és – Hermann Langbein (1912–1995) egykori politikai fogolynak, ekkor még az Osztrák Kommunista Párt tagjának főtítkársága alatt – részt vett a megőrzéssel, zárandoklattal, dokumentációval és kiállításokkal kapcsolatos oświęcim-i munkálatokban.²² Az IAK elevenítette fel a nemzeti kiállítások rendezésének szándékát is, amelyet már a legelső, 1946-os múzeumi tervek is megfogalmaztak.²³ A lengyel hatóságok 1959-ben hagyták jóvá az IAK javaslatát a nemzeti pavilonok felállítására, és az első kiállítások – a csehszlovák és a magyar – már 1960 legelején megnyíltak.

Erről az első, rögtönzött kiállításról egyelőre keveset tudunk. A kiállításért a Magyar Partizán Szövetség, illetve a szövetségen belül működő Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) felelt.²⁴ 1959 októberében Baschné Anna Mária (1893–1979), a spanyolországi Nemzetközi Brigádok egykori önkéntesét, ekkor a Partizán Szövetség szociális ügyeinek felelősét, Székely Károly (1898–1965) túlélőt, ekkor (feltehetően) a NÜB tagját,²⁵ valamint Cséri Lajos (1928–2020) szobrászművészt bízták meg a kiállítás elkészítésével. Ők hárman 1959 decemberében már a helyszínen dolgoztak az „auschwitz-i múzeum magyar szobájának” berendezésén. Az auschwitz–birkenau-i levéltár 14 fotót őriz a kiállításról,

²² Stengel 2012: 168–170. Az IAK-ot az auschwitz–birkenau-i koncentrációs tábor túlélői alapították 1952-ben, azzal a céllal, hogy összefogja az egyes – főként európai – országokban, a vasfüggöny mindkét oldalán működő ún. nemzeti lágerbizottságokat, ellássa a túlélők érdekképviseletét (elsősorban a kárpótlás terén), segítse az elkövetők jogi felelősségre vonását (az IAK fontos szerepet játszott például a frankfurti Auschwitz-perben), dokumentálja a náci rémtetteket, és ápolja Auschwitz emlékezetét. A ma Berlinben székelő bizottság 19 országból tömörít tagszervezeteket.

²³ Zbrzeska 1997: 98; Stengel 2012: 200–204.

²⁴ 1948-ban a Magyar Partizánok Bajtársi Szövetsége és a Partizánbarátok Szövetsége egyesülésével megalakult Magyar Szabadságharcosok Szövetsége (MSZHSZ), amelyen belül Partizán Tagozat működött. Csébi Lajosnak, a spanyolországi magyar önkéntes zászlóalj volt parancsnokának 1949-es letartóztatásától 1955-ig a tagozatnak gyakorlatilag nem volt vezetősége. 1955-ben az MSZHSZ-et és a Repülőszövetséget egységes szervezetbe, a Magyar Önkéntes Honvédelmi Szövetségbe (MÖHOSZ) tömörítették, amelyen belül ideiglenes vezetőséggel újra működött partizán tagozat. A MÖHOSZ-t 1956. október 30-án feloszlatták. A Magyar Partizán Szövetséget (MPSZ) önálló szervként az MSZMP PB 1957. július 9-i határozata alapján hozták létre. Az Országgyűlés kongresszusi termében november 23–24-én megrendezett küldöttközgyűlésen a 280 küldött elfogadta a szervezet alapszabályát, és megválasztotta az országos választmányt és bizottságokat. A Szabadság tér 16. alatt székelő MPSZ-t 15 tagú elnökség vezette, tagjai között voltak a Munkás-Paraszti Hatalomért Érdemmel kitüntetettek és a Nácizmus Magyarországi Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete, későbbi nevén a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága tagjai. Az MPSZ főtíkára 1969-es nyugdíjazásáig Gábor István (1909–?) volt. A NÜB-öt 1957-ben a Magyar Partizán Szövetség tagozataként azért hozták létre, hogy a faji üldöztetések túlélőit kártérítési ügyekben képviselje. Emellett a NÜB feladata volt túlélői csoportok alapítása és mozgósítása, illetve az üldöztetések emlékének ápolása, például emlékgyűjtés, megemlékezések, ismeretterjesztő programok segítségével. (A NÜB-ről lásd: Szécsényi 2017: 306–314.) Földes Pál 1957. augusztus 17-én az MPSZ vezetőségi ülésén adott beszámolója szerint addig 6000-en jelentkeztek a NÜB-be, amiből 2000-et már „leadminisztráltak” (MNL OL XXVIII-M-21 1. állag 1957. 91. ő. e.). A NÜB keretében és felügyeletével alakultak meg az egyes magyar táborbizottságok. A NÜB első vezetője Gáti Ödön (1913–1978), egykori spanyolországi önkéntes, dachau-i és buchenwaldi fogoly volt.

²⁵ Vö. Huhák–Szécsényi 2014: 46.

1. kép. Az 1960-ban megnyílt auschwitzi magyar kiállítás részlete
© Państwowe Muzeum Auschwitz–Birkenau
(Neg. Nr. 6314)

amelyek alapján kép alkotható a bemutatás módjáról (1–2. kép), sőt egyes tartalmi elemek is kivehetők: így a Petőfi-szobornál tartott 1942-es antifasiszta megmozdulásnak, a vidéki deportálásoknak, a Szálasi-féle hatalomátvételnek, a budapesti „nagy” gettó felállításának és a budapesti tömegsírok feltárásának a képei.²⁶ A kiállítás koncepciójáról azonban nehéz közelebbit mondani, amíg a forgatókönyv elő nem kerül.²⁷

Annyi azonban bizonyos, hogy a Partizán Szövetség már 1961 májusában egy kéttagú delegációt – Baschné Anna Mária mellett ezúttal Konok Ferencet (1914–1968), a Partizán Szövetség Országos Bizottságának tagját – küldött Oświęcimbe, hogy részt vegyen a szovjet kiállítás megnyitóján, és egyeztessen a magyar kiállítás újrendezéséről. Noha korábban, 1960 januárjában, a magyar kiállítás megnyitásakor Baschné és munkatársa, Székely Károly még úgy érezték, hogy „a terem nagyon szép lett”,²⁸ a csehszlovák és a szovjet kiállítás fényében a küldöttek most „igen szegényesnek” találták a magyar kiállítást, ami megerősítette őket abban, hogy újra kell rendezni. Látogatásuk során meg is állapodtak Smoleńnel, hogy az auschwitzi múzeum az új kiállítás céljára a korábinál jóval nagyobb helyiséget bocsát rendelkezésre.²⁹ Tárgyaltak továbbá az ún. *Auschwitz-album* átadásáról is: a csaknem kétszáz SS-fotóból álló gyűjtemény, amely 1944 májusában készült, és egy magyar transzport érkezését dokumentálta, ezt követően került a Legújabbkori Történelmi (később: Munkásmozgalmi) Múzeumba.

²⁶ PMAB Neg. Nr. 6313–6326.

²⁷ Az a „forgatókönyv-vázlat”, amelyet tanulmányában Szécsényi András az 1960-as kiállítás forgatókönyveként ismertet, valójában egy későbbi, feltehetőleg 1961-es javaslat a kiállítás újrendezésére.

²⁸ Idézi: Szécsényi 2018: 158.

²⁹ Lásd a küldöttség beszámolóját: MNL OL XXVIII-M-21.1/1961/4.

2. kép. Az 1960-ban megnyílt auschwitzi magyar kiállítás részlete
 © Państwowe Muzeum Auschwitz–Birkenau
 (Neg. Nr. 6320)

A budapesti Művelődési Minisztérium két évvel később, 1963-ban már nem a NÜB-öt, hanem a Legújabbkori Történeti Múzeumot bízta meg az új kiállítás elkészítésével. A kiállítás forgatókönyve és művészeti terve a múzeumban készült, de a munkafolyamatban természetesen külsős szakértők, valamint a minisztérium múzeumi főosztálya is részt vett. Noha a minisztériumnak jóvá kellett hagynia a forgatókönyvet, a múzeum főigazgatója, Gerelyes Ede (1927–1988) és Liptai Ervin (1927–) történész, a minisztérium akkori főosztályvezetője között fennmaradt levelezés arról tanúskodik, hogy a múzeum öntudatos és viszonylag autonóm szereplője volt az egyeztetéseknek.³⁰ A forgatókönyvet Csató Tamás (1929–2014) írta, az anyaggyűjtésben Horn Emil (1928–2001) és Kubinszky Judit (1932–2009) működött közre, a művészeti tervet pedig Boreczky László (1919–1999) készítette. Míg Csató Tamás még feltehetően a kiállítás megnyitása előtt elhagyta a múzeumot,³¹ hogy a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen oktasson, a többiek hosszú múzeumi pályát futottak be. Horn Emil például, aki az 1979-es harmadik auschwitzi magyar kiállítást is rendezte, a későbbi Munkásmozgalmi Múzeum munkatársaként a történeti kiállítások terén jelentős életművet hozott létre.³²

Egy 1965-ben megjelent cikkében Horn beszámolt azokról a belső vitákról, amelyek során a kiállítás forgatókönyve és művészeti terve megszületett. A múzeum munkatársai kezdettől fogva egyetértettek abban, hogy a kiállításnak túl kell lépnie Auschwitz „magyar fejezetén”, és ennél tágabban kell bemutatnia „a magyar utat Auschwitzba”. A vita akörül bontakozott ki, hogy hol is kell kezdeni egy ilyen elbeszélést: voltak, akik 1939-ben, mások 1944-ben indították volna a kiállítást. A forgatókönyv végül a Horthy-korszakot bevezető ellenforradalmi

³⁰ Lásd Gerelyes Ede levelét a Művelődési Minisztérium Múzeumi Főosztályának, 1965. január 11., MNM AD–I–240–75.

³¹ Kékesi Zoltán és Zombory Máté interjúja Csató Tamásnéval, 2020. november 27.

³² Bezzeg 2002.

3. kép. Az 1965-ben megnyílt auschwitzi magyar kiállítás részlete tablókkal © Państwowe Muzeum Auschwitz–Birkenau (Neg. Nr. 14107)

erőszakkal nyitott. Ez a döntés azon az értelmezésen alapult, amely a Horty-rendszert „fasiszta típusú diktatúrának” tekintette, amely – ahogy egyesek érveltek – „szükségyszerűen” vezetett Auschwitzhoz.³³

A nemzeti történelmi közelmúlt e narratívája korántsem volt új: már a háború utáni években megjelent, mind a népbíróságokon, mind a korai történelmi irodalomban. Lévai Jenő újságíró, a vészkorszak korai történésze a *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* (1946) című könyvében például úgy fogalmazott, hogy Szegedtől „töretlen vonal” vezetett Szálasiig.³⁴ Sós Endre, aki 1957 és 1965 között a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának és a Budapesti Izraelita Hitközségnek az elnöki tisztét töltötte be, és főszerkesztője volt az Új Életnek, 1962-ben „Orgovánnytól Auschwitzig” alcím alatt gyűjtötte össze a témában írt cikkeit, megjegyezve, hogy ez az út „a fehér terrortól a barna világpusztulásig” vezetett.³⁵ A vészkorszak eszerint nem 1938-ban, 1939-ben vagy 1944-ben kezdődött, hiszen a gyökerei visszanyúltak a forradalmak utáni évekre.

Ez a narratíva lehetővé tette, hogy a kiállítás forgatókönyvének készítői Auschwitz magyar okait állítsák a középpontba. Ehhez annak ellenére ragaszkodtak, hogy ez a tágabb történelmi koncepció Kazimierz Smoleń bírálóit is kiváltotta, aki a Magyar Partizán Szövetség Elnökségének írt 1965. január 9-i levelében megjegyezte: „a kiállítás egészének sérelme nélkül csökkenteni lehetne a kiállításnak azt a részét, amely az 1919–39-ig terjedő időszak történetét tárgyalja, és ezáltal szélesíteni lehetne a kiállításnak azt a részét, amely a magyarok sorsáról beszél Auschwitzban vagy más táborokban, a deportálásuk kezdetétől

³³ Horn 1965: 88. Lásd még Apor 2014.

³⁴ Vö. Zombory 2018.

³⁵ Sós 1962: 142.

4. kép. Az 1965-ben megnyílt auschwitzi magyar kiállítás részlete képzőművészeti alkotásokkal © Państwowe Muzeum Auschwitz–Birkenau (Neg. Nr. 14105)

egészen a II. világháború befejezéséig.³⁶ Smoleń a nemzeti kiállításokkal szemben támasztott általános elvet szerette volna érvényesíteni, amely szerint az egyes kiállítások hazájuk német megszállására és állampolgáraik auschwitzi sorsára koncentrálnak.³⁷ A Legújabbkori Történelmi Múzeum munkatársai ezzel szemben döntöttek úgy, hogy a kiállítást nem a német megszállással indítják.

1965-ben megjelent cikkében Horn kitért a „bemutató módjával” kapcsolatos dilemmákra is, és elmondta, hogy a Legújabbkori Történelmi Múzeum munkatársai végül egy „komorságában is felemelő”³⁸ *display* mellett döntöttek, amely egyaránt hangsúlyozta a tragédia mélységét és a győzelem üzenetét. A kiállítás a dokumentumok „egyszerű, mértéktartóan modern” bemutatására épült, amely a történelmi argumentációt és a kiállított források hitelességét állította előtérbe. A történelmi kiállítást ugyanakkor festmények, szobrok, grafikák egészítették ki, amelyeknek a szenvedés és a túlélés pátoszára kellett közvetíteniük (3–4 kép). A történelmi és az esztétikai hitelesség e kettősségének a holokauszt-kiállítások 1970-es években kirajzolódó új koncepciója vetett véget azzal, hogy a kiállítás egészét esztétikai entitásként kezdte kezelni (lásd 5–6. kép).

A „kiállítás »kiállítására«”,³⁹ hangsúlyos színrevitelére egyetlen mozzanat utalt csak a forgatókönyvben, mégpedig „a terem hossz tengelyében”, „14 dobogón elhelyezett fémdomborítás, amely tematikailag alkalmazkodik a falakon átellenben elhelyezett anyagokhoz /pl. darutollasok, tüntetők, katonák, munkaszolgálatosok, deportáltak, partizánok [...]/.⁴⁰ A kiállításról fennmaradt kevés fotóról

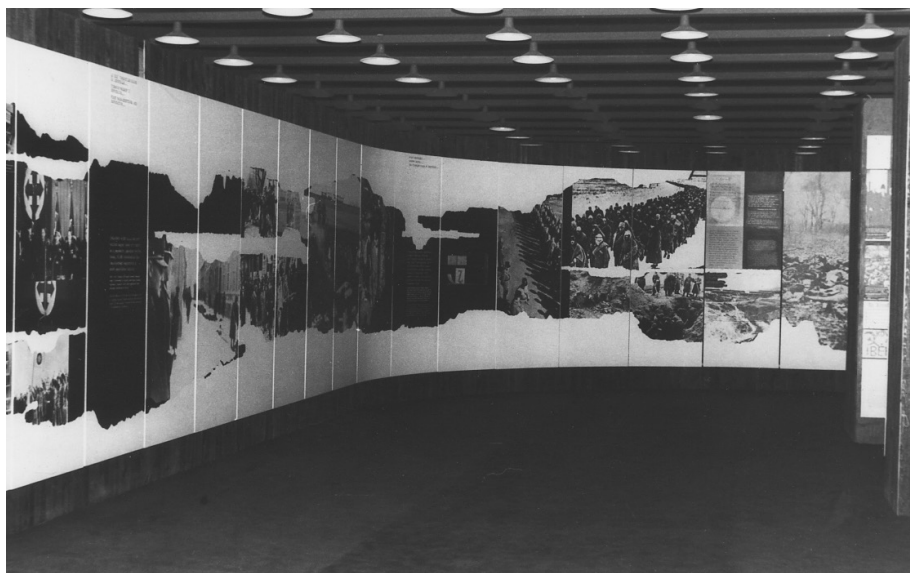
³⁶ Kazimierz Smoleń levele a Magyar Partizán Szövetség Elnökségének, 1965. január 9., <http://w3.osaarchivum.org/galeria/auschwitz/auschwitz.html> – utolsó letöltés: 2020. augusztus 31.

³⁷ Zbrzeska 1997: 99.

³⁸ Horn 1965: 89.

³⁹ Horn 1965: 88.

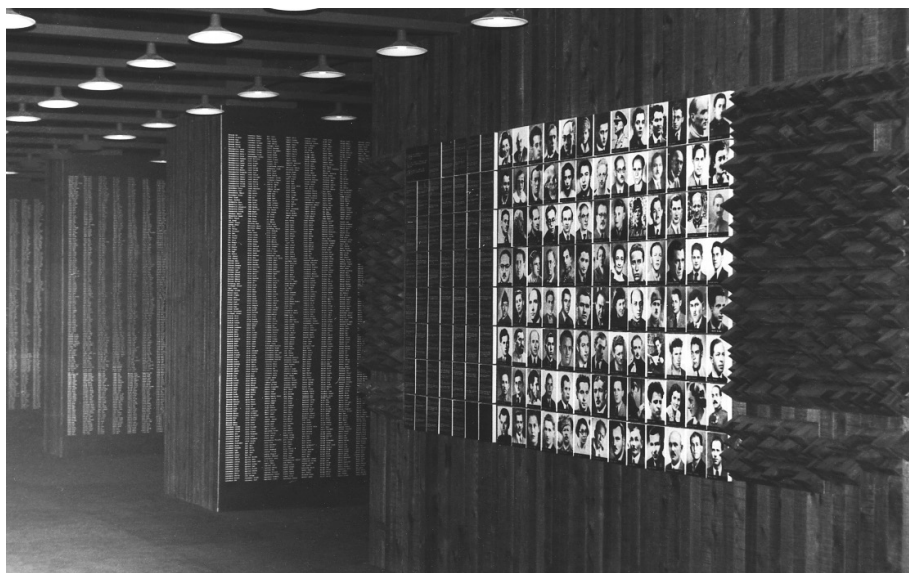
⁴⁰ Az Oświęcimmi Állami Múzeumban megrendezett kiállítás forgatókönyve. MNM-AD-I-8611-2002.

5. kép. Az 1979-ben megnyílt auschwitzi magyar kiállítás részlete nagyméretű fotónagyításokkal © Państwowe Muzeum Auschwitz–Birkenau (Neg. Nr. 20902-4)

nem derül ki egyértelműen, vajon ez az elképzelés megvalósult-e, a dobogókon mindenesetre a történetben fellépő *dramatis personae* tűnnek fel. A politikai elit ismert személyiségei mellett az idézetben említettek jelennek majd meg az ellenforradalmi terror, a gazdasági világválság alatti tüntetések, az antifasiszta akciók, a háború és a munkaszolgálat, a deportálások elbeszélésekor. A dobogók tehát az elbeszélés történeti hatókörét és szereplőit voltak hivatottak bevezetni, az a modell pedig, amelyet megjelenítettek, eltér az elkövető-szemtanú-áldozat hármásának a holokauszt-emlékezetre jellemző modelljétől. Ennek oka az, hogy az a történet, amelyet a kiállítás elbeszél, nem a genocídium, hanem a fasizmus története volt, amelyen belül ugyanakkor a genocídium elbeszélése kiemelt helyet és hangsúlyt kapott.

A fennmaradt forgatókönyv szerint a kiállítás 114 egységből állt, amelyek hét falon (A–G), „nagyméretű, falra szerelt táblókon”, illetve közepes és kisebb méretű, „a fal előtt lábakon álló táblókon” jelentek meg. Az egyes egységek iratokat, fényképeket, nyomtatványokat, plakátokat, történeti tárgyakat, illetve ezek másolatait tartalmazták, valamint nagyméretű fényképnagyításokat és falszövegeket, amelyek a fontosabb tematikus egységeket és a történet fordulópontjait vezették be. A kiállítás arányait érzékelteti, ha elmondjuk, hogy az 1–33. tábló (A-B-C) az 1919 és 1938 közötti periódust fogta át, az 34–110. tábló (D-E-F) az 1939–1945 közötti periódust, míg az utolsó, 111–114. tábló (G) a háború utáni korai éveket. Az A–F falakon elhelyezett egységek részletesen beszámoltak az antiszemitizmus különféle megnyilvánulásairól: a fehér terror idején a zsidók ellen elkövetett erőszakról és az 1920-as *numerus clausus* törvényről (B), a zsidóellenes

6. kép. Az 1979-ben megnyílt auschwitzi magyar kiállítás részlete a stilizált síratófallal, az áldozatok neveivel és fényképeivel © Państwowe Muzeum Auschwitz–Birkenau (Neg. Nr. 20902-13)

szervezetekről (B), az első, 1938-as, majd a második, 1939-es és a harmadik, 1941-es „zsidótörvényről” (B-C-D), az 1941 és 1945 közötti munkaszolgáltatásról (D), az első, 1941-es, kamenyec-podolszkiji deportálásról és tömegmészárlásról (D), az 1942-es újvidéki vérengzésről (D) és végül a német megszállás alatti zsidóellenes rendelkezésekről, tömeges deportálásokról (D-E), valamint a nyilas uralom alatt a budapesti zsidók ellen elkövetett atrocitásokról (F). A vészorszak utolsó szakaszát, azaz a német megszállás és a felszabadulás közötti rövid időszakot az 59–106. tábló mutatta be.

E történet egyetlen pontján sem maradt homályban az érintettek zsidósága: a kiállítás készítői a zsidó terminust nem helyettesítették általánosságokkal, nem a „fasizmus áldozatairól”, „üldözöttekről” vagy „mártírokról”, hanem világosan és egyértelműen mindvégig zsidóságról beszéltek.

De miért dedikálták a kiállítást – a forgatókönyvben javasolt falfelirat szerint – „400.000 auschwitzi magyar áldozat emlékének” ahelyett, hogy itt is kifejezetten zsidó áldozatokról beszéltek volna? Ez az ambivalencia válasz volt arra a dilemmára, hogyan lehet explicitté tenni a faji üldöztetést anélkül, hogy újra megerősítsék az alapjául szolgáló megkülönböztetést. Anélkül, hogy elhomályosították volna a népirtás zsidóellenes jellegét, a kiállítás készítői újraintegrálták az áldozatokat abba a nemzetbe, amely korábban faji alapon kizárta őket – pontosan úgy, ahogy ezt aztán a későbbi auschwitzi magyar kiállítások is tették (így a jelenlegi, 2004-ben megnyílt tárlat is, amely éppen ezért viseli *Az elárult állampolgár* címet). A kiállítás dedikációja ugyanakkor magába foglalta a nem

zsidó áldozatokat is – elsősorban a politikai üldözötteket. Roma áldozatokról a forgatókönyv nem szólt: az eddig előkerült dokumentumok alapján úgy látjuk, hogy először az 1979-ben megnyílt harmadik kiállítás kapcsán merült fel általános elvárásként, hogy számoljon be Auschwitz cigány áldozatairól is. Ekkor, az új kiállítás koncepciójának megvitatásakor a Munkásmozgalmi Múzeum Tudományos Tanácsának tagjai közül már többen is számonkérték a roma áldozatok bemutatását.⁴¹

A faji üldöztetés és népirtás tárgyalását az 1965-ös kiállítás a „fasiszta típusú” rezsim történeti bemutatásába integrálta. Az osztályuralmat, a politikai elnyomást, az expanzív nacionalizmust és az antiszemitizmust egymással összefüggő jelenségekként, az 1919 utáni rezsim inherens jellegzetességekként kezelte. A politikai, osztályalapú és faji elnyomás elleni küzdelmet ezért szintén egymással összefüggőként és egy általánosabb, baloldali-forradalmi küzdelem részeként tárgyalta. A kiállítás bemutatta például az 1930. szeptember 1-jei nagy tüntetést, amely mintegy 150 000 embert vitt az utcára, hogy „a nyomor, a reakciós rendszer, az erősödő fasizmus” ellen tiltakozzanak, ahogy a tablón (17. egység) szereplő felirat magyarázta. A helyi tiltakozások egyben internacionalista kontextusban jelentek meg: a kiállításon látni lehetett például, hogy antifasiszták csatlakoznak a német kommunista vezető, Ernst Thälmann szabadon bocsátásáért indított kampányhoz (23. egység). E törekvések ugyanakkor egy tágabb, antifasiszta humanizmus megnyilvánulásaiént jelentek meg, amelyet olyan értelmiségiek neve fémjelzett, mint Thomas Mann és Bartók Béla. A kiállítás „nagyon széles alapon” definiálta az antifasizmust, ahogy az egyik lektor, Betlen Oszkár (1909–1969), auschwitzi túlélő, kommunista újságíró, történész, ekkor a Párttörténeti Intézet munkatársa javasolta.⁴²

A lektorálási folyamat dokumentumai arról tanúskodnak, hogy az ellenállás és a zsidó szenvedés témái nem egymásnak ellentmondó prioritásokként, hanem egy közös fogalmi keret egymással összefüggő elemeiként jelentek meg mind a külső szakértők, mind a múzeumi szakemberek számára. Egy példát említve: amikor az egyik lektor, Márkus László (1920–2011) történész, ekkor a Történettudományi Intézet munkatársa, „az antifasiszta erő” bemutatása kapcsán több adatot várt a szervezett munkásságról, és egyben azt is kifogásolta, hogy a több mint 20 000 zsidó áldozattal járó 1941-es kamenyec-podolszkiji deportálás „dokumentációja nem kielégítő”,⁴³ olyan követelményeket fogalmazott meg, amelyek korántsem voltak egymással ellentétesek vagy egymást kizárók.

⁴¹ Lásd Emlékeztető a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Tudományos Tanácsának üléséről, 1978. december 18., MNM AD-I-1490-79, kül. 2, 3, 6.; ill. Jegyzőkönyv a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Tudományos Tanácsának 1979. V. 9-i üléséről. MNM AD-I-1490-79, kül. 4, 6, 9.

⁴² Betlen Oszkár: Az Oświęcimben létesítendő magyar kiállítás forgatókönyvéről. 1964. július 14., MNM-AD-I-3339-83.

⁴³ Márkus László: Lektorai jelentés az auschwitz kiállítás forgatókönyvéről. 1964. július 27., MNM-AD-I-3339-83.

Az antifasiszta ellenállás bemutatása a kiállításon sem terelte el a figyelmet arról a szenvedésről, amelyet a fasiszmus az üldözöttekre, különösen a zsidókra mért. Ellenkezőleg, az *Auschwitz-album*nak a kiállításon szereplő képei és a budapesti tömegsírokról készült fényképek iszonyatos részletességgel mutatták be szenvedéseiket. A kiállítás összességében jelentőségteljes – noha nem egyedi – szerepet tulajdonított a zsidó népiértésnek, és a faji-politikai üldöztetés áldozatait nem hierarchikus módon jelenítette meg.

A kiállítás a morális és politikai felelősség kérdését egyszerre fogalmazta meg nemzeti és osztálykategóriákban. Természetesen hangsúlyozta az uralkodó elit politikai felelősségét, az antiszemitizmust azonban az állami propaganda, a faji törvényhozás, a zsidóellenes szervezetek és a társadalmi előítéletek együttes termékeként láttatta, és érzékeltette azt is, hogy a zsidóellenesség áthatotta a nem domináns társadalmi rétegeket is. A 32. tabló például az 1939-es, második „zsidótörvény” mellett egy fotót tartalmazott, amelyen ez a felirat látszott: „Menedékházunkat kizárólag keresztény származású vendégek látogathatják.” Mivel a jogi szabályozás ilyen korlátozásokat 1944 előtt nem vezetett be, a két kiállítási tárgy egymás mellé helyezése azt sugallta, hogy az alulról jövő kezdeményezések időnként felülmúlták vagy előrevetítették az állami szintű rendelkezéseket.⁴⁴ Szó sincs tehát arról, hogy a kiállítás kizárólag az uralkodó osztályokat tette volna felelőssé a zsidóság tragédiájáért.

A kiállítás készítői a magyar és a német felelősség kérdését is kiegyensúlyozottnak mutatták be. A kiállítás kitért arra, hogy a revíziós szándékok milyen szerepet játszottak a németbarát politikában és a zsidóellenes törvényalkotásban. A náci Németország szerepének bemutatása sem jelentette a helyi felelősség elhárítását; ellenkezőleg, a deportálásokat a német megszállás és a helyi törekvések együttes eredményeként, összességében pedig egy negyed évszázados zsidóellenesség tetőpontjaként ábrázolta.

A kiállítás hazai visszhangja jelentősnek mondható. A tárlat nem utazott ugyan, de az országos, regionális és felekezeti sajtó (zsidó és katolikus egyaránt) tudósított az előkészítéséről, majd megnyitásáról. Az utóbbi egybeesett a táborok felszabadításának évfordulóján, április 11-én rendezett nemzetközi megemlékezéssel, amelyen népes magyar küldöttség is részt vett. A nagyközönség egy – megválogatott – része utazhatott is: az IBUSZ a NÜB-bel együttműködésben már 1960 óta kínált szervezett zarándokutakat az oświęcimmi múzeumba.⁴⁵ Magyarországon elérhetőek voltak továbbá a központi és a magyar kiállítás katalógusai: Kazimierz Smoleń múzeumi vezetőjét 1966 és 1986 között többször is kiadták,⁴⁶ Horn Emil szerkesztésében pedig megjelent egy kisebb katalógus a magyar ki-

⁴⁴ Horn egy későbbi, 1977-es előadása egyértelművé teszi, hogy a történelmi múlt „színpadra állítóiként”, ahogy fogalmazott, a történelmi kiállítások rendezésekor mennyire tudatosan bántak a történelmi dokumentumok ilyen típusú szembeállításával. Lásd: Horn Emil: A történelmi kiállítások mint a történelmi publicisztika sajátos válfaja. MNM-AD-I-1145-78.

⁴⁵ Szécsényi 2018: 156.

⁴⁶ Smoleń 1966.

állításához.⁴⁷ Utóbbi a kiadványban szereplő fotókon és a sárga csillagot felidéző grafikai terven keresztül is hangsúlyozta a zsidó szenvedést.

Ahogy azonban az 1970-es években lassanként megjelent a holokauszt-émlékezet új koncepciója, az elterjesztésében kulcsszerepet játszó magyar szakemberek – elsősorban az 1979-es kiállítás rendezője, Horn Emil és munkatársa, Jalsovszky Katalin, aki az új kiállítás képanyagát válogatta – elégedetlenül tekintettek arra, ahogy az 1965-ös kiállítás a népiertást megjelenítette. Egy 1999-es, a Soá Alapítványnak adott interjúban Horn Emil beszélt a gyerekkoráról, amelyet Budapesten, asszimilált zsidó családban töltött, valamint a túléléséről és a háború utáni pályájáról.⁴⁸ Múzeumi munkájáról szólva elhatárolta magát az 1965-ös auschwitz-i kiállítástól, azt állítva, hogy nem koncentrált eléggé a zsidók szenvedésére. Helyette az újabb, 1979-ben megnyílt kiállítást érezte magáénak, amely még az interjú idején is állt az Auschwitz–Birkenau Állami Múzeumban. Ez az újabb, harmadik auschwitz-i magyar kiállítás valóban fordulópontot jelentett a pályáján, és megelőlegezte a posztoszocialista Magyarország első nagyobb szabású, szintén általa rendezett holokauszt-kiállítását (*A Holocaust Magyarországon*. Budapesti Történeti Múzeum, 1994). Azok a kiállítások, amelyeket az 1970-es évek első felében rendezett a sachsenhausen-i (1973), a ravensbrücki (1973) és a mauthauseni (1975) emlékhely számára, arról tanúskodnak, hogy az antifasiszta modell-től egészen addig nem fordult el, amíg az évtized végén az új auschwitz-i kiállítás forgatókönyvébe bele nem fogott.⁴⁹

Szemben az 1965-ben megnyílt második kiállítással, az 1979-es kiállítás a legszorosabb értelemben holokauszt-kiállítás volt. Horn új kiállítási javaslata szerint a korábbi kiállításon szereplő sok „fotó és történeti dokumentum [...]” nagy része nincs közvetlen kapcsolatban a témával.⁵⁰ Mindez arra utal, hogy az új javaslat készítői radikálisan eltérő módon tekintettek az Auschwitzcal kapcsolatosan elbeszélendő történetre. Az új kiállítást Horn az *Auschwitz-album* anyagára építette, amelynek másolata, ahogy korábban láttuk, még 1961-ben került a Legújabbkori Történeti Múzeumba, a fotók egy részét pedig már az 1965-ös kiállításban is felhasználták. Most viszont az album képei kerültek a kiállítás középpontjába – ez a döntés pedig újraírta a kiállítás történeti hatókörét is.

Az 1979-es kiállítás forgatókönyve a bejáráttal szemben egy „óriási Európa-térképet” képzelt el, amely a „megszállt vagy csatlós országok zsidóságának

⁴⁷ Horn 1969.

⁴⁸ Emil Horn: Interview 48988, Tape 4, 23:10-24:25, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 1999.

⁴⁹ Lásd Horn Emil: A sachsenhauseni volt koncentraciósi tábor magyar kiállításának forgatókönyve. MNM AD–I–1160–74.; A ravensbrücki volt koncentraciósi táborban felállításra kerülő magyar kiállítás forgatókönyve. MNM AD–I–7810–2002; A mauthauseni volt koncentraciósi táborban felállítandó állandó magyar kiállítás tervezete. MNM AD–I–8440–2002.

⁵⁰ Az Oświęcim-i Mártír-Emlékmúzeum magyar pavillonjában megrendezésre kerülő új állandó kiállítás tématerve. MNM AD–I–1649–80, 1.

sorsát” mutatja be „1944. március 19-ig”.⁵¹ Egy rövid szakasz beszámolt ugyan az „Auschwitzba vezető magyar útról” is, a kiállítás azonban főként 1944 eseményeire fókuszált, és a magyar zsidóság sorsát a holokauszt általános összefüggésébe illesztve mutatta be. Szemben az 1965-ös előzménnyel, az új kiállítás 1980-ban Budapestre utazott, ahol *Memento 1944* címmel nyílt meg a Munkásmozgalmi Múzeumban, mielőtt egy tucatnyi vidéki városba is továbbutazott volna.

Jalovszky Katalin, aki akkor a Munkásmozgalmi Múzeum muzeológusa volt, később pedig a Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának munkatársaként játszott fontos szerepet a magyarországi holokauszt fotográfiáinak kutatásában és archiválásában, egy nemrégiben készült interjúban felidézte, mennyire idejélműltnek tűnt számukra a korábbi kiállítás – esztétikai szempontból is.⁵² Az új kiállításon dolgozó szakemberek, Horn és Jalovszky egy új kiállítási stílusban hittek, amely a látogatónak a kiállítással mint esztétikai egységgel szembeni tapasztalatára épült, és amely a mai napig meghatározza a holokauszt-kiállítások esztétikáját, Jeruzsálemtől Washingtonon át Budapestig.

Az 1979-es kiállítás készítői nagyméretű fotónagyításokat és egy vagonat használtak arra, hogy egy immerzív térben átélhetővé tegyék a deportáltak sorsát. A forgatókönyv a kiállítás előcsarnokába például egy „óriási fogadófalat” javasolt: egy hátulról megvilágított vásznat, amelyre a kiállításról távozó nézők „állandóan mozgó” árnyéka vetült rá... Azaz a kiállítás sajátosan *esztétikai* tapasztalata a kiállításra érkező látogatókat „másodlagos tanúkká” kívánta avatni.⁵³ Nem meglepő, hogy Piros Tibor (1922–2010) grafikus, a kiállítás tervezője határozottan tiltakozott, amikor az előzetes egyeztetések során felmerült, hogy a korábbi kiállításon szereplő műalkotások bekerülhetnének az újba, mégpedig azért, mert „megbonthaták a kiállítás esztétikai összhangját”.⁵⁴

Noha az esztétikai és a konceptuális kérdések összefüggtek, az új kiállítások lektorait a formai aspektusok kevésbé foglalkoztatták. A Múzeum Tudományos Tanácsának belső vitái arról tanúskodnak, hogy a történészeket és múzeumi szakembereket a 1944-re koncentráló, szűk történeti fókusz aggasztotta. Kevesen voltak – különösen a koncepció első, 1978-as vitáján –, akik nem adtak hangot fenntartásuknak, miszerint az új koncepció esetleg azt sugallhatja, hogy az antiszemitizmus „német import” volt. Javasolták, hogy a kiállítás megfelelő részletességgel mutassa be az ellenforradalmi rendszer zsidóellenes jellegét, és az antifasiszta küzdelmek bemutatását is hiányolták. Itt ismét azt látjuk, hogy a kettő nem jelentett egymást kizáró követelményt. Ebben a tekintetben a Tudományos Tanács tagjai – így például Tamás István (1920–1989) muzeológus, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgató-helyettese; Verő Gábor (1925–2014), a NÜB

⁵¹ Az auschwitzi kiállítás forgatókönyve (Horn-féle utolsó) és kiállítási fotóterve. MNM AD-I-1630-80, 3.

⁵² Kékesi Zoltán interjúja Jalovszky Katalinnal, 2020. május 20.

⁵³ LaCapra 2001.

⁵⁴ Emlékeztető a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Tudományos Tanácsának üléséről. 1978. december 18., MNM AD-I-1490-79, 5.

vezetőségi tagja és a Művelődési Minisztérium Közgyűjteményi Főosztályának főigazgató-helyettese; Szabó Ágnes (1922–2001) történész, a Párttörténeti Intézet munkatársa; Dávid Lajos (1926–1993) helytörténész, a Xántus János Múzeum igazgatója – az új javaslatot többnyire a korábbi koncepció alapján bírálták.⁵⁵

Horn Emil és munkatársai természetesen nem kívánták a Harmadik Birodalomra hárítani a felelősséget. A deportálások kapcsán mindkét kiállítás, a régi és az új is részletesen beszámolt a helyi elkövetők és állami szervek felelőségéről. Végző soron épp azért volt lehetséges (noha vitatott) az átmenet a régiből az újba, mert az előbbiben már jelen volt a zsidó szenvedés kodifikált és koherens elbeszélése.

A MAGYAR ZSIDÓK HARCA A HITLERIZMUS ELLEN: PÁRIZS

Mialatt Budapesten folytak az auschwitzi nemzetközi kiállítás új, 1965-ös magyar pavilonjának előkészítő munkálatai, a párizsi kiállítás szervezői megkeresték a magyar hatóságokat. A ma Mémorial de la Shoah néven ismert intézmény a náci rémtettek dokumentációs bizottságaként kezdte meg működését 1943-ban (Jelenkori Zsidó Dokumentációs Központ, Centre de documentation juive contemporaine, CDJC). Ez a funkciója 1956-ban bővült ki jelentősen, amikor felavatták Az Ismeretlen Zsidó Mártír Sírját (Tombeau du Martyr Juif Inconnu, TMJI). Az intézményegyettes (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért: Mémorial) a hatvanas évek elejére nemcsak Franciaországban, hanem világszinten is befolyásos kutatóintézeté, emlékhelyé és múzeummá vált.⁵⁶ Az európai zsidó tragédiáról addig megrendezett számos nemzetközi kiállításuk közül az 1965-ös *Zsidók a hitlerizmus elleni harcban* két szempontból is a legjelentősebbnek mondható. Egyrészt a nemzetközi – és hangsúlyosan: a vasfüggönyön átívelő – együttműködés mértékét tekintve, másrészt a szervezők által a kiállításnak tulajdonított jelentőség szerint is, hiszen a tárlat a párizsi emlékhely állandó kiállítása lett. A nemzetközi kiállítás 16 országot foglalt magában, köztük Izraelt, illetve teret kapott a Zsidó Világkongresszus (World Jewish Congress, WJC) tevékenysége is. Az egyes szekciók kiállítási anyagait, összesen 180 panelt, 20 vitrint és 2000 fotót, dokumentumot és műtárgyat a részt vevő országok és hatóságok illetékes szervei gyűjtötték össze.⁵⁷

A keleti blokk hat országának részvétele történeti okokból létfontosságú volt, hiszen a náci zsidóüldözés legnagyobb mértékben ezt a régiót érintette. Ezen országokból olyan kiállítási anyagot kaptak a szervezők, amelyhez más úton nem juthattak volna hozzá. Országok és nem pusztán zsidó szervezetek együttműködése valósult meg: az egyik oldalon a Mémorial, amelynek a vezetői – zsidó származásuktól

⁵⁵ Emlékeztető a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Tudományos Tanácsának üléséről. 1978. december 18., MNM AD–I–1490–79; ill. Jegyzőkönyv a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Tudományos Tanácsának 1979. V. 9-i üléséről. MNM AD–I–1490–79.

⁵⁶ Jockusch 2012; Perego 2014; Heuman 2015.

⁵⁷ L'exposition 'Les Juifs dans la lutte contre L'Hitlerisme'. *Le monde juif* no. 2, avril-juin 1964, 29.

függetlenül – franciák voltak, a működéséhez pedig a francia kormány is hozzájárult; a másik oldalon pedig – így például magyar részről is – sokféle, korántsem kizárólag zsidó intézmény vett részt az együttműködésben (a magyar kiállítás esetében a Partizán Szövetség, az Országos Széchényi Könyvtár, a Párttörténeti Intézet és a Hadtörténeti Múzeum is). A szocialista országok részvétele ráadásul nem merült ki dokumentumok átadásában: hivatalos állami reprezentánsaik és az itteni zsidó szervezetek képviselői egyaránt meghívást kaptak az ünnepélyes megnyitóra, amellyel több esetben a legmagasabb diplomáciai szinten éltek is.⁵⁸

Magyarország részvétele ugyanakkor korántsem volt magától értetődő. A WJC-ben a Szovjetunió zsidóságának helyzete körül eszkalálódó hidegháborús ellentét ellene szólt az együttműködésnek egy nyugati antikommunista zsidó intézménnyel, amelyet a Joint Distribution Committee és a Claims Conference támogatott. A *Zsidók a hitlerizmus elleni harcban* című kiállításnak utóbbi a legbőkezebb támogatója volt: 50 ezer frankkal járult hozzá az előkészítési munkálatokhoz annak fejében, hogy a szervezők a Claims Conference programigazgatójának tanácsadó felügyelete mellett dolgoznak.⁵⁹ A kelet–nyugati együttműködés ellen szólt az is, hogy a kiállítás előkészítésére éppen az Adolf Eichmann elrablása és izraeli bíróság elé állítása keltette nemzetközi bonyodalmak idején került sor. Márpedig a Magyar Népköztársaság a nemzetközi színtéren vehemensen támadta a cionizmust, és nyíltan visszautasított minden együttműködést Izraellel. A kiállítási koncepció egyértelmű cionista felhangjai ellenére azonban a magyar hatóságok mégsem tudták visszautasítani, hogy együttműködjenek a párizsi intézménnyel. Az első pillantásra valószerűtlen francia–magyar együttműködésnek a II. világháború közösen osztott antifasiszta öröksége biztosított legitimációs alapot és kulturális jelentőséget mindkét résztvevő fél számára.

A francia kezdeményezés egyértelműen antifasiszta természetű volt, amennyiben a népeknek/nemzeteknek a közös náci ellenség ellen viselt hősiességüket a nemzetközi harcot vitte színre (lásd a kiállítás címváltozatait: „contre l’Hitlerisme”, „contre Hitler et nazisme”). Az „antifasiszmus” fogalma hidegháborús okokból hiányzott a kiállítás szervezőinek szókészletéből. Nyugati nézőpontból a fasiszmus és antifasiszmus fogalmait a kommunista blokk ágensei túlhasználták, amikor történeti földrajzi kontextushoz, azaz a Harmadik Birodalomhoz szorosán nem köthető módokon alkalmazták; esetenként pedig egyenesen visszaéltek velük, mint például a Német Szövetségi Köztársaság „re-fasizálódása” elleni kampányokban.⁶⁰ Ugyanakkor a történetileg és földrajzilag kötött „Hitler-ellenes/nácizmusellenes” fogalom a franciák szókészletében elég általános volt ahhoz, hogy ne csak a Harmadik Birodalom diktátora elleni küzdelemre utaljon, hanem a szövetségesei, mi több, az általa képviselt program, világnézet ellen viselt harcra is.

A Mémorial diskurzusa tehát anélkül volt antifasiszta, hogy használta volna a fasiszmus fogalmát. Szerkezetét tekintve, implicit módon volt antifasiszta.

⁵⁸ Heuman 2015: 137–139.

⁵⁹ Perego 2007: 130.

⁶⁰ Lemke 1993; Weinke 2002.

A háború közös antifasiszta örökségére hagyatkozott, amikor a kiállítás tárgyául a közös küzdelmet jelölte meg, amely nemzetközi (internacionalista, a népek összefogása a közös ellenéggel szemben), egyetemes (morális jelentősége van az egész emberiség számára), integratív (befogadó a zsidók és a nem zsidók számára egyaránt) és rasszizmusellenes. A kiállítás címe a közös antifasiszta küzdelemre utal, amelyben más népek mellett a zsidók is részt vettek. A katalógushoz írt előszavában Isaac Schneersohn (1879/81–1969), a CDJC alapítója és elnöke arra figyelmeztetett: „Semmi sem maradhat ki vagy felejtődhet el mindabból, ami az ellenállás eposzát adja, amely egyesítette minden ember, minden vallásfelekezet és minden ország ellenállását, amelyek harcot indítottak a Bestia uralma ellen.”⁶¹ Bernard Mark (1908–1966) történész, a varsói Zsidó Történeti Intézet igazgatója⁶² a kiállítás katalógusához írt Bevezetőjében így fogalmaz: soha a diaszpóra 2000 éves történetében nem harcoltak a zsidók olyan bátran, mint „a zsidók és az egész emberiség halálos ellensége ellen viselt legutóbbi háborúban”. Nem véletlen, hogy a kommunista Mark cionista bevezetője fémjelzi a katalógust: a lengyel zsidó intézet igazgatója egy munkatársával együtt szorosan együttműködött a párizsi szervezőkkel a kiállítási koncepció kidolgozásában.⁶³

A Mémorial nem kommunista antifasiszmusa korántsem jelentette, hogy a zsidó szenvedést elhallgatták volna. Ellenkezőleg: ennek bemutatását a náci megszállás alatt Schneersohn elsőként említette a kiállítás három fő célkitűzése között. Mark szerint a zsidó hozzájárulás a közös antifasiszta küzdelemhez a zsidók nemzeti újjászületéséhez fűződő jogát volt hivatva demonstrálni a szabad és egyenlő nemzetek egyetemes családjához való csatlakozás jegyében, illetve ellensúlyozni a zsidókról alkotott képet, amely szerint kizárólag a náciizmus passzív áldozatai lettek volna.⁶⁴ Ez utóbbi elképzelés Schneersohn szerint a zsidó ellenállás figyelmen kívül hagyását jelenti.⁶⁵ Cionista felhangjai ellenére, vagy talán éppen amiatt a kiállítás a szervezők tudatos fellépését tükrözte az áldozatközpontú emlékezeti narratíva ellen, amelyet a jeruzsálemi per, különösen pedig Hannah Arendt nyújtotta értelmezése népszerűsített.⁶⁶ Schneersohn, Mark és munkatársaik helyre kívánták állítani a zsidók egyenlő státuszát a nemzetek között, hiszen jelentős számban csatlakoztak „a nagy náciellenes koalícióhoz”.⁶⁷ A kiállítás tehát nem a zsidó és nem zsidó szenvedés közötti különbségre helyezte a hangsúlyt, hanem a zsidók egyenlő státuszára a közös küzdelemben.

A kiállítás második célkitűzése az volt, hogy bemutassa, a zsidók különösen nehéz körülmények között harcoltak „hóhéraik ellen”,⁶⁸ hiszen „kettős halál”

⁶¹ Schneersohn 1965: 7; vö. Mark 1965.

⁶² Markról lásd Kichelewski 2010.

⁶³ Vö. Stach 2016.

⁶⁴ Mark 1965: 14.

⁶⁵ Schneersohn 1965: 6.

⁶⁶ Azouvi 2012: 296–301.

⁶⁷ Mark 1965: 11.

⁶⁸ Schneersohn 1965.

fenyegette őket: zsidóként és ellenállóként.⁶⁹ A hősiesség és az áldozatiság közötti egyensúly problémáját Schneersohn abban látta, hogy a zsidó mártírium felkavaró képei azáltal, hogy az ellenállás helyett a szenvedésre helyezik a hangsúlyt, csak erős érzelmek felkeltésére alkalmasak a látogatókban, anélkül, hogy tiszteletet ébresztenének bennük az áldozatok iránt.⁷⁰

Végül, harmadik célkitűzésként, a kiállítás különös figyelmet kívánt szentelni az „igazaknak”, akik nem zsidóként mentették üldözött ember- és honfitársaikat, és akiknek tettei a koncepció szerint az ellenállás egy formájaként értelmeződtek.⁷¹ A kiállítási koncepció az ellenállási formák hierarchikus fokozatait különböztette meg. Leginkább a fegyveres harcot értékelte, amelyen belül megkülönböztette a zsidók csatlakozását a nemzeti ellenállási mozgalmakhoz, illetve a legmagasabb morális státuszú kollektív zsidó fegyveres harcot.

A magyar hatóságok nem alaptalanul tekintették nemzetközi antifasiszta kiállításnak a francia kezdeményezést. Marius Moutet, a TMJI Világbizottságának tiszteletbeli elnöke 1963. március 14-én lépett kapcsolatba a magyar külügyminiszterrel, majd másnap a minisztérium kulturális attaséjával. A küldemény egy levelet, a francia intézményről szóló ismertető Jegyzéket és a kiállítás tervét három pontban felvázoló Emlékeztetőt tartalmazott, hogy sorvezetőül szolgáljon a dokumentumok összegyűjtéséhez.⁷² Moutet a CDJC-t a „német barbárság történetét” őrző hatalmas levéltárként jellemezte, az emlékhelyet pedig a „náci üldöztetés szörnyű tragédiájára” emlékeztető intézményként. Különböző módokon, de mindkettő azért küzd, írta, hogy „a nácik és fasiszták szörnyű rémtettei, amelyeket egész Európában a hitleri uralom idején” követtek el, nehogy feledésbe merüljenek.

Ez a bemutatás a zsidó ellenállást a közös antifasiszta küzdelembé ágyazta. Az Emlékeztető első pontja felvázolta a zsidó ellenállás narratíváját, amely 1933-ban kezdődik sajtópropagandával, tiltakozó demonstrációkkal, illetve a német áruk bojkottjával, majd az egyéni és kollektív ellenállás különféle formáival, a zsidók részvételével teljeseedik ki a szervezett nemzeti ellenállásban, illetve az ellenállás voltaképpeni zsidó szervezeteiben. „A zsidó nép így harcolt a nácizmus ellen, és járult hozzá a szövetségesek győzelméhez.” A második pont a nem zsidók, az „igazak”, a „nemes és igaz lelkek” ellenállását fogalmazta meg, azaz a zsidók mentését és segítését. A harmadik pont pedig a „zsidó élet feltámadását” idézte fel a katasztrófa után. Ékes bizonyítékeként annak, hogy hősiesség és szenvedés nem zárja ki egymást, a Jegyzék kifejezésre juttatta, hogy a kiállítás be kívánja mutatni „hatmillió testvérünk teljes kiirtását minden szenvedésükkel és hősiességükkel” együtt.

Moutet felhívását a kiállítási részvételre, illetve a szükséges dokumentáció összegyűjtésével kapcsolatos közbenjárásra a minisztérium válasz nélkül hagyta.⁷³ E demonstratív közömbösséggel élesen szemben állt a dokumentációban

⁶⁹ Mark 1965: 12.

⁷⁰ Schneersohn 1964–1965.

⁷¹ Schneersohn 1965.

⁷² MNL OL XIX-A-21-a-K-2-31/1963. Vö. Lés préparatífs, 1964.

⁷³ Sós Endre Feljegyzése, 1963. július 5., MNL OL XIX-A-21-a-K-2-61a/1963.

voltaképpen érintett magyar szervek elkötelezettsége és elhivatottsága. A Magyar Izraeliták Országos Képviselete (MIOK) nevében Sós Endre elnök a francia kezdeményezésben való részvétel mellett érvelt az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) számára írt, március 18-i feljegyzésében. Hivatkozva Schneersohn „mai napon hozzánk eljuttatott levelére” hangsúlyozta, hogy a kiállítás iránt világszerte nagy érdeklődés mutatkozik, a Volt Szovjet Frontharcosok Bizottsága már biztosította a francia szervezőket arról, hogy részt vesznek az anyaggyűjtésben, illetve, emléketetett Sós, „az előző párizsi kiállításokon is részt vettünk”.⁷⁴

A magyar zsidó hitközség és a párizsi zsidó intézmény együttműködése ekkor már majdnem évtizedes múltra tekintett vissza. A TMJI Világbizottságának 1956. júniusi felkérése nyomán⁷⁵ országos szintű anyaggyűjtés kezdődött, hogy a Párizsban felavatandó emlékhely számára megküldhessék a magyar zsidóság tragédiájának állomásait és veszteségeit bemutató, a sírboltban elhelyezendő ún. megillát, a magyarországi mártíremlékművekről készült fényképalbumot és mártírnévsort, illetve az állandó kiállítás számára gyűjtött dokumentációt.⁷⁶ Az 1961-ben megnyílt, *Élet és lázadás a varsói gettóban és a keleti országok gettóiban* című nemzetközi kiállításához szintén érkezett Budapestről dokumentációs anyag, a megnyitón pedig Sós Endre vezetésével magyar delegáció is képviseltette magát.⁷⁷

1965-ös Feljegyzésében a MIOK elnöke jelezte az ÁEH számára, hogy a párizsi szervező bizottság ezúttal is meghívta a magyar zsidóság delegációját, hogy személyesen vegyenek részt a „nemzetközi antifasiszta jellegű kiállítás” ünnepélyes megnyitóján és a kapcsolódó rendezvényeken. Hozzátette ugyanakkor: „Sajnos nem egészen könnyű az anyag magyarországi részének összeállítás, mert – valljuk be őszintén – a magyarországi antifasiszta zsidó ellenállás nagyon jelentéktelen volt.”

Április 23-án Sós szóbeli engedélyt kapott az anyaggyűjtésre, amelybe a hitközség mellett bekapcsolódott a Párttörténeti Intézet, az Országos Széchényi Könyvtár és a Hadtörténeti Múzeum is.⁷⁸ Végül összesen kilenc tabló készült el, amelyeket július 10-én küldtek ki Párizsba.⁷⁹ A Külügyminisztérium 1963. december 6-i tájékoztatása szerint azonban a MIOK „Az Állami Egyházügyi Hivatal segítségével 10 tablót állított össze és juttatott el Párizsba.” Ebből kilenc

⁷⁴ Feljegyzés, 1963. március 18., MNL OL XIX-A-21-a-K-2-31/1963.

⁷⁵ Isaac Schneersohn június 6-i felkérő levelét lásd Milev VI-6, 34. doboz: MIOK-iratok a párizsi holokauszt-emlékművel kapcsolatban (1956), illetve Sós 1962.

⁷⁶ Jelentés dr. László főtitkár úrnak, Az Ismeretlen Zsidó Vértanú párizsi emlékkiállítására küldendő magyar dokumentációs anyag, Budapest, 1956. szeptember 9. Milev, VI-6, 34. doboz: MIOK-iratok a párizsi holokauszt-emlékművel kapcsolatban (1956).

⁷⁷ Megérkezett Párizsba a fasiszta idők zsidó gettóiról szóló kiállítás magyar anyaga. *Új Élet* 1961. október 1., illetve A Magyar zsidóság képviselőinek párizsi látogatása. *Új Élet* 1961. december 1. Az együttműködés dokumentumait lásd MNL OL XIX-A-21-a-K-2-14, a, b, c, d, e/1-61.

⁷⁸ Kézzel írt feljegyzések Sós március 18-i Feljegyzésének hátoldalán, MNL OL XIX-A-21-a-K-2-31/1963.

⁷⁹ Lásd Sós Endre 1963. július 5-i Feljegyzése hátoldalán, MNL OL XIX-A-21-a-K-2-61a/1963.

a zsidó részvételről szól az ellenállási mozgalomban: fényképmásolatok a Honvédelmi Minisztérium jelentéseiből, melyek zsidó munkaszolgálatosok vasútronállításáról szólnak; újságcikkek, melyekben „a magyar szellemi élet kiemelkedő képviselői nyilatkoznak a hitlerizmus, a nácizmus ellen”; illegális és legális röpiratok fotókópiái; és „a világ haladó egyéniségeinek fényképei, akik szót emeltek a magyar zsidóság érdekében”. A tizedik tabló Magyarország térképét mutatta be a visszacsatolt területekkel együtt, amelyen az internálótáborokat, gettókat, munkaszolgálatos gyűjtőhelyeket tüntették fel, „s a Magyarországról a fasiszmus éveiben elhurcolt 600 000 magyar zsidó eredeti tartózkodási helyét”. A KÜM jelentése hangsúlyozza, hogy ebbe „az akkor visszacsatolt területek zsidó lakosai is beleértendők”.⁸⁰

A magyar delegáció kiküldésének kérdésében korántsem volt ennyire gördülékeny az ügymenet. Az ÁEH információt kért a Külügyminisztériumtól a többi szocialista ország és a Szovjetunió álláspontjáról, illetve az 1961-es delegáció szerepéről. A kiállítás szervezőiről a párizsi magyar követség útján a Francia Kommunista Párt zsidó újságjának, a *Presse nouvelle*-nek a főszerkesztőjétől kért felvilágosítást, aki óvatosságra intett, mondván, a szervezőbizottság tagjai erősen szocialistatábor-ellenes cionisták, a francia zsidóság jobbszárnyához tartoznak, ráadásul „[é]ppen azok a személyek a vezetői, akik a háború alatt többé-kevésbé együttműködtek a németekkel”.⁸¹ Mivel a követség jelentése jóval az után készült el, hogy a kiállítási anyagot kiküldték, a benne megfogalmazott ajánlásokat nem vették tekintetbe. Időközben a delegáció ügyében is döntés született, pontosan meghatározott politikai feladatkörrel: „A követséggel szoros kapcsolatban a kiutazó személynek mindent el kell követnie annak érdekében, hogy a kiállítást ne használják fel a szocialista tábor, elsősorban a SZU ellen.”⁸² Végül is a magyar delegáció párizsi látogatása Sós vonakodása miatt hiúsult meg, aki 1964. december 14-i feljegyzésében kijelentette: egyedül semmiképp sem utazik Párizsba, „nem vállalván azt, hogy külföldi cionisták, mint egyedül lévőt, könnyebben inzultálhassanak”. Ha mindenképp szükséges, legalább kétagú delegáció kiküldését kérte.⁸³ A kiállításmegnyitón Magyarországot végül a párizsi nagykövét képviselte.

A cionista Schneersohn, aki 1920-ban a bolsevikok elől menekült Oroszországból Franciaországba, 1964. április 2-án a Magyar Partizán Szövetséghez (MPSZ) fordult további kiállítási anyagokért. Express küldeményében arról tájékoztatott:

⁸⁰ A jelentést az ÁEH tájékoztatása alapján készítették. Lásd Zádor Endre I. o. köv. titkár a Nagykövetségnek, 1963. december 6., MNL OL XIX-J-1-j-007866-Vegyes-1945-64/1963, 333.d.

⁸¹ Másolat. Ismeretlen zsidó mártír emlékmű bizottság kiállítása, 1963. július 29. MNL OL XIX-A-21-a-K-2-31a/1963.

⁸² Újlaki Kálmán KÜM II. oszt. köv. tanácsos levele Straub István ÁEH oszt. vez. hely. számára, 1963. augusztus 15. MNL OL XIX-A-21-a-K-2-31b/1963.

⁸³ Sós Endre, Feljegyzés, 1964. december 14. MNL OL XIX-A-21-a-K-2-150/1964.

„A Budapesti Izraelita Hitközség elég nagy anyagot bocsátott a rendelkezésünkre a zsidók magyarországi üldöztetéséről, mind a német megszállás előtti, mind utáni időből. Ugyanakkor nagyon kevés anyagot kaptunk a zsidóknak a magyar partizánmozgalomban való részvételéről. Továbbá, egyáltalán nincs anyagunk magáról a magyar ellenállásról.”

Jól láthatóan Schneersohn szeme előtt nem egy zsidó kiállítás képe lebegett, hanem egy olyan tárlaté, amely a náciellenes nemzetközi összefogásról és küzdelemről szól, amelyben tehát a magyar nemzeti ellenállás (zsidó és nem zsidó résztvevőkkel egyaránt) éppúgy helyet kap, mint a zsidóüldözés. A kiállítás tematikai egyensúlya érdekében konkrét kéréseket fogalmazott meg az MPSZ számára. Egyrészt fényképeket kért a magyar nép harcáról az 1939 és 1945 közötti náci elnyomás ellen és a felszabadulásra vonatkozó anyagokat, másrészt fényképeket a zsidók részvételéről a magyar partizánmozgalomban Magyarországon és külföldön egyaránt, harmadrészt röpcédulákat, a demokratikus szervezetek illegális újságjainak fotokópiáit, s „ha lehetséges, olyan anyagot, amely megmutatja a német megszállók rasszizmusával szembeni állásfoglalást”.⁸⁴ A szemléleti különbségeket jól mutatja, hogy a levél magyar fordításán tollal bejelölték az első és a harmadik kategóriát, a következő megjegyzéssel: „Ilyen anyagunk van, nem tudjuk és nem akarjuk megállapítani, hogy ki zsidó.” Több levélváltást követően végül kilenc fényképet és negatívjaikat küldte ki az MPSZ június végén Párizsba. Schneersohn megkeresése újabb bizonyítéka a francia kezdeményezés antifaszizmusának, hiszen a zsidó ellenállást a nemzeti mozgalmak mellé helyezve igyekezett bemutatni, a nemzetközi Hitler-ellenes harc keretében.

A párizsi kiállítás magyar szekciója hat panelből és egy vitrinből állt.⁸⁵ A kiállítási anyagot szervező narratíva a harmincas évek végétől indult. Az 1. és 2. panel „Társadalmi és kulturális ellenállás” címmel zsidó intézmények nyilvános tiltakozási akcióit dokumentálta; munkaszolgálatra a keleti frontra behívott zsidókat mutatott be, az olimpiai bajnok kardvívó Petschauer Attila történetét ismertette, illetve egy munkaszolgálatos csoportét, amelynek sikerült a szovjet partizánokhoz csatlakoznia; bemutatót egy jelentést a „magyar zsidó munkások” szovjet partizánoknak nyújtott támogatásáról; egy lengyel zsidó menekültek számára létesült iskolát; továbbá a magyar zsidó hitközség szolidaritási felhívásait, valamintcionista publikációkat.

Az „Elnyomás és embermentés” című 3. és 4. panel a német megszállást, az üldöztetést, a gettókat – és a mentési kísérleteket mutatta be; prezentálta a német és magyar legfőbb gyilkosok fényképét; a pesti gettót létesítő rendeletet és a kijelölését bemutató térképeket; fényképeket sárga csillaggal megjelölt értelmiségiekről, zsidók munkaszolgálatra, deportálásba, gettóba kényszerítéséről; hamis

⁸⁴ Lásd a teljes levelezést MNL OL XXVIII-M-21 1. állag, 1964. 1. ő. e., 223–238.

⁸⁵ *Les Juifs* 1965: 58–59.

mentési papírokat; a mentési kísérletekkel foglalkozó német dokumentumokat,⁸⁶ például Edmund Veesenmayer 1944. június 26-i jelentését a Schulz–Horowitz–Bartók hálózatról vagy a nürnbergi per archívumából a Bence Gyula orvosprofesszor körüli csoportról; a mentés különféle résztvevőiről; azokról, akik Tito partizánjaihoz igyekeztek csatlakozni; a partizánokhoz az északi határon csatlakozó zsidókról; közzétette egy német katona kivégzésének bejelentését, aki segítette a zsidók Romániába menekülését; végül olyan magyarokét, akiket a nyílt utcán gyilkoltak le, mert zsidókat bújtattak.

Az 5. panel, „Az utolsó állomás”, Auschwitzot mutatta be, és hét fényképet közölt a magyar deportáltak érkezéséről, minden bizonnyal az ún. *Auschwitz-album*-ból. A 6. panel, „A nemzetközi nyomás véget vet a deportálásnak”, V. Gusztáv svéd király közbenjárását dokumentálja, a Raoul Wallenberg-hálózat működését, végül a semleges országok követségeinek, illetve a Vöröskeresztnek a tevékenységét.

Ez a narratíva nemcsak a magyar zsidók tragikus sorsát mutatja be a politikai, társadalmi és gazdasági megbélyegzéstől a jogi, majd fizikai kizárásig, végül a fizikai megsemmisítésig, hanem a kiállítási koncepcióhoz hűen a mentési kísérletekről is számot ad, méghozzá személyes történeteken keresztül. A Mémorial archívumában őrzött fotók tanúsága szerint a kiállítás szörnyű részletességgel ábrázolta a zsidó szenvedést: munkaszolgálat, Kamenyec-Podolszkij, sárga csillag, gettók, deportálás, budapesti vérengzések a nyilas uralom alatt, köztük az 1945-ös budai exhumálások felkavaró képeivel.⁸⁷ A fotók által megjelenített zsidó áldozatiságot ugyanakkor történeti dokumentumok ellensúlyozták, amelyek az ellenállás számos formájáról és tapasztalatáról tettek tanúbizonyságot. A (főleg) magyar elkövetőkön és (főleg) zsidó áldozatokon túl a narratíva főhősei a mindennapi emberek: olyan zsidók, akik elutasították, hogy sárga csillagot viseljenek, szabotálták a náci háborús ipart, antifasiszta propagandát folytattak, csatlakoztak a partizánokhoz, fegyvert fogtak a német és magyar nácik ellen, illetve olyan nem zsidók, akik bújtatták vagy egyéb módon segítették az üldözötteket. A szoroson vett magyar narratíva kudarcos, hiszen a deportálások leállítását a nemzetközi nyomás kényszerítette ki. A vitrin, egyfajta katartikus végpontként, a kiállítási anyagból amúgy valószínűleg hiányzó kollektív és fegyveres zsidó ellenállást mutatta be. „A magyar zsidókat segítő erez-izraeli ejtőernyősök” című részleg Szenes Hannával foglalkozott, illetve két palesztinai ejtőernyős letartóztatását dokumentálta; ezenkívül a *Die Lage* című náci újság cikkein keresztül tudósított a deportáltak számáról és a Budapesten életben maradtakéről; a deportálások ellen tiltakozó

⁸⁶ Lásd a Magyar szekció dokumentumainak listáját, Centre de documentation de la Mémoire de la Shoah, Hongrie, CCCIII.

⁸⁷ A Mémorial de la Shoah archívumában két gyűjteményben őrzött magyar fotográfiák származástörténete nem ismert (73 fénykép a CCCII 1–CCCII 16–16 jelzeten, illetve 54 fénykép a CCCIII 18–1–CCCIII 21–30 jelzeten). Gyanítható, hogy országonkénti bontásban, össze-sítve őrzik a képanyagot, ezért a magyar gyűjteményekben az 1956-tól kezdve rendelkezésre bocsátott összes fotó helyet kapott. Vö. MILEV VI-6, 34. doboz: MIOK-iratok a párizsi holokauszt-emlékművel kapcsolatban (1956).

semleges sajtó cikkeit szemlélte; végül az angol egyenruhában elfogott ejtőernyősök kivégzésére adott utasítást mutatta be.

A párizsi kiállításmegnyitó mind nemzeti, mind nemzetközi összefüggésben jelentős eseménynek bizonyult, ahol nemcsak a francia kormányzat képviseltette magát hivatalosan, hanem a részt vevő országok zsidó és nem zsidó szervezeteinek diplomáciai küldöttségei is. Schneersohn nagy sikerként könyvelte el a kiállítást, amely „rendkívül nagy hatást gyakorolt mind a zsidó, mind a nem zsidó sajtóban, a franciában és a külföldiben egyaránt, csakúgy, mint a rádióban és a televízióban”.⁸⁸ E külföldi sajtóval kapcsolatos kijelentése valószínűleg nem a magyar visszhangra vonatkozott. A magyar sajtóban egyedül az *Új Élet* rövid tudósítása adott hírt a kiállításról, ami a gettókról szóló 1961-es tárlattal foglalkozó, illetve a magyar delegációval kapcsolatos bőséges sajtóanyaghoz képest szerénynek mondható.⁸⁹ Az auschwitzi pavilonnal ellentétben a párizsi kiállítás a szervező intézménnyel együtt sokkal inkább zsidó, mint nemzeti keretben értelmeződött, így a zsidó ügyekre fenntartott sajtó számolt be róla.

Az 1965-ös párizsi kiállítás az egyik utolsó nagyszabású kísérlet a II. világháború antifasiszta örökségének helyreállítására. Ezen emlékezeti rezsim a nemzetközi összefogáson alapuló ellenállás eszméjéből merítette morális jelentőségét, legitim helyet biztosítva a sajátos zsidó tapasztalatnak. Egy új, a zsidó szenvedés egyediségén alapuló emlékezeti rezsim többé-kevésbé ugyanekkor volt születőben.⁹⁰ A holokauszt egyetemes eszméjén alapuló emlékezeti rend a nyolcvanas évekre végérvényesen háttérbe szorította a háború antifasiszta örökségét. Claude Lanzmann 1985-ös, *Shoah* című filmje az emlékeztettörténet új korszakának adott nevet, amelyet 2005-ben, az akkor már fél évszázada működő Ismeretlen Zsidó Vártnú Emlékműve is felvett.

* * *

Történeti vizsgálódásunk nem a holokauszt emlékezetére irányult. Azt állítottuk, hogy a II. világháború antifasiszta emlékezete a múlt reprezentációjának és morális jelentőségének különálló kulturális rendjét képviselte. Amellett érveltünk, hogy a transznacionális, esetünkben pán-európai történeti fejleményként értett antifasizmus sajátos utakat nyitott meg a zsidó népiértékekről szóló legitim megemlékezés számára. Közös cselekvési alapot nyújtva lehetővé tette mind „Keleten”, mint „Nyugaton”, hogy állami és nem állami szereplők együttműködjenek és együttérezzenek. E kulturális és morális antifasizmus közös hivatkozási alapot jelentett a hidegháború megosztottságai ellenére. Az ideológiai szembenállás mindkét oldala torzította ezt az örökséget, ami miatt az antifasizmus a kommunizmussal azonosult. Míg Nyugaton az antifasizmust a totalitarizmus manipulatív ideológiájaként láttatták és leplezték le (elfeledve feltenni a kérdést, vajon miből fakad legitimációs ereje), addig Keleten nemcsak az elnyomás minden formáját

⁸⁸ Perego 2007: 129.

⁸⁹ Megnyílt Párizsban a zsidó ellenállási kiállítás. *Új Élet* 1965. február 15.

⁹⁰ Nord 2020.

bélyegezték fasizmusnak, hanem a hidegháborús ellenfeleket is (elfeledtetve ezzel a politikai erőszak történeti formái között valóban meglévő közös pontokat).

Az antifasiszta emlékezet tette lehetővé, hogy a kommunista Magyarország szereplői együttműködjenek nemcsak a „baráti” Lengyelország, hanem egyidejűleg az antikommunista Franciaország szereplőivel is. Sem a párizsi kiállítás nem volt egyszerűen „nyugati” és antitotalitárius, sem pedig az oświęcim kiállítás „keleti” és kommunista. Mindkettő, eltérő módon, antifasiszta volt. Mindkét helyszínen a szenvedés és az ellenállás történeteit vitték színre anélkül, hogy a „mártír” általános fogalmába gyömöszölt üldözött csoportok sajátosságaira csupán egy tömegben (*en masse*) hivatkoztak volna.

Elemzésünk alapján úgy tűnik, hogy a szóban forgó antifasiszta emlékezeti moralitásnak négy megkülönböztető jegye volt. Először, a nemzetek/népek összefogását jelentette meg, nem korlátozódva a politikai baloldalra vagy a geopolitikai „Keletre”. Ennélfogva az emlékezetmunka nemzetközi vállalkozás volt, amely magába foglalt nemzeti intézményeket csakúgy, mint nemzetközi ernyőszervezeteket Európa- és világszerte. A zsidó nép, vagy egyenesen a zsidó nemzet, legitim és egyenlő helyet kapott a háborús antifasiszta szövetség emlékezetében. Másodszor, az antifasiszmus befogadó volt minden áldozati csoport iránt.⁹¹ Sem a kommunista, sem az antikommunista szereplők nem voltak immúnisak arra, hogy a politikai üldöztetést a fajinál morálisán előbbre helyezték, és ezáltal lebecsülik a zsidó népirtást (jól ismert példa erre David Rousset „szakértő tanú” mozgalma).⁹² Ugyanakkor, ahogy arra esettanulmányunk is rámutatott, az áldozati kategóriák közötti hierarchia érvényesítése korántsem volt alkotóeleme az antifasiszta örökségnek. Sokkal inkább a hidegháborús ideológiai és politikai küzdelmek következménye volt. Harmadszor, az antifasiszta emlékezet egyetemes érvényű volt, amennyiben a fasizmus az egész emberiség elleni legsúlyosabb gaztettet jelentette meg. Így tehát az antifasiszmus „morális univerzáléja”⁹³ nem a zsidó tragédia egyediségén, hanem a humanizmuson alapult: egy nép kiirtása az összes nép közös ügye. Ily módon a zsidó népirtás a fasizmus emberiségellenes gaztetteinek példászerű eseteként jelent meg. Végül, negyedszer, az antifasiszta emlékezet feltételezte a rasszizmusellenességet. Ez az álláspont a zsidóellenes rémtetteket a rasszizmus megnyilvánulásaiként ítélte el, ugyanakkor következetesen visszautasított mindenfajta faji kategorizálást (népeket, elkövetőket vagy áldozatokat illetően egyaránt).

⁹¹ Vö. Lagrou 1999: 285.

⁹² Lásd Kuby 2019: 93–108. David Rousset (1912–1997), a francia trockista párt (Nemzetközi Munkáspárt, POI) egykori alapító tagja (1936), a buchenwaldi tábor túlélője és a *Koncentrációs univerzum (L'Univers concentrationnaire, 1946)* című könyv szerzője 1950-ben hozta létre a Koncentrációs Rendszer elleni Nemzetközi Bizottságot (Commission internationale contre le régime concentrationnaire – CICRC), amely elsősorban a szovjet táborrendszerrel, a Gulággal szemben lépett fel (de elítélte például az algériai francia elnyomást is), és a náci koncentrációs táborok túlélőit a „koncentrációs rendszerek” és a megélt áldozati tapasztalatok vélt azonossága nevében mozgósította, „szakértő tanúkként”. Kuby 2019: 43–44, 60–61.

⁹³ Alexander 2014.

A II. világháború jelentése és jelentősége körüli hidegháborús küzdelmek ezen „antifasiszta emlékezeti minimum” háttere előtt bontakoztak ki. A definíciós harcok középpontjában a fasizmus fogalma állt, amelyet a kommunisták, mind „Keleten”, mind „Nyugaton”, igyekeztek saját céljaiknak megfelelően alakítani, míg az antikommunisták inkább elkerülték, és helyette nácizmusról és hitlerizmusról beszéltek. E vasfüggönyön átívelő vita közös antifasiszta keretének összeomlása a hetvenes években helyet biztosított a morális univerzalizmus egy eltérő formájának, a holokauszt emlékezetének, amely a hatvanas évek óta kialakulóban volt.⁹⁴ Bár ez az átmenet először a nyugati világban öltött intézményes formát, Kelet-Európában is érezte hatását, ahol a politikai rendszerek továbbra is az antifasiszta emlékezettel legitimálták magukat. Ahogy azonban az Auschwitz–Birkenau Állami Múzeum 1979-es magyar pavilonjának esete ékesen tanúsítja, az antifasizmus morális jelentősége már jóval 1989 előtt pusztulásnak indult.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 XXVIII-M-21 Partizán Szövetség, Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége
 1945–1988.
 XIX-A-21 Állami Egyházügyi Hivatal 1951–1989.
 XIX-J-1 Külügyminisztérium 1862–1995.
- Magyar Nemzeti Múzeum (MNM)
 Történeti Adattár.
- Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MILEV)
 VI-6 Tematikus iratválogatások 1956.
- Centre de documentation du Mémorial de la Shoah
 CCCIII Hongrie.
- Państwowe Muzeum Auschwitz–Birkenau (PMAB)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Agocs, Andreas 2017: *Antifascist Humanism and the Politics of Cultural Renewal in Germany*. Cambridge University Press, Cambridge–New York. DOI: 10.1017/9781316084106.
- Alexander, Jeffrey C. 2014: Holokauszt és trauma: Morális univerzalizmus Nyugaton. (Ford. Fáber Ágoston, Gyimesi Zoltán, Szász Anna Lujza) In: Szász Anna Lujza – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 66–148.
- Apor Péter 2014: *Az elképzelt köztársaság: a Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete, 1945–1989*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.

⁹⁴ Nord 2020.

- Azouvi, François 2012: *Le mythe du grand silence: Auschwitz, les Français, la mémoire*. Gallimard, Paris.
- Bezsenyi, Tamás – Lénárt, András 2017: The Legacy of World War II and Belated Justice in the Hungarian Films of the Early Kádár Era. *The Hungarian Historical Review* (6.) 2. 300–327.
- Bohus, Kata 2015: Not a Jewish Question? The Holocaust in Hungary in the Press and Propaganda of the Kádár Regime during the Trial of Adolf Eichmann. *The Hungarian Historical Review* (4.) 3. 737–772.
- Cesarani, David 2014: A hallgatás mítoszának megkérdőjelezése. Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására. (Ford. Gyuris Kata.) In: Szász Anna Lujza – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 261–287.
- Cesarani, David – Sundquist, Eric J. (eds) 2012: *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*. Routledge, London–New York.
- Christofferson, Michael Scott 2004: *French Intellectuals Against the Left: The Antitotalitarian Moment of the 1970's*. Berghahn Books, New York.
- Cohen, Boaz – Lawson, Tom (eds) 2015: Survivor Historians and the Holocaust (special issue). *Holocaust Studies* (21.) 1–2. 1–119. DOI: 10.1080/17504902.2015.1062265.
- Copsey, Nigel 2010: Preface: Towards a New Anti-Fascist “Minimum”? In: Olechnowicz, Andrzej – Copsey, Nigel (eds): *Varieties of Anti-Fascism Britain in the Inter-War Period*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, xiv–xxi. DOI: 10.1057/9780230282674
- Diner, Dan 1996: On the Ideology of Antifascism. *New German Critique* 67. 123–132. DOI: 10.2307/827781.
- Eley, Geoff 1996: Legacies of Antifascism: Constructing Democracy in Postwar Europe. *New German Critique* 67. 73–100. DOI: 10.2307/827778.
- Esbenshade, Rick 2019: ‘Anti-Fascist Literature’ as Holocaust Literature? The Holocaust in the Hungarian Socialist Literary Marketplace, 1956–1970. In: Guesnet, François – Lupovitch, Howard – Polonsky, Antony (eds): *Poland and Hungary: Jewish Realities Compared*. (Polin: Studies in Polish Jewry 31.) The Littman Library of Jewish Civilization, London, 409–426. DOI: 10.3828/liverpool/9781906764715.003.0021.
- Fritz, Regina 2012: *Nach Krieg und Judenmord: Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Wallstein, Göttingen.
- Fritz, Regina – Kovács, Éva – Rásky, Béla (Hgg.) 2016: *Als der Holocaust noch keinen Namen hatte: zur frühen Aufarbeitung des NS-Massenmordes an den Juden. Before the Holocaust had its Name: Early Confrontations of the Nazi Mass Murder of the Jews*. New Academic Press, Wien.
- Furet, François 1995: *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. R. Laffont – Calmann-Lévy, Paris.
- García, Hugo – Yusta Rodrigo, Mercedes – Tabet, Xavier – Clímaco, Cristina (eds) 2016: *Rethinking Antifascism: History, Memory and Politics, 1922 to the Present*. Berghahn Books, New York. DOI: 10.2307/1j.ctvpj7j84.
- Herf, Jeffrey 1994: German Communism, the Discourse of »Antifascist Resistance,« and the Jewish Catastrophe. In: Geyer, Michael – Boyer, John W. (eds): *Resistance against the Third Reich, 1933–1990*. University of Chicago Press, Chicago, 257–294.

- Heuman, Johannes 2015: *The Holocaust and French Historical Culture, 1945–65*. Palgrave Macmillan, Basingstoke. DOI: 10.1057/9781137529336.
- Horn Emil 1965: Az auschwitz magyar emlékkiállítás előkészítése. *Legújabbkori Múzeumi Közlemények* (2.) 2–3. 87–91.
- Horn Emil 1969: *Az auschwitz magyar emlékkiállítás*. Athenaeum, Budapest.
- Huener, Jonathan 2003: *Auschwitz, Poland, and the Politics of Commemoration, 1945–1979*. Ohio University Press, Athens.
- Huhák Heléna – Szécsényi András 2014: *Táborok tükrében A Székely-család levelei a munkaszolgálat és a deportálás idejéből*. Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, Budapest.
- Jockusch, Laura 2012: *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*. Oxford University Press, Oxford. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199764556.001.0001.
- Kichelewski, Audrey 2010: Être un historien juif en Pologne communiste: Bernard Mark (1908–1966), directeur de L’Institut d’histoire juive de Varsovie. In: Harter, Hélène – Marès, Antoine – Mélandri, Pierre – Nicault, Catherine (dir.): *Terres promises*. Éditions de la Sorbonne, Paris, 527–537. DOI: 10.4000/books.porsorbonne.43558.
- Kriegel, Annie 1990: Sur l’antifascisme. *Commentaire* (50.) 2. 299–302. DOI: 10.3917/comm.050.0299.
- Kuby, Emma 2019: *Political Survivors: The Resistance, the Cold War, and the Fight against Concentration Camps after 1945*. Ithaca, Cornell University Press. DOI: 10.7591/9781501732805.
- LaCapra, Dominick 2001: *Writing History, Writing Trauma. Parallax*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Laczó, Ferenc 2016: *Hungarian Jews in the Age of Genocide: An Intellectual History, 1929–1948*. Brill, Leiden. DOI: 10.1163/9789004328655.
- Laczó, Ferenc – Puttkamer, Joachim von (eds) 2018: *Catastrophe and Utopia: Jewish Intellectuals in Central and Eastern Europe in the 1930s and 1940s*. De Gruyter, Berlin–Boston. DOI: 10.1515/9783110559347.
- Lagrou, Pieter 1999: *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965*. Cambridge University Press, Cambridge. DOI: 10.1017/CBO9780511497087.
- Les Juifs dans la lutte contre l’hitlérisme* 1965: Exhibition catalogue. Centre de documentation juive contemporaine – Musée du mémorial du martyr inconnu, Paris.
- Les préparatifs de l’exposition “La lutte des Juifs contre l’Hitlerisme” 1964: *Le monde juif* 1. janvier-mars, 54–55.
- Linenthal, Edward 2001: *Preserving Memory: The Struggle to Create America’s Holocaust Museum*. Columbia University Press, New York.
- Mark, Bernard 1965: Introduction. In: *Les Juifs dans la lutte contre l’hitlérisme*. Centre de documentation juive contemporaine – Musée du mémorial du martyr inconnu, Paris, 9–14.
- Nora, Pierre 1996: Gaullists and Communists. In: Nora, Pierre (ed.): *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Columbia University Press, New York, 205–240.
- Nord, Philip 2020: *After the Deportation: Memory Battles in Postwar France*. Cambridge University Press, Cambridge–New York. DOI: 10.1017/9781108781398.

- Perego, Simon 2007: *Histoire, justice, mémoire: le Centre de documentation juive contemporaine et le Mémorial du martyr juif inconnu, 1956–1969*. MA thesis. Institut d'études politiques de Paris, École doctorale de Sciences Po, Paris.
- Perego, Simon 2014: Du CDJC au Centre de documentation du Mémorial de la Shoah, 1943–2013: documenter le génocide des Juifs d'Europe. *Histoire@Politique* (22.) 1. 269–282. DOI: 10.3917/hp.022.0269.
- Perego, Simon 2020: La mémoire avant la mémoire ? Retour sur l'historiographie du souvenir de la Shoah dans la France de l'après-guerre. 20 & 21. *Revue d'histoire* (145.) 1. 77–90. DOI: 10.3917/vin.145.0077.
- Rév István 2004: Auschwitz 1945–1989 (rekonstrukció). In: <http://w3.osaarchivum.org/galeria/auschwitz/auschwitz.html> – utolsó letöltés: 2020. augusztus 31.
- Rouso, Henry 1990: *Le syndrome de Vichy: de 1944 à nos jours*. Seuil, Paris.
- Scheibner Tamás – Zombory Máté (szerk.) 2019: Holokauszt és államszocializmus. A történelem terhe a hatvanas években (különszám). *Múltunk* (64.) 2. 4–135.
- Schneersohn, Isaac 1964–1965: Pourquoi cette exposition? *Le monde juif* (numéro spécial 20.) 3–4. 2–4.
- Schneersohn, Isaac 1965: Avant-propos. In: *Les Juifs dans la lutte contre l'hitlérisme*. Centre de documentation juive contemporaine – Musée du mémorial du martyr inconnu, Paris, 5–7.
- Seidman, Michael 2018: *Transatlantic Antifascisms from the Spanish Civil War to the End of World War II*. Cambridge University Press, Cambridge. DOI: 10.1017/CBO9781108278386.
- Smoleń, Kazimierz 1966: *Auschwitz múzeumi kalauz*. Auschwitz–Birkenau Állami Múzeum, Kraków.
- Sós Endre 1962: *Tanúvallomás*. MIOK, Budapest.
- Stach, Stephan 2016: 'The Spirit of the Time Left its Stamp on these Works': Writing the History of the Shoah at the Jewish Historical Institute in Stalinist Poland. In: Michman, Dan – Weber, Matthias (eds): *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History*. Institute of European Network Remembrance and Solidarity, Warszawa, 185–211.
- Stengel, Katharina 2012: *Hermann Langbein: ein Auschwitz-Überlebender in den erinnerungspolitischen Konflikten der Nachkriegszeit*. Campus, Frankfurt am Main.
- Stone, Dan 2014: *Goodbye to All That? The Story of Europe since 1945*. Oxford University Press, Oxford.
- Szécsényi András 2018: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. Múlt és Jövő, Budapest, 291–329.
- Szécsényi András 2018: 'Nem szabad zsidó kérdést csinálni belőle'. A Kádár-kori auschwitzi kiállítások kontextusai. *Történeti Muzeológiai Szemle* (16.) 6. 153–170.
- Traverso, Enzo 2016: Antifascism between Collective Memory and Historical Revisions. In: García, Hugo – Yusta Rodrigo, Mercedes – Tabet, Xavier – Clímaco, Cristina (eds): *Rethinking Antifascism: History, Memory and Politics, 1922 to the Present*. Bergahn Books, New York, 321–338. DOI: 10.2307/j.ctvpj7j84.21.
- Zbreska, Teresa 1997: Bringing History to Millions. *Pro Memoria* 7. 96–101.

Zombory Máté 2018: A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948), *Múltunk* (63.) 2. 197–236.

Zombory Máté – Lénárt András – Szász Anna Lujza 2013: Elfeledett szembenézés: Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán *Utószezon* című filmjében, *BUKSZ* (25.) 3. 245–256.

Ute Daniel: Kultúrtörténeti kompendium. Elmélet, gyakorlat, kulcsszavak.

(Ford. Fülöp M. József és Szijártó M. István.) Ráció Kiadó, Budapest, 2020. 439 oldal.

A történetelméleti áttekintések, olykor kézikönyvek – a műfajt tekintve – több-félék lehetnek. Az egyik típust azok a munkák képviselik, amelyek a szerző saját elméleti elképzeléseinek a rendszeres, ha nem is épp a hegeli, a „szubsztantív” történetfilozófia igényei szerint való kifejtésével szolgálnak. Közéjük számíthatók a 20. században Frank Ankersmit, Raymond Aron, David Carr, Robin G. Collingwood, Benedetto Croce, Arthur C. Danto, Heller Ágnes, Keith Jenkins, Reinhart Koselleck, Alun Munslow, Paul Ricœur, Jörn Rüsen és Hayden White munkái. Külön típust alkotnak az olyan szövegek, amelyek szintén filozófus szerzői a történeti episztemológia részben tudománytörténeti, részben analitikus és többé-kevésbé szintén rendszeres áttekintését nyújtják, mint R. E. Atkinson, William H. Dray, Maurice Mandelbaum, Allan Megill vagy Morton White. Harmadikként említhetjük a gyakorló történészek történetelméleti eszmefuttatásait, azon belül külön altípust alkotnak az elvi-módszertani szemlék, amelyek – némi megszorítással – akár még a történetírás pragmatikájával is kecsegtetnek, mint Marc Bloch, Edward H. Carr, Peter Burke, Miles Fairburn, Mary Fullbrook vagy – legalábbis a szerzői szándék szerint – e sorok írójának a könyvei. Külön kezelendők azok a megközelítések, amikor a szerző az egyes, 20. század végi történetelméleti fejleményekhez (a posztstrukturalizmushoz, a posztmodernhez és a narrativitáselmülethez), valamint az újabb történetírói áramlatokhoz (a mikro-történet, a történeti antropológia, az Alltagsgeschichte, a new cultural history) fűződő helyeslő vagy kritikus viszonyát taglalja, részint tudománytörténeti, részint analitikus áttekintés keretében. Ez utóbbihoz sorolhatjuk John H. Arnold, Robert F. Berkhofer, Ernst Breisach, Callum G. Brown, Miguel A. Cabrera, Elizabeth A. Clark, Richard J. Evans, Simon Gunn, Lynn Hunt, Georg G. Iggers, Hans Kellner, Gérard Noiriel, Beverly Southgate vagy Willie Thompson egy-egy munkáját.¹ A német kultúrtörténész, Ute Daniel magyarul megjelentett kompendiuma ez utóbbi megoldás hű reprezentánsa.

Daniel, a 18–20. századi német kultúrtörténet neves kutatója kézikönyvet tett le az asztalra a „kultúratudománynak” számító történetírás elvi kérdéseiről. A mű felépítése szokatlannak mondható: a szerző lexikon- vagy inkább enciklopédia-szócikkek formájában mutatja be a kultúratudományos történeti gondolkodás szerinte fő elméletalkotóinak az e tárgyat illető elképzeléseit; ezt egyes tematikai kutatási irányok bemutatása egészíti ki, hogy végül „klasszikus” történeti episztemológiai fejtegetés zárja le a könyv gondolatmenetét. A mű gerincét a „kultúratudományos tudás” megalapozóinak, majd pedig néhány

¹ A felsorolt szerzők művei majd mindegyikének a bibliográfiai leírásához vö. Gyáni 2020, különösen 11–12, 436.

ezt gyümölcsötető historikusnak a munkásságát rekapituláló szócikkek alkotják. A bemutatott gondolkodók listája alapján látható, hogy mit ért valójában a szerző „kultúratudományos” történetírásán. Ez csak részben esik egybe azzal, ahogyan Peter Burke felfogja a kultúrtörténetet mint a történetírás egyik aldiszciplínáját a vallás-, a jog-, a gazdaság- vagy a társadalomtörténet mellett. Burke azonban maga is tágabban használja a fogalmat, amikor rámutat, hogy az 1960-as évektől a kultúra – analitikus fogalom gyanánt – történet szemléleti iránytű lett egy sor empirikus történeti kutatás számára.²

Daniel abból indul ki, hogy a 19–20. század fordulójának szellemtudományi (szerinte „kultúratudományi”) elméleti diskurzusa a kiindulópont, amely végül a történetírásán belül később bekövetkezett kulturális fordulathoz (*cultural turn*) vezetett; ez volt tehát az a kivételes szellemi fejlemény, amely – a foucault-i *epistémé* módjára – ez utóbbi döntő szemléleti átalakulásnak mintegy a feltételül szolgált. A nietzschei fogantatású antihistorizmus és antipozitivizmus eme (többnyire német) szellemi szálláscsinálói, a teoretikus hajlamú német szociológusok, a Nietzsche utáni nagy nemzedék (Simmel, Weber, Cassirer), valamint az amerikai pragmatikus filozófia képviselője, John Dewey tették világossá azt az elgondolást, amely szerint: a társadalmi tények nem pusztán önmagukban álló entitások (objektumok), hanem egyúttal a megismerő alany aktivitásának is a folyamányai. A tudományos megismerés ilyenén cselekvéseméleti fogalmi keretbe foglalása együtt járt továbbá azzal is, hogy meghaladhatóvá váljon egy sor további antinómia vagy oppozíció, amilyen, egyebek közt, az egyén és a társadalom (a közösség) szigorú elkülönültségét tételező felfogás. Ennek pregnáns megnyilatkozásaként említi Daniel, amit Simmel a „társadalmasodás” fogalmán értett.³ Az 1900 körüli német szellemi viták és elméleti diskurzusok távlatos hatású felismerése volt a szerző szerint, hogy mindennél előbbre valók a sokoldalú kölcsönhatások.

Mindezek nyomán a Weber által kifejtett „értéktételezett” megismerői helyzet fogalma, amely az ideáltípus fogalmával karöltve jelenti a jellegzetesen kultúratudományi szemlélet talpkövet, Cassirer révén azzal a hermeneutikai belátással egészült még ki, amely szerint a kultúratudomány amellelt, hogy eltárgyasítja, egyszersmind szubjektivizálja a megismerendő valóságot: ennek a tudománynak a tárgya így nem más, mint a „jelentésekben” megnyilatkozó élet maga.

A kultúratudományos történeti tudás 1900-as évekbeli megalapozóinak az elveit a 20. század második felében a filozófiai hermeneutika (Hans-Georg Gadamer), a posztstrukturalizmus és a posztmodern elméletalkotói, továbbá Michel Foucault és Pierre Bourdieu vitték tovább. Az említettek munkásságának folyamányaképpen léphetett színre a század utolsó negyedében a sajátlagosan kultúratudományi történetírói megközelítés. A történeti megértés mint önmegértés, amely a szüntelenül tovagördülő hagyomány fundamentumában gyökerezik,

² Burke 2004.

³ Simmel 2009.

éppoly fontos ez alkalommal, mint a Lévi-Strauss-szal révbe érő társadalomtudományi strukturalizmus meghaladása a filozófiai dekonstrukció derridai fogalma révén, amely azonban éppúgy eltekint a szubjektumtól, mint a strukturalizmus tana. A posztmodern sokirányú problémafelvetése, amelyből a szerző főként Keith Jenkins elgondolásainak szentel nagyobb teret, nem igazán jutott túl azon, amit már Nietzsche is megpendített a történeti tudás és szemléletmód perspektivikusságát és eredendően plurális mibenlétét illetően.

Ennél valamivel több megértést tanúsít a szerző Foucault és Bourdieu történetelméleti koncepciói iránt. Foucault érdemel talán ezúttal nagyobb figyelmet (Bourdieu itteni szerepeltetése számomra némileg talányos); az ő diskurzusfogalma és kivált a tudás és a hatalom közötti eltéphetetlen kapcsolatáról kifejtett, bizonyos irányokban (bolondság, börtön, szexualitás) empirikusan is kimunkált felfogása valóban kézzelfogható módon befolyásolta és mindmáig befolyásolja a gyakorló történetírást.

S vajon mi a helyzet a szorosabban vett történetírással immár a kultúratudomány felől tekintve? Daniel erre vonatkozó fejtegetései az *Annales* mentalitástörténetét, az etnológia (a kulturális antropológia) interpretatív vonulatát (Clifford Geertz), Norbert Elias sajátos civilizációtörténeti posztulátumát, valamint Natalie Zemon Davis történeti antropológiai és Carlo Ginzburg mikrotörténeti munkásságát érintik közvetlen közlő. Az ő kutatásaikban érvényesített látásmódot (és tematikát) ítéli különösen jellemzőnek a mai kultúratudományi történetírásra. S ezen aligha csodálkozhatunk, hiszen többek között általuk öltött látható formát a kultúra fogalmi alapjaira visszavezetett történelem. Amennyire koncepciózus az előfutárok és a megalapozók témánkat illető elgondolásainak bemutatása, olyan semmitmondó és összezsapott e tekintetben a *Gyökerek* (?) címet viselő kompendium. Különösen elégedetlen lehet az olvasó az *Annales* és a mentalitástörténet témájának szentelt hét oldallal, ahol sem arról nem szerezhet tudomást, hogy az *Annales* a struktúratörténet-írás úttörője is volt egyúttal, sem azt nem tisztázza benne a szerző, hogy mitől igazán specifikus az *Annales*-féle mentalitástörténet-írás.⁴ Hasonló elégedetlenség tölt el bennünket akkor is, amikor Davis és Ginzburg törekvéseinek a gondolati újszerűségét ecsetelné a szerző. Viszont Elias történet-szociológiai munkássága valóban megkapja azt a beható figyelmet, amelyet megérdemel.

S milyen témákban bontakozik ki Daniel szerint az általa kultúratudományosként meghatározott történet-szemlélet? Az e kérdés bemutatásának szentelt fejezet az Alltagsgeschichte és a történeti antropológia, a nők és a társadalmi nemek története, a fogalom- és diskurzustörténet, a tudománytörténet, valamint a nemzedékek története kapcsán rögzített szócikket öleli fel. Az utóbbi némileg erőszakoltan került be ebbe az összeállításba, hiszen, ahogy a szerző maga is elismeri, „a nemzedéktörténeti irányzat még gyermekcipőben jár” (310); és valóban Daniel nem is tud beszámolni ezt illetően számottevő szakirodalomról.

⁴ Az *Annales*-„iskola” körében jellemző mentalitástörténet sajátos természetéről: Burguière 2009.

A magam részéről ehelyett a test- és szexualitástörténet, a posztkoloniális történetírás vagy az identitások és a vizuális reprezentációk történetével foglalkoztam volna, hogy néhányat nevesítsek az itt elvileg szóba jövő lehetséges témák és kutatási irányzatok közül.

Így jutunk el végül a *Kulcsszavak* című történeti episztemológiai zárófejezethez, amely arra lenne hivatott, hogy megismertesse az olvasót a történeti megismerés néhány kulcsfogalmával. Közülük azonban csupán a történeti tény (vagyis a referencialitás), az objektivitás, a magyarázat és megértés, a historista relativitás, az esetlegesség és a diszkontinuitás, a nyelviség (narrativitás) és végül a kultúra fogalmi kerülnék szóba. Nem tudni azonban, hogy miért épp ezek az episztemológiai alapfogalmak kaptak figyelmet, és miért maradt el, mondjuk, az esemény/struktúra, a tapasztalat és az emlékezés vagy a történeti idő- és térbeliség számbavétele, amelyek egyaránt fontos támpillérei a történeti tudást teremtő szellemi tevékenységnek. Miközben a szerző maga is felsorol néhányat az ezúttal mellőzött címszavakból (344), értésünkre adja, hogy „az itt tárgyalt kifejezések [?] a tudományos önreflexió központi kérdéseiről tartalmaznak közléseket, ám nem tartoznak azon szorosabb értelemben vett fogalmak közé, amelyeket kultúratudományos vagy kultúrtörténeti alkalmazásuk során definiálni és adaptálni kellene” (344). De akkor vajon miért ezeket tárgyalja kiemelt problémaként?

S mire jut Ute Daniel ezen episztemológiai „kulcsszavak” egyenkénti vizsgálata során? Valójában semmi újra nem derül fény azon túl, amit már korábban konstatált a „Kultúratudományos tudás” előfutárai, majd a megalapozói kapcsán rögzített kollektív biográfiai eszmetörténeti bemutatásban. Így ad hangot Ute Daniel ennek a folytonossági történetnek, ami, ráadásul, mind ez ideig alig érintette meg szerinte a történetírás. „A »tudományosság« kérdését nem ma foglalmazták át először a különféle tudományképek kontextusára irányuló kérdéssé: a mostani vita előzménye [...] az 1900 körüli időre nyúlik vissza. A tudományfilozófiai és tudományelméleti vita – Hans-Georg Gadamer-től Michel Foucault-n és Pierre Bourdieu-n keresztül Jacques Derridáig – ma is abból a bőséges és árnyalt érvrendszerből táplálkozik, amelyet akkoriban foglalmaztak meg először. A történettudomány tudományos önképére azonban szinte teljesen hatástalan maradt a két tudományos kultúra akkori első szópárbaja.” (417–418.) Jószerivel csak Max Weber értékvezérelt humántudományi megismerésről szóló tézisét „koronázta siker”, ugyanakkor Ute Daniel nem gondolja, hogy ez akár még a kultúratudományos (a „kulturalista”) megközelítés követőit is kellő önreflexióra tudta volna készíteni.

Ami a kulcsszavak áttekintéséből végül kiderül, az így foglalható össze: 1. a tény, konstrukció lévén, nem a megismeréstől független objektumra utal és az igazság ennek megfelelően egyfajta önismeretnek a párlata; 2. az objektív és a szubjektív nem két, egymástól független létező, nem ellentétpárok tehát, hanem egymással folytonos kölcsönhatásban lévő entitások; 3. ezzel összhangban a magyarázat és a megértés sem egymást kizáró alternatív megismerési módok, kettejük viszonya sokkal inkább a komplementaritásban állapítható

meg; 4. a történetírói historizmus váltotta ki a megismerés e módjával szemben hangoztatni szokott relativizmus vádját, ez azonban ma már idejétmúlt ítélet, mert a megismerés nézőponttól való függésének a tana időközben mint adottság elfogadott lett; 5. a fejlődés fogalmából következő determináció szükségtelenül kiiktatja az esetlegesség és a megszakítottság előfordulását a történelemből; 6. egy történeti elbeszélés állítólagos narrativitása nem egyenlő a fikcionalitásával; 7. a kultúra mint a természettel szembeállított emberi létezés kulcsszava döntő a kultúratudomány fogalmi megalapozása terén, mert ez a „fogalom olyan tudományos gondolkodásmódokat jelez, amelyek a dolgokat – vagyis a »létet« – gyakorlatokban és kölcsönhatásokban oldja fel” (405).

Összefoglalóan kijelenthetjük, Ute Daniel nem határol körül egy külön tudományos (történeti) aldiszciplínát, hanem azokra az állapotokra és folyamatokra vonatkozó transzdiszciplináris analitikus fogalomként beszél az ún. kultúratudományos történetírásról, „amelyek jelentenek valamit az őket értelmező résztvevők [a megismerők] és érintettek [az aktorok] számára” (405).

Ezekkel a megállapításokkal, a magam részéről, maradéktalanul egyet tudok érteni. Kevésbé tudom elfogadni a szerző azon tételét, amely szerint a napjainkbeli történetelmélet és megannyi „kultúratudományi” diszciplináris törekvés nem több a száz évvel korábbi (német) szellemtörténeti disputák remake-jénél. Egy ilyen sommás megállapítás akkor tehető csupán, ha történetesen mellőzzük a korunkbeli vagy a közelmúltbeli történetelméleti diskurzusok beható feldolgozását, ami feltűnően hiányzik is Daniel könyvéből. Ez nem jelenti azonban, hogy ne birtokolná ezt a tudást, a lapalji jegyzetekben és az egyes szócikkek után közreadott, szűkre szabott „ajánlott irodalom”-ban ugyanis feltüntet belőlük egyet és más. A főként a német elméleti szakirodalomra szorítkozó hivatkozások azonban meglehetősen formálisak, és Ute Daniel látszólag semmit vagy csak keveset hasznosít belőlük könyve gondolatmenetében, és kivált: nem rájuk építi a maga érvelését. Jól mutatja ezt néhány olyan megfogalmazása is, amelyekből most csupán egyet iktatok ide. A tudományos „objektivitást” veszélyeztető relativizmus körüli, napjainkban is zajló „kulturalista” vita „második fordulójának résztvevői [... Michel Foucault, Pierre Bourdieu, Hans-Georg Gadamer, a posztstrukturalisták és a posztmodernek] ezt a vitát [amely 1900 táján már lezajlott] ismét lefolytatják. Eközben részben visszautalnak a megelőzőre – illetve e vita kontextusába tartozó egyes munkákra –, részben pedig más összefüggésben érvelnek” (376). Amellett, hogy az említett gondolkodók és szellemi áramlatok képviselői nem feltétlenül a Daniel által sugalmazott értelemben kapcsolódnak a 20. század eleji (német) szellemtudományi vitákhoz, tisztázandó kérdés lenne, hogy milyen „más összefüggésben érvelnek” a megidézett gondolkodók, immár a saját elképzeléseiket fejtve ki. Ez utóbbiakra inkább csak hevenyészett utalások formájában tér ki a szerző anélkül, hogy rekonstruálná azt a ma folyó diskurzust, amelynek összefüggésében a „kulturális” szemléletmód megjelenik a színen.

A munka németes jellegét hangsúlyozza, hogy – érthető módon – a német tudományos diskurzus kap benne elsősorban kiemelt helyet (hivatkozást), és

a téma kifejtése maga is specifikus, és a lexikonszerű vagy enciklopédikus előadásmóddal azonos. Ami nyilvánvaló módon magán viseli a „német történeti alapfogalmak” címen futott nagyszabású lexikonvállalkozás és annak újabb párja, a szintén német történészek által kezdeményezett „francia társadalmi-politikai alapfogalmak” című munka által megteremtett elbeszélői minta hatását.⁵ Ute Daniel gyakorta támaszkodik ilyesfajta fogalomtörténeti meghatározásokra és fejtegetésekre.

A szerző szoros kötődése ehhez a fogalomtörténeti előadásmóddhoz tartalmi téren is kimutatható. Koselleck és szerzőtársai döntő jelentőséget tulajdonítottak – a német politikai és társadalmi kulcsfogalmak történeti (időben vertikális) alakulása szempontjából – a „nyeregidő” (*Sattelzeit*) fogalmával kifejezett szellemi átmenetnek, amely 1750 és 1850 között zajlott, és amelynek a 18. század vége jelenti a tényleges kiindulópontját.⁶ Szerzőnk ezzel analóg módon heurisztikus értéket kölcsönöz az 1900-as éveknek, amelyeket szerinte csak látszólag hagyunk magunk mögött, de valójában élénken élnek tovább. Oly módon él azonban tovább ez a szellemi múlt, hogy egyúttal folyton újrafelfedezésre is vár. Ute Daniel, megítélésem szerint, pontosan egy ilyen újrafelfedezői „misszió” jegyében alkotta meg kompendiumát, mert ahogy egy helyen írja: „a tudományos előfutárok stimuláló hatása pótolhatatlan, ám ez a hatás csupán akkor tud érvényesülni, ha e gondolkodókat a továbbgondolás kiindulópontjává tesszük ahelyett, hogy rájuk hivatkozva befejezettnek nyilvánítanánk a gondolkodás folyamatát [...]. A fontos kérdések már több mint száz éve jól meg vannak fogalmazva, és éles fényben látszanak.” (418–419.)

Ez a vitathatatlanul esszencialistának tetsző feltevés, amely szerint az 1900 körüli tudományos felismerések a mai napig változatlanul és, meglehet, változatlan formában érvényes szellemi impulzusok és megoldási módok, valamilyen mértékben még a lexikonszócikk jellegű elbeszélési móddal is összefügg. Egy ilyen elbeszélés ugyanis csökkenti vagy egyenesen kiküszöböli, hogy egy adott problémát önnön alakulástörténetében ragadjunk meg, ami egybevág az esszencialista feltevések szerint való beszédmóddal. Hiszen az „előfutárok” által korábban már megpendített gondolatok a megváltozott világhelyzet és a másfajta szellemi készségi állapotok dacára továbbra is kellően vitálisak maradtak. Ebben rejlik jelen történetelméleti kompendium rejtett normativitása, ami azzal egyenértékű, hogy Ute Daniel a 20. század elejéhez méri hozzá mindazt, ami ezt követően és sugalmazása szerint többnyire az akkori gondolatfelvetésekből következett. Jóllehet, tegyük hozzá, már azt megelőzően is szüntelenül folyt a történeti megismerést illető gondolkodás (ami semmiképp sem Nietzschevel kezdődött, ahogy a szerző egyébként sugallja). Utána pedig sok minden átalakult ahhoz képest, ami 1900 körül magától értetődő módon, akár az *epistemé*, akár a paradigma értelmében felvetette a kérdéseket, és megszülte a rá adott válaszokat.

⁵ Brunner–Conze–Koselleck 1972; Reichardt–Schmitt 1985. Ez utóbbi azóta is újabb és újabb kötetekkel gazdagodik.

⁶ Vö. Bödeker 2016: 26.

Abban a tekintetben is hamisítatlanul normatív Ute Daniel szemléletmódja, hogy mindig csak az érdekes és fontos számára abból, ami 1900 után következett a kultúratudományi eszmélkedésben, ami 1900 perspektívájából érdekes és fontos az ő szemében. Ez a múltba kihelyezett nézőpont, amely épp a fordítottja annak, ami a visszatekintő történeti látásmódból származik, nem kevésbé teleologikus, mint annak az inverze. A „kulcsszavak” itt felkínált korpusza is ennek a valamikori nézőpontnak a perspektívájában szemlélődve állt össze. S nem azért maradt ki belőle egy és más, mert, úgymond, felesleges a szorosán vett kulturalista beállítottságú történetiszemlélet szempontjából, vagy mert a „választék bővítésével [...] méltatlanul beszűkültek volna a felvetett problémahorizontok, hiszen bármelyik kulcsszóról akár egész könyvet is lehetne írni” (344). Ráadásul az általa előnyben részesített kulcsszavakról is csak roppant szűkszavú, néhány oldalas áttekintések szólnak, ahogy az egy lexikonban egyébként megszokott dolog.

A munka fordítóit csak dicséret illetheti, mivel a magyarítás során a hivatkozások otthonossá tételére is kellő tekintettel voltak; ritka kivételektől eltekintve a szerző által citált munkák már létező magyar kiadását tüntették fel forrás gyanánt. Sőt olykor némelyik közlést (bibliográfiai adatot) még aktualizálták is, ami a két évtizeddel ezelőtti eredeti német kiadáshoz képest mindenképpen szükségesnek mutatkozott.

Ute Daniel művének a magyar nyelvű kiadása kétségkívül nyereség, mivel páratlan betekintést enged abba a német történetelméleti diskurzusba, amely szinte teljesen ismeretlen volt ez ideig a hazai történészek előtt.

Gyáni Gábor

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bödeker, Hans Erich 2016: *A Begriffsgeschichte* mint elmélettörténet. Az elmélettörténet mint *Begriffsgeschichte*. (Ford.: Molnár Attila Károly.) In: Molnár Attila Károly – Nagy Ágoston – Pap Milán (szerk.): *Fogalomtörténet Koselleck után. A politikai nyelv kutatásának kortárs módszertana és gyakorlata*. NKE MTK, Budapest, 23–39.
- Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hgg.) 1972–1997: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland I–VII*. Klett-Cotta, Stuttgart.
- Burguière, André 2009: *The Annales School. An Intellectual History*. (Trans. Todd, Jane Marie.) Cornell University Press, Ithaca.
- Burke, Peter 2004: *What is Cultural History?* Polity Press, Cambridge.
- Gyáni Gábor 2020: *A történeti tudás*. Osiris, Budapest.
- Reichardt, Rolf – Eberhard Schmitt (Hgg.) 1985: *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1820*. Oldenbourg, München.
- Simmel, Georg 2009: *A társadalmi differenciálódásról. Szociológiai és pszichológiai vizsgálódások*. (Ford., utószó: Weiss János.) Gondolat, Budapest.

*Walter A. Friedman: American Business History.
A Very Short Introduction.*

Oxford University Press, New York, 2020. 155 oldal.

A *Very Short Introduction* az Oxford University Press érdekes vállalkozása. A kiadó honlapja szerint a sorozat tömör és eredeti bevezetést kíván nyújtani különböző témákban. Célja nem az, hogy definíciókat tartalmazó tankönyveket jelentessen meg, hanem hogy „éles és provokatív, de mindig kiegyensúlyozott” módon tárgyaljon egy adott témát. A szerzők, a téma iránti lelkesedéssel kombinálva a tényeket, elemzéseket és új gondolatokat, könnyen olvasható műveket szeretnének írni.¹ A sorozat 1995-ben indult, és már a 704. kötetnél tart. Természetesen sok történelmi témájú könyv is található közöttük: a kiadó honlapja szerint 169 kötet (24%) tartozik ide.²

Walter A. Friedman – a Harvard Business School tanára, a Business History Initiatives igazgatója, egyben a *Business History Review* társfőszerkesztője – arra vállalkozott, hogy 155 oldalon összefoglalja az amerikai vállalkozások történetét. Friedman szerkesztője volt egy 2014-es szöveggyűjteménynek,³ foglalkozott a modern cégek megszületésével,⁴ az ügynöki értékesítés témájával⁵ és a gazdasági előrejelzések kezdeteivel is.⁶ Jelenleg a nagy amerikai vállalatok 1920–1980 közötti történetén dolgozik.⁷

A könyv a bevezető után időrendi sorrendben, kilenc fejezetben tárgyalja az amerikai vállalatok történetét. A bevezető már címében (*A business civilization*) jelzi a szerző álláspontját: a brit Észak-Amerikában, majd az Egyesült Államokban kiépülő társadalomban az üzletnek és az üzletembereknek sajátos és jelentősebb szerepük volt, mint másutt. Ezt alátámasztandó idézi James Truslow Adams 1929-es művét: „Európától eltérően, az üzletember [...] a nemzet vezető erejének szerepében találta magát, és szinte egyedül kontrollálta annak gazdasági, társadalmi, szellemi, vallási és politikai életét. Amennyire tudom, ez egyedülálló a történelemben.” (3)⁸ Bár az utolsó mondatnál nyilván lehet vitatkozni – például hivatkozva az itáliai városállamokra –, de ez a vélemény kétségtelenül mélyen gyökerezik az amerikai közgondolkodásban, elég csak a Coolidge elnöknek tulajdonított és aztán Reagan és Trump által is használt frázisra gondolni: „The business of America is Business.” Bár Coolidge nem pontosan ezt mondta, hanem

¹ A sorozat honlapja: <https://global.oup.com/academic/content/series/v/very-short-introductions-vsi/?cc=us&lang=en&> – utolsó letöltés: 2021. október 10.

² Érdekesképpen: térségünkből csak Oroszország/Szovjetunió és a Habsburg Birodalom története szerepel külön kötetekben.

³ Friedman–Jones (eds) 2014.

⁴ Friedman–Jones (eds) 2012.

⁵ Friedman 2004.

⁶ Friedman 2013.

⁷ <https://www.hbs.edu/faculty/Pages/profile.aspx?facId=7945> – utolsó letöltés: 2021. október 9.

⁸ Adams 1929.

csak azt: „The chief business of the American people is business”,⁹ a köztudatban mégis a kiterjesztő értelmű rövid változat maradt meg.

A bevezetésben a szerző az amerikai üzleti élet sikerességét négy tényezőre vezeti vissza: a növekedést támogató (gazdaság)politika, a demokratikus vállalkozói szellem, a vállalati menedzsmentek támogató viszonya az innovációhoz és a méretnöveléshez, valamint a pénzügyi rendszer, ezen belül a befektetési bankok és a kockázati tőke pozitív szerepe. E tényezők komoly gazdasági növekedést eredményeztek: 1783-ban az USA még csak marginális gazdasági szereplő volt, 1913-ra viszont a világ legnagyobb ipari és mezőgazdasági termelője lett. Érdekes, hogy a bevándorlásból eredő, kezdetben olcsó és nagy mennyiségű, a későbbiekben pedig jól képzett munkaerő-kínálatot Friedman nem tekinti lényeges faktornak.

Az első fejezet (*Kereskedelem és birodalom*) a kezdetekkel foglalkozik, a függetlenség eléréséig. A brit észak-amerikai gyarmati rendszer kiépítése jelentősen eltért akár a délebbi spanyol, akár az északabbra (és részben nyugatabbra) fekvő francia területekétől. A spanyol gyarmatokon a bányászat szerepe dominált, és a gazdaság a bennszülöttek intenzív elnyomására, kizsákmányolására épült. A franciák elsősorban a szőrmekereskedelemben voltak érdekeltek, ezért rászorultak a bennszülöttek segítségére. Bár a britek is foglalkoztak szőrme-kereskedelemmel, az ő területeiken a mezőgazdaságnak volt a legnagyobb szerepe: a gyarmatosok 80%-a önellátó farmer volt. A mezőgazdaságon kívüli gazdasági életet a nagy kereskedőházak dominálták, amelyek sok mindennel foglalkoztak a szeszgyártástól a biztosításig. Az üzlet iránti érdeklődést jól mutatja, hogy a függetlenségi háborút megelőző időszak éles politikai vitái közepette is az egyik legnépszerűbb kiadványnak Benjamin Franklin *The way to wealth* című munkája számított, ahonnan például a „time is money” mondás származik.

A gyarmatok létrehozása vállalati formában történt, az egyes régiókra királyi privilégiumokkal rendelkező részvénytársaságok alakultak, amelyek közül a Hudson Bay Company (1670) ma is létezik.¹⁰ A gyarmatok az anyaországtól nagymértékben függetlenül működtek, amit az „üdvös elhanyagolás” (*salutary neglect*) politikája jellemezte egészen az 1760-as évekig, amikor a hétéves háborúban megnövekedett államadósságot a brit kormányzat (kis részben) a gyarmatokról akarta finanszírozni. A következmények ismertek.

A kötet második fejezete az új nemzet első 40 évével foglalkozik. A szövetségi állam ebben az időszakban egyrészt védővámrendszerrel segítette az ipar kiépülését, másrészt tiltották az államok közötti vámokat. A nagy távolságok miatt különösen fontos tényező volt az utak és a csatornák kiépítése és a gőzhajózás megindítása. A korábban sok mindennel foglalkozó kereskedők helyett egyre több specializált kereskedelmi vállalat alakult. Ebben az időszakban nőttek nagyra az

⁹ Calvin Coolidge beszéde az American Society of Newspaper Editors 1925. július 7-i ülésén. <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/address-the-american-society-newspaper-editors-washington-dc> – utolsó letöltés: 2021. október 9.

¹⁰ A vállalat ma holdingként működik, a leányvállalatok elsősorban a kereskedelemben és az ingatlanüzletben aktívak. <https://www.hbc.com> – utolsó letöltés: 2021. október 9.

első nagy üzleti famíliák: például Johann Jacob Astor családja, aki hangszerárúsítással kezdte, majd szőrmekereskedelemmel folytatta, hogy aztán banki, biztosítási üzlettel és ingatlantulajdonnal bővítsé a portfóliót. Birodalma viszont csak 13 évvel élte túl az alapítót.

A harmadik fejezet az 1820–1850 közötti időszakot tárgyalja. Ez a déli és északi gazdaság eltérő fejlődésének korszaka. Délen rabszolgatartásra berendezkedett intenzív gyapottermelés folyt, északon viszont teret hódított az ipar. Először vízi- és állati erőre támaszkodó üzemek fejlődtek a textiliparban, az óra- és fegyvergyártásban. Az utóbbi először állami tulajdonú cégek kezében volt, Samuel Colt magántulajdonú gyára csak az 1840-es években kezdte el gyártani a legendás pisztolyokat.

A következő, 1850–1880 közötti időszak legfontosabb eseménye a vasútépítés. A támogató állami beavatkozás itt is jelentős hatással járt: 129 millió acre (522 ezer km²) földet adtak a vasúttársaságoknak. A vasúti beruházások körüli panamák és visszaélések a magyar moziközönség számára is ismerősek lehetnek a *Volt egyszer egy vadnyugat* című filmből. Ekkor kezdődött Cornelius Vanderbilt karrierje, akinek cége egy időben az Egyesült Államok teljes befektetett tőkéjének egytizedét birtokolta. Témánk szempontjából viszont fontosabb, hogy a modern vállalatirányítási módszerek a vasúti cégekben kezdtek kialakulni. A New York and Erie Railroad egyik vezetőjének ötlete volt az első organigram és az első fejlett jelentési (*reporting*) rendszer (44, 47).

Ezt követően, 1880 és 1910 között az Egyesült Államok a robbanásszerű fejlődés időszakába ért. A professzionális, tulajdonnal alapvetően nem rendelkező menedzserréteg egyre nagyobb szerepet töltött be a (nagy)vállalatok irányításában. Az 1896–1899 között született új törvények (56)¹¹ nyomán a részvénytársasági forma vált uralkodóvá. Az akkori tulajdonosi körben – amelynek tagjait a korban néha udvariasan az ipar kapitányainak, de leginkább rablóbáróknak neveztek – máig ismert nevek tűntek fel: Rockefeller, Carnegie, Mellon, J. P. Morgan. Az általuk irányított nagy cégek vertikális integrációkat építettek ki. Megnövekedett hatalmuk ellensúlyozását célozta az ún. progresszív időszakban¹² alkalmazni kezdett, de még az 1890-es években keletkezett trösztellenes törvény. A törvény leghíresebb érvényesítése volt, hogy a Standard Oilt 34 független vállalatra darabolták fel – a cég eredetileg a második legnagyobb vállalatcsoportot alkotta az országban, s utódai – például az Exxon vagy a Chevron – ma is óriásvállalatok. Nem véletlenül éppen a Standard Oil vált fontossá, hiszen ekkoriban lett az olaj egyre jelentősebb energiaforrás, amely kiváltotta a vízenergiát, és immár a bálnaolajra sem volt szükség. Ez az autóipar születésének a korszaka is.

Az I. világháború időszakára az Egyesült Államok a világ vezető gazdasági hatalmává emelkedett, amit a világháború tovább erősített. Az 1910–1930 közötti

¹¹ New Jersey 1896; Delaware 1899.

¹² A progresszív korszak a (Theodore) Roosevelt-, a Taft- és az első Wilson-adminisztrációk időszaka (1901–1916). A progresszív mozgalom válaszokat keresett az iparosodás, az urbanizáció, a bevándorlás és a korrupt politikai rendszer problémáira.

időszakot tekinti át a hatodik fejezet, amikor tért hódított az elektromosság, és megjelentek a belsőégésű motorok meg a telefon. Ezt nevezi néhány történész második ipari forradalomnak (67). A jólét növekedésével az innovációk egyre inkább a fogyasztási cikkek – az autó, a háztartási cikkek vagy a rádió – irányába tolódtak el, amelyek értékesítésére megszülettek az ügynökhálózatok. Az ügynökök házról házra járva értékesítettek, mint az Avon elődjének, a California Perfum Co.-nak az emberei – amely cég már ekkor is női munkaerőt alkalmazott –, vagy az első komoly afroamerikai vállalkozás, a North Carolina Life Insurance Co.-éi, amely 5–10 cent/hét díjért (ma kb. 450–900Ft) árult temetkezési biztosításokat.¹³ A vállalatirányításban tovább nőtt a menedzsment szerepe, ide tartozni immár különálló karrierutat jelentett. Nem véletlenül tűntek fel ekkoriban az irodai munkát segítő első találmányok is: Remington írógépe, Borroughs számológépe és a stencilgép. 1908-ban megalakult a Harvard Business School, és megjelentek az első nagy hatású üzleti folyóiratok: *Forbes*, *System*, *Business Week*. A fejezet jó néhány amerikai nagyvállalat történetét is ismerteti.

Az 1929-es válság és az azt követő New Deal, majd a II. világháború alapvető változásokat hozott gazdaság és állam viszonyában. A szerző ezt *mixed economy*-ként írja le. Az állam nemcsak megrendelőként lépett fel (infrastruktúra-fejlesztés, hadiipar), hanem sokkal komolyabb szabályozásokat is bevezetett, elsősorban a pénzügyi szektorban. Ekkor született a Securities and Exchange Commission (SEC) vagy a Glass–Steagall-törvény, amely megtiltotta, hogy befektetési és kereskedelmi banki tevékenységet egyszerre folytasson egy cég. A fejezet hiányosságának érezhetjük, hogy a szerző nem reflektál arra, hogyan hatott a „vegyes gazdaság” (*mixed economy*) megszületése a bevezetőben említett sikertényezőkre, vagy konkrétan a vállalatok működésére. A II. világháború időszakában különösen nagy volt az „átjárás” a nagyvállalatok vezetése és az állami gazdaságirányítás között. Vajon az állami bürokrácia gondolkodás- és működésmódja befolyásolta erősebben a nagyvállalatok vezetését vagy fordítva? Az amerikai gazdaság lenyűgöző háborús teljesítménye mindenesetre nem lett volna lehetséges ezen együttműködés nélkül.

Az 1945–1980 közötti évek az amerikai üzleti élet aranykorát jelentették. A gazdasági növekedés 1946–1973 között évi 3,8% volt, amiben nagy szerepet játszottak a hidegháborús évek katonai megrendelése. Eisenhower elnök 1961-es búcsúbeszédében már figyelmeztetett a katonai-ipari komplexum növekvő befolyására.¹⁴ A katonai és nem katonai célú kutatásokra a nagyvállalatok egyre komplexebb tudományos-kutatási részlegeket hoztak létre. Sem a szerző nem említi, sem – amennyire tudom – a köztudatba nem ment át, hogy az elnök két

¹³ A biztosító ma is létezik, bár éppen csődvédelem alatt áll.

¹⁴ „...we must guard against the acquisition of unwarranted influence, whether sought or unsought, by the military–industrial complex.” <https://www.ourdocuments.gov/doc.php?flash=false&doc=90&page=transcript> – utolsó letöltés: 2021. október 10.

veszélyt emlegetett, s a második éppen a tudományos-technológiai elit ellenőrzetlen befolyása a politikára.¹⁵

A kor menedzsmentje a homogenitást, a konformitást és a vállalat iránti lojalitást értékelte. Bár hivatalosan meritokrácia volt, de ez nem vonatkozott a nőkre és az afroamerikai munkavállalókra. A vezetés – különösen a felső szintje – egyévesen WASP (*white, anglo-saxon, protestant*) volt. Ennek a kultúrának a példaként idézi fel a szerző a United Airlines csak férfiaknak fenntartott „Chicago Executive” járatait.¹⁶ A polgárjogi mozgalom és az Employment Opportunity Commission¹⁷ ért ugyan el eredményeket, de az első női nagyvállalati vezérigazgatót, Carly Fiorinat (Hewlett-Packard) csak 1999-ben nevezték ki. Az S&P 500¹⁸ cégeknek jelenleg is csak elenyésző arányban van női vezetőjük. Mindeközben – nem kis részben a McKinsey tanácsadó cég tevékenységének következtében – az amerikai vállalatirányítási modell Európában is teret hódított.

A könyv utolsó előtti fejezete az 1980–2020 közötti folyamatokkal foglalkozik. A korszak elején még a hetvenes évek olajválságának hatása érződött. A Carter-, majd a Reagan-kormányzat erőteljes deregulációba fogott, részben Milton Friedman szabadpiaci kapitalizmust propagáló nézetei alapján. A részvények egyre nagyobb hányada került a nyugdíj- és befektetési alapok (és így közvetlenül a háztartások) kezébe, ami megbontotta az addigi egyensúlyt a részvényesek, az igazgatóságok és a menedzsment között a részvényesek javára. A kibontakozó elektronikai forradalom, a Szilícium-völgy új vállalkozásai ugyanakkor változást hoztak a vállalatirányítási és a menedzsment-attitűdben is. A legnagyobb internetes cégek kerültek a piaci kapitalizáció alapján a nagyvállalati listák élére, mert ők tudnak legjobban élni az ügyfelek személyes adataikhoz való hozzáféréssel, ami persze komoly adatvédelmi kérdéseket vet fel. Egyesek szerint ez a jelenség elvezet a megfigyelő kapitalizmushoz (*surveillance capitalism*).

Az utolsó fejezet (*Konklúziók: Fenntarthatóság*) azzal foglalkozik, hogy az Egyesült Államokban kialakult üzleti modell fenntartható-e. Ez a modell a szerző szerint nem a szerves fejlődés, de nem is a véletlen eredménye: erősen befolyásolta az USA demokratikus hagyománya és a nem gyakori, de célzott politikai beavatkozás. Fontos tényezőnek tartja még, hogy az Egyesült Államokban (és itt egy *Economist*-cikkre hivatkozik) nincs stigmatizáló hatása az üzleti bukásnak

¹⁵ „...we must also be alert to the equal and opposite danger that public policy could itself become the captive of a scientific-technological elite.” <https://www.ourdocuments.gov/doc.php?flash=false&doc=90&page=transcript> – utolsó letöltés: 2021. október 10.

¹⁶ <https://viewfromthewing.com/united-airlines-men-only-executive-service> – utolsó letöltés: 2021. október 10.

¹⁷ A mai nevén U.S. Equal Employment Opportunity Commissiont az 1964-es polgárjogi törvény hozta létre, mint önálló szövetségi ügynökséget. Célja a diszkriminációval kapcsolatos ügyek vizsgálata. Minden 15 főnél többet foglalkoztató vállalat, a szakszervezetek és a munkaközvetítők is hatáskörébe tartoznak. <https://www.eeoc.gov/overview> – utolsó letöltés: 2021. október 10.

¹⁸ A Standard&Poor's által kiszámított és publikált index, amely az amerikai tőzsdéken bevezetett 500 legnagyobb vállalat piaci értékkel súlyozott átlagos árfolyamát mutatja.

(ellentétben például Németországgal és Japánnal), ami jelentősen növeli a kísérletező kedvet. Az innováció ugyanakkor olyan gyors, hogy a szabályozás lemaradt mögötte, közben pedig a nemzetközi politika is változik, a globalizáció visszaszorulóban van. Mindez növeli a gazdasági bizonytalanságot, növekednek az egyenlőtlenségek, ami pedig fokozza a politikai-társadalmi feszültségeket.

Befejezésként a szerző felteszi a kérdést, hogy az Egyesült Államok nem egy 19. század végéhez hasonló helyzetben van-e, amikor gazdag üzleti „titánok” óriási politikai és társadalmi hatalomra tettek szert, miközben az ipari munkások rossz körülmények között, hosszú munkaidőben dolgoztak. Ha a válasz igen, vajon hamarosan új progresszív időszak következik-e. Sikerül-e a jövőben is fenntartani a demokratikus kapitalizmust, a vállalkozói szellemet és innovációt támogató környezetet?

A könyvet végigolvasva két komolyabb hiányérzetünk lehet. Egyrészt a szerző – mint már említettük – nem reflektál arra, hogy a New Deal időszakát követő új, vegyes gazdaság mennyiben változtatta meg azokat a tényezőket – a növekedést támogató (gazdaság)politika, a demokratikus vállalkozói szellem, a vállalati menedzsmentek támogató viszonya az innovációhoz és a méretnöveléshez, valamint a pénzügyi rendszer –, amelyek az amerikai gazdaság sikereihez vezettek a szabadverseny időszejében. Másrészt a könyv fókuszában (különösen 1850 után) a nagyvállalati szektor áll, ugyanakkor az amerikai gazdaság nem csak a nagy cégek világa. A United States Census Bureau 2017-es adatai¹⁹ alapján az USA-ban 7,9 millió vállalkozás 129 millió főt foglalkoztat, tehát a vállalkozások átlaglétszáma 16 fő. A vállalkozások 83%-a kevesebb mint 500 munkavállalóval működik, és ezek a cégek foglalkoztatják az alkalmazottak majd felét. Érdekes lenne tudni, hogy a könyvben leírt változások hogyan hatottak rájuk.

A mű – vállaltan – nem szakértőknek készült összefoglalása a témának. Azoknak, akik nem rendelkeznek mélyebb ismeretekkel az Egyesült Államok gazdaság- és vállalkozástörténetéről, jó kiindulópontul szolgálhat. Ezt segíti az is, hogy a közvetlenül hivatkozott mintegy 30 művön kívül további kb. 100 könyvet, cikket ajánl az olvasók figyelmébe.

Horváth Gyula

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adams, James Truslow 1929: *Our Business Civilization, Some Aspects of American Culture*. Albert and Charles Boni, New York.
- Eisenhower, Dwight D. 1961: *Farewell Adress to the Nation*. <https://www.ourdocuments.gov/doc.php?flash=false&doc=90&page=transcript> – utolsó letöltés: 2021. október 10.

¹⁹ <https://www.census.gov/data/tables/time-series/econ/susb/susb-historical.html> – utolsó letöltés: 2021. október 10.

-
- Friedman, Walter A. 2004: *Birth of a Salesman: The Transformation of Selling in America*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Friedman, Walter A. 2013: *Fortune Tellers: The Story of America's First Economic Forecasters*. Princeton University Press, NJ.
- Friedman, Walter A. – Jones, Geoffrey (eds) 2012: *The Rise of the Modern Firm*. Edward Elgar Publishing, Northampton, MA.
- Friedman, Walter A. – Jones, Geoffrey (eds) 2014: *Business History*. Edward Elgar Publishing, Northampton, MA.

A hálóban ragadt történész

Niall Ferguson: A tér és a torony. Hálózatok, hierarchiák és harc a globális hatalomért.

(Ford. Gebula Judit és Vancsó Éva.) Scolar, Budapest, 2019. 606 oldal.

Minden eddigi társadalom története hálózatok és hierarchiák küzdelmének története. Parafrázálva a *Kommunista kiáltvány* egyik híres aforizmáját, ez Niall Ferguson legújabb könyvének lényegi mondanivalója. A brit–egyesült államokbeli történész a világtörténelem leírására vállalkozik, hogy az ókortól napjainkig elemezze a hálózatok és hierarchiák közötti interakciókat.

Ferguson a brit történészképzés oxfordi iskolájából jön, ahol doktori munkájában a hamburgi vállalkozói és a német politikai szcénát vizsgálta a II. világháború előtti recesszió időszakában. Disszertációja később meg is jelent, amellyel együtt napjainkig tizenöt könyvet publikált.¹ Főleg gazdaság- és politikatörténettel foglalkozik, azonban munkássága nem sorolható egyértelműen a történelem valamelyik aldiszciplínájához; magát legalább ugyanannyira társadalom- és művelődéstörténésznek is vallja. Bár személyesen sosem találkozott A. J. P. Taylорral, elmondása szerint tőle tanulta meg, hogyan kell a történetírást művelni.² Frank Tibor egyik tanulmányában így jellemzi Taylort: „Szakembernek túlságosan népszerű, történésznek túlzottan újságíró, publicistának túlon túl fajsúlyos, tudósak túl evilági, britnek túl európai, oxfordinak túl baloldali, baloldalinak nem eléggé előírásos – egyszóval mindig kilóg egy kissé a sorból.”³ A mesterről írt jellemzés a legtöbb ponton a „tanítványra” is érvényes. Ferguson könyvei között találunk bestsellereket, történelmi dokumentumsorozatok készítésében működik közre – szöveget ír, narrál –, saját produkciós irodát vezet, volt újságíró, tehát a „sztár-történész” jelző is ráaggatható. Mesterével ellentétben azonban nem tagozódott be az Oxfordi Egyetem professzorai közé, valamint rá nem vetülhet a baloldaliság árnyéka. Jelenleg a Hoover Intézet⁴ kutatója.

A jelen recenzióban tárgyalt kötet első publikálása után két évvel, 2019-ben jelent meg magyar fordításban a Scolar Kiadónál,⁵ és alcíme pontosítja Ferguson kutatási témáját: *Hálózatok, hierarchiák és harc a globális hatalomért*. A vaskos kötet 606 oldalából 479 a tartalmi rész, amely szövegfolyamot nem törik meg lábjegyzetek: a hivatkozások ugyanis végjegyzetként a könyv végén találhatók.

¹ Életpályájáról a saját honlapján lehet tájékozódni. <http://www.niallferguson.com/about> – utolsó letöltés: 2021. május 29.

² On the Spot 2019.

³ Frank 2018: 136.

⁴ Az intézet egy közpolitikai agytröszt, jelenlegi igazgatója Condoleezza Rice, az USA volt republikánus külügyminisztere.

⁵ Niall Ferguson magyarul kiadott könyveit ez a kiadó kezeli.

Ez a gyakorlat persze talán csak a szakmai olvasót zavarhatja, de a képek és az ábrák tördelése már egységesítheti az elégedetlenkedőket. Vannak ugyanis olyan ábrák és képek, amelyek annyi információt tartalmaznak, hogy teljes oldalon is gondot okozna az értelmezésük, így viszont szinte értelmezhetetlenek. Ma-napság nem volna probléma, hogy egy adatbázist online elérhetővé tegyenek, ahonnan a hálózatábrák interaktívan kezelhetővé válnának. E-könyv formátum-ban pedig ez csupán egy kattintás lehetne. A magyar kiadás minőségét továbbá emelte volna, hogy ha a hivatkozott irodalomban a magyarul hozzáférhető munkákat is jelzik.

Ferguson az előszóban (*A behálózott történelem*) összefoglalja, milyen motivációk vezették a könyv megírására, majd kilenc fejezeten keresztül tárgyalja a hálózatok és hierarchiák történetét. Az előszó előrevetíti, mire számíthatunk: szubjektív vélemények és tények keverése, ellentmondások, közérthető és olvasmányos nyelvezet. Olyan történeti munkáról van szó, amely inkább érződik ismeretterjesztő műnek, mint tudományos igénnyel írt publikációnak. A hátsó könyvborítón olvasható ajánlás szerint a könyv „átformálja az elménket” (*The Wall Street Journal*). Ezt akkor teheti, ha a kritikus olvasás helyett már csak tartalomfogyasztás létezik, amelynek egyik kiváló okáról az utolsó fejezet utolsó előtti részében maga a szerző ír, de ne rohanjunk ennyire előre.

Az előszóban a „behálózott történelem” tudományának egysíkúságát hangsúlyozza, amely egészen a közelmúltig nem ismerte föl a hálózatok jelentőségét. A magyarázat szerint a történészek többsége ugyanis inkább kutatja a levéltári anyagokat létrehozni tudó és megőrző hierarchikus intézményeket, mint hogy tudatosítaná: a történelem legjelentősebb változásaiért felelős hálózatoknak gyakran nincs is dokumentált nyomuk. Ferguson elismeri, ő maga sem fordított kellő figyelmet rájuk mindaddig, amíg Henry Kissinger életrajzát írni nem kezdte. Ekkor merült föl benne, hogy a volt külügyminiszter talán nemcsak az intellektusának és az akaratának köszönhette hatalmát, hanem kivételes képességének is, amellyel kiterjedt kapcsolati hálózatot hozott létre maga körül. Ezután érkezett el a szerző ahhoz a felismeréshez, hogy hálózatok és hierarchiák váltógazdaságaként magyarázza napjainkig bezárólag az emberiség történelmét (21–22, 26–29).

Ezzel az érveléssel az a legnagyobb baj, hogy Ferguson számos historiográfiai előzményt felejtett ki, amelyek a hálózatok fontosságát hangsúlyozták és alkalmazták. A várostörténeti kutatások terén már az 1980-as években célként tűzték ki, hogy az egyes városok vagy városok bizonyos halmazának története helyett a hálózatokkal foglalkozzanak (Paul Hohenberg és Lynn Hollen Lees).⁶ A neoinstitucionalista gazdaságtörténet is ez idő tájt lelt rá a „látható kézre”, és a szociológiai hálózatelemzés alkalmazásával a vállalatok menedzsmentjeinek személyi kapcsolatait és összefonódásait kezdte vizsgálni.⁷ A társadalom szerkezetét vizsgálva a mikrotörténeti iskola sem maradt le a fősoroltaktól, amikor egyének és

⁶ Lásd erről: Bácskai 2002: 15.

⁷ Kövér 2006: 287.

csoportok egymáshoz fűződő kapcsolatával kezdett foglalkozni.⁸ Vagy utalhatunk azon vitára, amely a strukturalizmus körül bontakozott ki Claude Lévi-Strauss és az *Annales* köre között,⁹ hiszen a strukturalizmus maga is kapcsolati rendszereket, alá- és fölérendeltségeket vizsgál. A hálózatok tehát már lassan fél évszázada a történelemtudományos kutatás tárgyául szolgálnak. Az, hogy a szerző a társadalom- és gazdaságtörténeti iskolák és irányzatok eddigi fejlődését helyezte el egy hierarchikus ranglétra alsó fokán, vagy ez csupán retorikai eszköz-e nála, nem derül ki a kötetből.

Magyarázatát a *hálózat* fogalomra építi, mint amely eddig csekély számban jelent meg a történetkutatásban, pedig ma, a *social media* korában, a nyelvet leuralja ez a fogalom. Ez az érv azonban, a teljesség igénye nélkül feljebb írt példák mellett ott is megbicsaklik, hogy Ferguson nem veszi figyelembe azt, miként változik folyamatosan a nyelv és bizonyos fogalmak használata, valamint értelmezése. A történelemtudomány a múltbéli események rekonstruálásakor az akkor még nem artikulálódott fogalmakat is használja – erre közkeletű példa az állam –, ilyenkor azonban ezek egykori és aktuális használatának különbségét tisztázza.¹⁰ Ennek egyik módszere lehet szótárak és enciklopédiák szócikkeinek vizsgálata, de a fogalomtörténeti vizsgálat nem merülhet ki a korabeli lexikonokban szereplő definíciókon alapuló összehasonlításokban.¹¹

Az alábbiakban szemléltetem, miért nem megalapozott érv, ha egy olyan fogalmat, mint a *hálózat*, nem talál a szerző bizonyos irodalomban vagy forrásokban. Például az 1913-ban kiadott *Révai Nagy Lexikon* IX. kötete a *hálózat*-nak csak egy erdészeti terminológiáját ismerteti, de az öt jelentéstartalommal rendelkező *háló* sem foglal magában társadalomhoz köthető jelentést.¹² Hasonló a helyzet az egy évtizeddel korábban kiadott cseh nyelvű lexikonban, ahol viszont elektrotechnikai és algebrai fogalomként is magyarázzák a hálót (hálózatot [sít]).¹³ Egy két világháború közötti lexikon a *hálózati vevőkészülék* fogalmát (értsd: rádió) tartalmazza csak.¹⁴ Ferguson is hasonló gondolatmenet alapján kíséri végig a fogalom különböző tudományokban megjelenő jelentéseit: a fizika, majd a biológia után felvonultat pár társadalomtudóst is, s közben egy-egy kultúrtörténeti érdekességet is említ. Végül megállapítja, hogy a 20. században elburjánzó „hálózatok” a kereskedelmi és az elektrotechnikai fejlődéssel árasztották el a társadalmat (49–55). Az *Encyclopedia Britannica* online felületén azonban, ha rákeres a *network* kifejezésre, láthatta volna, hogy a társadalomtudományok területén a 20. század első felében már népszerűvé vált ennek kutatása.¹⁵

⁸ Czoch 1999: 25

⁹ Rojas 2013: 116–135.

¹⁰ Koselleck 2003: 143–144.

¹¹ A polgár és a polgárosodás viszonylatában erre jó példa: Halmos 1991.

¹² 'Háló' és 'Hálózat' szócikkek. In: *Révai Nagy Lexikona* 1913: 419, 428.

¹³ 'Sít' szócikk. In: *Ottův slovník naučný* 1905: 220–223.

¹⁴ 'Hálózati vevőkészülék' szócikk. In: *Új Lexikon* 1936: 1640.

¹⁵ 'Network' szócikk. In: Bevir d. n.

Az első fejezetben, amelynek az előbb pedzegetett fogalomtörténet is a része, Ferguson az illuminátusok történetén keresztül ábrázolja a hálózatok és hierarchiák társadalmi megjelenését, és próbál az összeesküvés-elméletek valótlanására is rávilágítani. A tíz részre osztott fejezet keretes ívű, lényegi mondanivalója természetesen nem a titkos társaságokra korlátozódik, hanem a könyv módszer-tanára. A hálózat és a hierarchia fogalomtörténete mellett a hálózat kutatás alap-jait ismerteti – történeti szempontból ez a könyv legérdekesebb része. Először a gráfelméletet vázolja föl, aztán Mark Granovetter „gyöngye kötések erejének” hi-potézisén keresztül a hálózattípusokig, majd a hálózatelméletekig jut el (59–84). Euler gráfelméletén keresztül mutatja be, hogy az egyének kapcsolatainak összes-sége hálózatot alkot, összekötve egymást nem ismerő személyeket is. E szociá-lis hálózatok első szabályszerűsége, hogy az emberek általában homofilek, tehát magukhoz hasonló egyének társaságát keresik. Ez nem zár ki egyfajta heterofi-liát sem, így aztán a kialakult csoportok között van összekötési kapocs. A szerző Karinthy Frigyes novelláján keresztül szemlélteti ezt a jelenséget, miszerint a vi-lágon bárkihez eljuthatunk öt lépésben. Legalábbis a *Láncszemek*¹⁶ főszereplője öt lépésre tett fogadást. Az ismeretségnek persze a minősége is releváns tényező. A családi, baráti kapcsolatok erős kötésnek számítanak, míg az integrációért fele-lős (ebben rejlik „erejük”) makroszintű kapcsolatok gyengének. Ezek a kapcsolati hálók csomópontokat alkotnak, amelyek közötti csatornákon az információ ter-jedését kezdték el vizsgálni szociológusok. Az információ terjedésének sebessége függ magától az információ jellegétől, de a hálózatok típusától is. E típusok alap-ján elmondható, hogy a hierarchia nem ellentéte a hálózatnak, inkább egy külön-leges típusa, így a hálózatok könnyen alakulnak át hierarchiává. Ezek alapján hét alaptételt állapít meg a szerző, amelyek az általam röviden összefoglaltakat ölelik föl (82–84). A fejezetet Ferguson azzal zárja, hogy a modern tudományosságot latba vetve a hálózatokat ki akarja szabadítani az összeesküvések béklyóiból (93). A hálózatok tehát ezzel a könyvvel csak a láncikat veszíthetik.

A második fejezettől kezdve a hálózatok és hierarchiák váltógazdaságát mu-tatja be Ferguson. A hierarchia rövid története (két oldal) hivatott bemutatni az ókori világrendet. A fejezet további részében a hálózatok világban való elter-jedését vázolja fel, aminek fő mozgatórugója a kereskedelem. Erre konkrétan a harmadik fejezetben tér rá, amikor bemutatja azon időszakot, amikor Európa megkezdte a távoli kontinensek kolonizálását; emellett tárgyalja az amerikai és a francia forradalom hálózatainak történetét. E két fejezet is mutatja, hogy a gaz-dasági és kulturális folyamatok egymás mellé helyezésével a globalizáció történe-tét nem elemzi, csak jellemző jegyeit ismerteti, de összefüggéseiket elhanyagolja.

A negyedik és ötödik fejezet az ipari forradalmak történetéről szól, míg a hatodik és hetedik a kapitalista renddel szembeni alternatívákat mutatja be, könyvének témájára fókuszálva. A hetedik fejezetben szerepel Kissinger hatalmi hálózata (335–349), amelyet a könyv elején a kérdéskör egészére eredeti elemzést ígérő „jelentős

¹⁶ Karinthy 1929.

kísérletnek” nevez (29). Ehhez segítségül függelékkel mellékel a könyvhöz, amelyben a korszak közösségi hálóját ábrázolja a Nixon- és Ford-kormányok egyes tagjainak memoárjai segítségével (497–502). Azt próbálja bizonyítani, hogy a Kissinger után érkező tanácsadóknak és államtitkároknak esélyük sem volt megvalósítani azt, amit Kissinger elért (349). A könyv e részének érdemeit csorbítja az érződő elfogultság és a viszonylagos forráskritika. Ferguson rokonszenve a volt diplomata iránt már a róla írt könyvéből is kiderült: Kissinger felelősségét a kambodzsai, bangladesi, argentinai, chilei, ciprusi vagy kelet-timori népirtásokban az USA győzelmét hozó hidegháború viszonylatában láttatja, amivel a történész szerepéből – a recenzens szerint – átkerül a védőügyvéd pozíciójába.¹⁷

A nyolcadik fejezet már a fukuyamai történelem végéről szőtt álmok szét-töréséről szól: 2001. szeptember 11-től meséli a történeteket a közösségi hálók diadaláig. A könyv itt már szinte teljes egészében USA-centrikus globalizáció-történetté alakul. A terrorizmust és a világgazdasági válságot is egy központi narratíva szerint tárgyalja, de mély elemzésig nem jut el, talán azért, mert Donald Trump hatalomra jutását kívánja magyarázni. Az utolsó fejezetben pedig konklúzióként a jelenre reflektál, milyen lehetőségek állnak a jövőben az emberiség, értsd a transzatlanti világ, de leginkább az Egyesült Államok előtt a globalizált hatalom megszerzésért folyó küzdelemben. Végül ez a Trump-torony és a tér témájú alfejezetben csúcsoad ki, amelyben az USA akkori elnökének hierarchikus pozícióját állítja szembe a számítástechnikai óriások térben is a horizontális elrendeződést preferáló központjaival szemben.

A keretesen felépített könyv kiindulópontja a jelen, az ún. hálózatok kora: e hálózatok történetére keres történelmi példákat, majd jut vissza a közelmúltba, amikor bizonyos hálózatok könnyen formálódhattak át újból hierarchiává. Az eddig említett kritikai szempontok mellé végezetül még két észrevételt érdemes megfogalmazni. A könyv történelmi része hatalmas irodalmat ölel át, valamint a hálózatok és hierarchiák kapcsán is érdekes állításokat fogalmaz meg. Mindezt élvezetes nyelven teszi, úgy, hogy végig megmarad egy logikus narratív szálon. Gyakran azonban felületes megállapításokat tesz, mivel mélyebb elemzésekbe nem bocsátkozik, ahol pedig mégis megpróbálja, ott elfogultsága többször tetten érhető. Emiatt a másik nagy hiányosságnak az önreflexió elmaradását érzem, mivel a könyvön végig érződik a behálózott történész világképét tükröző attitűd. Azé a történészé, aki egy USA-beli agytröszt kutatója, aki újságíróként képes egy történetet élvezetesen elmesélni. Arra viszont nem tesz kísérletet, hogy önmaga pozícióját is kritika tárgyává tegye, és így a hálózatok és hierarchiák aktuális pozícióját, kialakulásuk történetét komplexebben magyarázza. Ebben az esetben talán eljutott volna odáig, hogy vitába szálljon, mondjuk a világrendszer-elmélettel, vagy más, a globalizációra és az amerikanizálódásra kritikusan tekintő nézetekkel.

Izsák Gergely

¹⁷ Grandin 2015.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera 2002: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Osiris, Budapest.
- Bevir, Mark d. n.: 'Network' szócikk. In: *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/network-sociology> – utolsó letöltés: 2021. május 29.
- Czoch Gábor 1999: A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténelmi szempontból. *Századvég* (Új folyam 15.) Nyár. 17–38.
- Frank Tibor 2018: A. J. P. Taylor emlékiratai. In: uő: *Britannia vonzásában. Angolamerikai történelmi tanulmányok I.* Budapest, 135–152.
- Grandin, Greg 2015: Kissinger 1923–1968: The Idealist by Niall Ferguson review – a case of wobbly logic. *The Guardian* 2015. október 15. <https://www.theguardian.com/books/2015/oct/15/kissinger-1923-to-1968-the-idealist-niall-ferguson-review-biography> – utolsó letöltés: 2021. május 29.
- Halmos Károly 1991: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég* (7.) 2–3. 131–166.
- 'Háló' és 'Hálózat' szócikkek. In: *Révai Nagy Lexikona*. 9. kötet. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság [Révai nyomda], Budapest, 1913. 419, 428.
- 'Hálózati vevőkészülék' szócikk. In: *Új Lexikon*. 3. kötet. Dante-Pantheon, Budapest, 1936. 1640.
- Karinthy Frigyes 1929: Láncszemek. In: Uő: *Minden másképpen van. Ötvenkét vasárnap*. Athenaeum, Budapest, 85–90.
- Koselleck, Reinhart 2003: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. (Ford.: Hidas Zoltán.) Atlantisz, Budapest.
- Kövér György 2006: A gazdaságtörténet-írás újabb útjai. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Budapest, 283–303.
- On the Spot 2019: Niall Ferguson. *History Today* (69.) 6. <https://www.historytoday.com/archive/interview/spot-niall-ferguson> – utolsó letöltés: 2021. május 29.
- Rojas, Carlos Antonio Aguirre 2013: *Fernand Braudel és a társadalomtudományok*. L'Harmattan, Budapest.
- 'Sít' szócikk. In: *Ottův slovník naučný*. 23. kötet. Praha, 1905. 220–223.

Viskolcz Noémi: A herceg történése. Hajnal István az Esterházyak szolgálatában 1922–1930.

(Esterhazyana.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ – Kossuth Kiadó, Budapest, 2019. 231 oldal.

Viskolcz Noémi könyve több szempontból is hiánypótló munka. Illeszkedik a szerzőnek a művelődés- és könyvtártörténet, továbbá az arisztokrata mecénartúra kérdéskörét lefedő kutatási területéhez, de lényeges adalékokat nyújt kultúrtörténeti, biográfiai és historiográfiai kutatásokhoz egyaránt: forráskiadványa döntően Hajnal István bécsi, valamint kismartoni korszakában keletkezett levelezését közli. A leveleket egy részletes bevezető tanulmány előzi meg, amely Hajnal történési karrierjének korai éveit mutatja be, a könyv első egységében ennek megfelelően a történéssz tudományos munkásságáról, kapcsolati hálójáról, illetve az Esterházy hercegi családhoz fűződő viszonyáról tudhatunk meg bővebb információkat. A kötetet a magyar történetírás bécsi kapcsolatait régóta kutató Ress Imre lektorálta.

A forrásokat a könyv kronológiai rendben közli, a levelek 1920 és 1940 között íródtak. Jóllehet ez egy tágabb időkeret, mint amit Hajnal hercegi levéltárosi működése kitölt, a forráskiadás szerzője mégis fontosnak tartotta, hogy betekintést nyújtson a történéssz bécsi ösztöndíjas éveibe, kapcsolatainak alakulásába, útkeresésébe, hiszen így levéltárosi működésének előzményei is megismerhetők. A hercegi szolgálat utáni időkből is származik néhány levél, ezek a Hajnal közreműködésével készült kiadványok utóéletével kapcsolatban tartalmaznak adatokat, így például a kiadási költségekre vonatkozóan. A leveleket a szerző a mai helyesírási szabályok szerint közli, a régies szavakat pedig az olvasás könnyítése érdekében aktualizálta. A forrásokban előforduló személyekről vagy helyzetekről részben a bevezető tanulmány, részben a levelekhez fűzött lábjegyzetek nyújtanak felvilágosítást, és segítik az értelmezést.

Hajnal István 1920–1921-ben, az akkor frissen létrehozott Bécsi Magyar Történeti Intézet ösztöndíjasaként e minőségében a magyar történésszek közül – Mályusz Elemérrel együtt – elsőként tartózkodott az osztrák fővárosban. A város nem jelentett számára újdonságot, hiszen az I. világháborús katonai szolgálat előtt (1914–1915-ben) a bécsi Theresianische Akademie magyar prefektusa volt. A háború után Klebelsberg Kunó és Csánki Dezső támogatásával kapta meg a bécsi ösztöndíjat, hogy Kossuth Lajos emigrációs iratait feldolgozhassa. Hajnal 1920 novemberétől a Bécsi Magyar Történeti Intézet épületében, a Trautson-palotában lakott. A történéssz a Mályusz Elemérrel, Angyal Dáviddal és Eckhart Ferencsel együtt töltött bécsi mindennapokról részletesen írt Domanovszky Sándornak küldött leveleiben, érzékletes képet festve pályatársairól. (A fiatal Mályusz például precíz, szorgalmas, sőt munkamániás emberként tűnik fel, akit nehezen lehetett megnyerni bármilyen hétköznapi szórakozásra.) Szembetűnő, hogy

már ezekből a bécsi ösztöndíjas évekből is olvashatunk zsidóellenes kijelentéseket Hajnaltól, amelyek a később írt leveleiben is rendre felbukkannak.

A történész 1921-ben publikálta első komoly munkáját, amely az *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából* címet viselte. A könyv megjelenése a gazdasági nehézségek miatt kétséges volt, ám Domanovszky és Klebelsberg sikeres közbenjárására az akkor 21 éves Esterházy Mária (a hitbizomány-tulajdonos Esterházy Pál nővére) támogatta kiadását, sőt emellett az általa elnökölt Budavári Tudományos Társaság több magyar történész és filozófus könyvének publikálására is lehetőséget adott. A társaság kiadványairól szóló szövegrésznél egyébként egy – valószínűleg részben elírásból fakadó – téves állítás olvasható: Viskolcz Noémi szerint „Kaposy József” *A szombathelyi székesegyház és mennyezetképei* című könyve a tervekkel ellentétben nem jelent meg. A könyvet azonban 1922-ben a Budavári Tudományos Társaság, Kaposy János művészettörténész neve alatt, kiadta.¹

Hajnal István 1922 elején allevéltárnoki állást kapott az Országos Levéltárban, szeptembertől pedig az Esterházyak kismartoni hercegi levéltárosaként dolgozott egészen 1930-ig. Ottani tevékenységének egyik izgalmas vetülete a herceggel való kapcsolata. Hajnal egyfajta közvetítőnek érezte magát az Esterházyak és a Magyar Történelmi Társulat között. Igyekezett rávenni a herceget, hogy támogassa a társulat törekvéseit és azon keresztül a történettudományt, s ez részben sikerrel is járt, hiszen Esterházy Pál anyagi támogatást nyújtott a társulatnak, ráadásul az Esterházyak történetével kapcsolatos forráskiadványok megjelenését is segítette. A viszony mégsem volt felhőtlen, mert a még rendkívül fiatal (1922-ben mindössze 21 éves) herceg helyett főleg Horváth Gábor titkár intézte az uradalom fontosabb ügyeit. Hajnalnak tehát vele kellett szoros kapcsolatban állnia, ha bármilyen új kutatási tervet kívánt a hercegnek felvázolni. A titkárral viszont nem alakult jól a viszonya, és Hajnal 1926-ban már kettejük elhidegüléséről írt. A személyi konfliktusok ellenére a történésznek hosszú ideig lehetősége volt feldolgozni a hercegi családra vonatkozó iratokat, s azok alapján több tanulmányt közölni. Hajnal olykor publicisztikai polémiaira is rákényszerült az Esterházyak védelmében, mivel a család rendszeres, nem mindig pozitív szereplője volt a sajtónak.

Fontos kérdés ezek után: mennyire tekinthető Hajnal a „herceg történészének”? A tárgyban írt történeti munkáival valóban csupán az volt-e a célja – mint azt a munkaadójához írt levelekben gyakran hangoztatta –, hogy az Esterházy családot tisztázza a „kuruc” történészek vádjai alól? Úgy tűnik, Hajnalt elsősorban nem a lojalitás, hanem a professzionális történészi ethosz vezette, mert egyáltalán nem Esterházyakat dicsőítő, idealisztikus munkákat írt. 1929-ben tartott akadémiai székfoglalója például Esterházy Miklós nádor lemondásáról (1645) szólt, s nem nyerte el a herceg és titkára tetszését, de „antiklerikális” jellege miatt egyházi kiadók sem vállalkoztak a megjelentetésére. Ennek ellenére több, Hajnal által összeállított forráskiadvány is élvezte a hercegi család támogatását: 1930-ban jelent meg Esterházy Miklós nádor iratainak első kötete, amely az 1642.

¹ Kelényi 2007.

évi meghíúsult országgyűlés időszakát tárgyalta, 1932-ben pedig egy németül írt forrásgyűjtemény (*Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy 1606–1645*), amely a hercegi levéltár török vonatkozású dokumentumait tette közzé magyarító jegyzetekkel. A kötetek széles körű visszhangot váltottak ki, gyakorlatilag minden fontos közéleti és történettudományi lapban írtak róluk. Hajnal 1930-ban meghívást kapott a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem újkori történeti tanszékére, ezzel pedig kiváltotta Esterházy és titkára nehezítését, amiért nem maradt náluk, és nem fejezte be az ígért forráskutatásokat. E csalódás miatt megszakadt a kapcsolata a hercegi családdal, amely később már nem támogattott hasonló tudományos vállalkozásokat.

A kötetben közölt levelekben figyelemre méltó, visszatérő elem Hajnal István történetpszichológiai érdeklődése. A történész 1924-ben arról írt Domanovszkynak, hogy a történelem „vezetői egyéniségeinek lelkébe” kellene a források alapján betekintést nyújtani. 1926-ban kifejtette, hogy a múlt alakjainak gondolatvilágába próbálja „beleélni” magát. Ez az orientáció magyarázható a Karl Lamprecht intézetében eltöltött lipcsei stúdiumok (1913) hatásával is, de e szemlélet a korabeli szellemtörténeti irányzatokra is jellemző volt. Ugyanakkor Hajnal nem csupán kifejezéseket és fogalmakat vett át, hanem történetírását elméletileg is igyekezett megalapozni, például egy alkalommal levelezőpartnerének a pszichológiai munkákban való komolyabb elmélyülés igényét jelezte (97–100).

Az életrajzírásban való jártassága is hozzájárulhatott ahhoz, hogy 1929-ben a *Napkeletben* recenziót írt Szekfű Gyula Bethlen Gábor erdélyi fejedelemről szóló, nagy botrányt kiváltó könyvéről. Bár a recenzió nem volt annyira kritikus (sőt a *Kálvinista Szemlében* Hajnalt azért támadták, mert túl pozitív hangnemben értekezett a kötetéről), magánlevelezésében már annál elítélőbben fogalmazott, „ferdének” és „egyoldalúnak” nevezte Szekfű munkáját (126–128). Ezt a példát azért ragadtam ki, mert jól szemlélteti, hogy a historiográfia-írás számára miért kiemelten fontos forrástípus a történészek személyes levelezése. A magánúton közölt vélemények sokszor árnyalhatják a nyomtatott formában megjelenő, nyilvánosságnak szánt szövegek olvasatát.

A kötetnek már csak a tárgyalt periódus miatt sem lehetett célja, hogy Hajnal pályafutásának korai szakaszát az életmű egészének tükrében értékelje, a témával együtt mégis felmerülnek historiográfiai dilemmák, amelyekre az alábbiakban bővebben kitérek. A bevezetőben a szerző hangsúlyozza, hogy a Hajnal Istvánnal foglalkozó historiográfiai irodalom – Ress Imre írásai kivételével – nem tárgyalta a neves történész kismartoni levéltárosi működését. Hajnal 1930 előtti évei tehát nem annyira ismertek, mint például a *Századok* szerkesztőjeként végzett munkája, vagy a későbbi évei során mélyebben kifejtett szociológiai megközelítésű történelemértelmezése. Vajon a szakirodalom eme hangsúlyainak mi lehet az oka? Ez a probléma egyedül az eddig feltárt források jellegével függ össze, vagy azzal is, hogy Hajnal István levéltárosi működését a történésszel foglalkozó szerzők historiográfiai szempontból kevésbé tartották jelentősnek? Lakatos László 1996-ban megjelent munkájában úgy értékelt, hogy Hajnal István szemben állt

a *pozitivizmussal* (értve ezen a pusztán az adatközléssel és rekonstrukcióval megelégedő történetírást), de a Szekfű Gyula és Hóman Bálint által képviselt *szellemtörténetet* (a materiális és kvantitatív tényezőket háttérbe szorító, az adatokat szellemi szintézissel összefogni kívánó törekvést) sem fogadta el.² Továbbá a különböző történetfelfogások közötti nyílt viták az 1930-as és 1940-es évekre csúcsozódtak ki (a 30-as években szilárdultak meg ideiglenesen a szellemtörténetnek, valamint bírálóinak – egyébként egyenlőtlen – pozíciói), tehát az utólagos figyelem is inkább ezekre az évtizedekre összpontosult. Hajnal István korai éveinek megismerése mégis elengedhetetlen a történész életművének feldolgozásához, erre pedig korábban mások is utaltak már. Baráth Katalin *Az írástudó magányossága* című tanulmányában kiemelte, hogy Hajnal korai írástörténeti munkái nem értelmezhetők egyfajta „kitérőként” a később írt történetpszichológiai munkáihoz képest, sokkal inkább szerves egységben kellene látni e két tematikai érdeklődést.³ Hasonló kérdés vehető fel Hajnal levéltárosi működésével, forráskiadványaival és az Esterházyak történetéről szóló írásaival kapcsolatban is: milyen módon járultak hozzá mindezek a történész fő koncepcióinak és módszertani eljárásának kiforrásához (akár negatív értelemben, amennyiben Hajnal csupán kellett volna megbízásuként fogta fel tevékenységét)? Hogyan egyeztethető össze a levéltárosi munkakörben otthonosan mozgó történész forráskiadó munkája és életrajzi-lélektani érdeklődése (pontosabban: az e területeken szerzett tudományos tapasztalata) a történeti-szociológus Hajnal-képpel? A történész ebben az időszakban már elmélyülten tanulmányozott szellemtörténeti szerzőket, így 1926-ban a *Századokban* ismertette Eduard Spranger és Theodor Litt gondolatait.⁴ E művekről írt kritikájában azonban külön figyelmet szentelt a történelem kollektív, tipikus, örök jelenségeinek. Beszélhetünk-e arról, hogy Hajnal a szellemtörténetet Lamprecht szemüvegén keresztül olvasta, vagy inkább arról volt szó, hogy korai éveiben a történész nyitott volt a szellemtörténet erőteljesebben pszichologizáló változatára, s később ez alakult át nála a *Geistesgeschichte*t meghaladó szerkezeti („strukturális”) elemzéssé? E kérdéseket természetesen csak a továbbgondolás jegyében tettem fel, nem a kötetnek kellett volna rájuk választ adnia.

Vannak azonban olyan historiográfiai kérdések is, amelyek bővebb kifejtése talán jobban segítette volna a Viskolcz Noémi könyvében felmerülő problémák értelmezését. Hajnal Esterházy Miklós nádorral kapcsolatos forráskiadványáról a szerző – vitatkozva Pál Lajos negatív értékelésével – azt írja, hogy teljességgel megfelelt a kor módszertani elvárásainak, és még ma is megállná a helyét (44). A történész akadémiai értekezését (1929) pedig „antiklerikális” jellegűnek (35) minősíti – Hajnal is így értékeli saját írását egy levelében (127). Mivel a fenti kitételek Hajnal műveinek tartalmára vonatkoznak, érdemes lett volna nem csupán a művek keletkezéstörténetére és a kortárs recepcióra koncentrálni, hanem

² Lakatos 1996: 190.

³ Baráth 2008: 119.

⁴ Hajnal 1926.

magukat a szövegeket is elemezni, hiszen így nem tudjuk meg, miért gondolta Hajnal antiklerikálisnak saját munkáját (a levelezésében legalábbis nem fejtí ki).

Viskolcz Noémi tanulmánya, valamint az általa közölt források Hajnal István történetírásához, továbbá a történészek társadalmának mindennapjaihoz is értékes tudást kínálnak. A kötet végén pedig a *Melléletek* nagyban segítik az olvasói tájékoztatást: tételes felsorolásban olvashatjuk a történész Esterházyakról írt írásait és a kortárs reflexiókat. A szerző munkája tehát mindenképpen megfelel a címmel szemben támasztott elvárásoknak, amennyiben részletesen bemutatja Hajnal és az Esterházyak kapcsolatát, a kérdéskör továbbgondolásához pedig számos fogódzót nyújt.

Törő László Dávid

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baráth Katalin 2008: Az írástudó magányossága. Megjegyzések Hajnal István írástörténeti munkáihoz. *BUKSZ* (20.) 2. 119–124.
- Hajnal István 1926: W. Stern: Die differentielle Psychologie in ihren methodischen Grundlagen. Leipzig, 1921.; E. Spranger: Lebensformen. Geisteswissenschaftliche Psychologie und Ethik der Persönlichkeit. Halle, 1924.; Th. Litt: Geschichte und Leben. Von den Bildungsaufgaben geschichtlichen und sprachlichen Unterrichts. Leipzig, 1918. [Recenzió] *Századok* (60.) 4–6. 642–650.
- Kelényi György 2007: Kapossy János (1894–1952). In: Markója Csilla – Bardoly István (szerk.): *Emberek és nem frakkok. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai*. I–III. Meridián 2000, Budapest, II. kötet, 397–406.
- Lakatos László 1996: *Az élet és a formák. Hajnal István történet-szociológiája*. Új Mandátum, Budapest.

Vonyó József: Gömbös és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt.

Kronosz Kiadó, Pécs, 2018. 639 oldal.

Gömbös Gyula külügyminisztere 1935-ben úgy nyilatkozott Sir Patrick Ramsay brit nagykövetnek, hogy a miniszterelnök, noha egy időben eljátszott a diktatúra gondolatával, hamar elvetette azt, mert Magyarországon nem tolerálnák az egy személyű uralmat. Gömbösnek ráadásul szerinte nincsenek diktátori hajlamai, és habár kiváló szervező, rendkívül előzékeny másokkal, és hiányzik belőle mások kegyetlensége.¹ Attól eltekintve, hogy a szervezésbeli kiválóság egyáltalán nem alap a diktátorságra, Kánya Kálmán szerette volna meggyőzni az angolokat, hogy a magyar és a német politikai irányvonal között jelentős szakadék tátong, ezért a Gömbösről többek által elmondottakat nem érdemes kritika nélkül elfogadni. A kijelentés háttérében alapvetően mégis igaz vélekedés állt, és az is kivehető belőle, hogy Gömbös Gyula céljainak és személyiségének megítélése már a kortársak szemében sem volt egyértelmű. Ugyanez mondható el az utókorról is. Ezért is méltánylandók az olyan művek, amelyek a 20. századi magyar történelem vitatott szereplőinek pályáját nagymonográfiához méltó, mélyreható elemzéssel rekonstruálják.

Ezek közé tartozik Vonyó József könyve is, amely nem könnyű olvasmány ugyan, dacára azonban a több mint hatszáz (tartalomjegyzék és függelékek nélkül 567) oldalnak, végiolvasni korántsem embert próbáló feladat. A szépen és (néhány kisebb nyomdai hibától eltekintve) gondosan szerkesztett, egyáltalán nem „túlírt”, jól illusztrált és tagolt kötet megragadó olvasmány lehet azoknak, akik nem félnek nekirugaszkodni a szakirodalommal és forrásokkal igen alaposan alátámasztott, dokumentált (1671 lábjegyzetet felsorakoztató) biográfiának.

A miniszterelnök-pártvezér hatalomba vezető útját és ott viselt dolgait feldolgozó kötet szerkesztési elvei egyértelművé teszik, hogy a szerző – amellet, hogy állomásról állomásra vezet végig az életút szakaszain – elsősorban az elágazók körüli választásokra keres magyarázatokat, és a miértekre ad válaszokat. A több fejezet címében is feltett nyitott és alternatív kérdésekkel (*Miért politikus és nem katona? Mi a fájvédelem? Hérosz vagy sátán? Másolt-e Gömbös vagy „magyar úton járt”?* Vagy a nagy fejezetcím: „*Miniszterelnök akarsz-e lenni vagy vezér?*”) a téma csomópontjainak, majd pedig egészének célirányos bemutatását vezeti fel. A figyelemre méltó történeti empátiával megírt könyv az egyéniség alakulása felől tárja fel Gömbös politikájának mozgatórugóit, miközben a politikai, társadalmi környezet bemutatásával azt is megvizsgálja, hogy ez a politika milyen feltételek között juthatott érvényre, illetve a sikerének milyen korlátai voltak.

A sarkalatos kérdések felvetéséhez hosszú út vezetett. Vonyó József ezekkel a dilemmákkal foglalkozik már több mint három évtizede, amióta Gömbös

¹ The National Archives Foreign Office 371/19 521. fol. 232. Patrick Ramsay beszélgetése Kánya Kálmán külügyminiszterrel, 1935. március 22.

politikai pályáját kutatja. Számtalan könyve, tanulmánya, tanulmánykötete és forrásközlése jelent meg a témában.² Közülük a 2014-ben megjelent életrajz festi a legösszetettebb képet Gömbösről, de a személyiség komplexitásának és a politikai pálya motívumainak, valamint e kettő viszonyának feltárásában a jelen kötet jelentősen meghaladja előzményeit.

Szinte közhelyszerű megállapítás, hogy a könyv főhőse nem volt elméleti figura vagy töprenkedő jellem – de buta ember sem volt. Vonyó részben már az említett (jelen kötet előmunkálatainak számító) közléseiben is igazolta a Gömbös – nem filozofikus összetettségű – gondolkodásában megjelenő koherenciát, amely gyakorlati politikai lépéseinek koncepcionális szövetét adja, és túlmutat azon, hogy csupán a hatalom megragadásának és megtartásának technikai eszközét lássuk benne. A jellem az, ami nagyban hozzájárult, hogy felületes eszmefuttatásai elvekké érjenek benne, amelyek megvalósításához növekvő politikai érzékkel, de makacsul tartotta magát. Így válhatott ki azok sorából, akik hozzá hasonlóan meneteltek, sőt el is értek a hatalomba, de az alapvető struktúrákon nem változtattak. Igaz, a szándékból az ő esetében is csak próbálkozás maradt. A mű ennek a kísérletnek a részletekbe menő dokumentálásában tér el a Gömbös politikai pályáját bemutató eddigi munkáktól. A címszereplő kormányelnöki ténykedésének rögzítésén jócskán túlmutató monográfia szerzője Gömbös egyéni életközegeit és szocializációs színtereit sorra véve következetesen halad a szélesebb kontextus, a „politikussá lett katonatiszt” társadalomszervezési eszközeinek, programjának és társadalmi eszméinek ismertetése felé, hogy azután ez utóbbiak hatásait, a – nem melleleg eredmény nélkül zajló – kultuszeremtés kísérletét is az olvasó elé tárja.

Vonyó József a hatalomhoz vezető út kiindulópontjának a család és az iskola hatásait tekinti, teljes joggal, hiszen a pályakép egészéhez magától értetődően hozzátartoznak a későbbi politikai karrier szempontjából értékelhető gyermek- és ifjúkor élményei, az egyéni szocializáció. A kötet szisztematikusan, szinte teleologikus rendben tekinti át mindazokat a fejleményeket és tapasztalatokat, amelyek a főszereplő politikai habitusát, nézeteit a korai időkben befolyásolhatták.

A bécsi hadiiskolában töltött évek magyarázzák, hogy a hazafias nevelésben részesülő fiatal főhadnagy később miért viseltetett ellenszenvvel a közös birodalmi mentalitással és a szupranacionalista szemlélettel szemben, amely miniszterelnöksége idején éppúgy érezte hatását a hadseregben, mint a külügyi apparátus működésében. A leendő vezérkari tiszt iskolai nézeteit a háború során szerzett tapasztalatai, különösen pedig a közös hadsereg kudarcai tovább mélyítették, és otthonról hozott élményeihez kapcsolódva szervesen ötvöződtek politikai programmá. A háborús vereség okait már a valóságtól elrugaszkodó, de legalábbis egyoldalú érzelmi magyarázattal látta el, azt róva fel a közös hadvezetés bűnéül, hogy nem ismerte „a magyar nép és magyar hadsereg lélektanát” (113).

² A legfontosabbak: Vonyó József 2014: *Gömbös Gyula*. Napvilág, Budapest; uő (szerk.) 2004: *Gömbös Gyula. Válogatott politikai beszédek és írások*. Osiris, Budapest; uő 2001: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus*. Pro Pannónia, Pécs.

Az okok keresése azt az intranzigens magyar szemléletet érlelte ki benne, amely későbbi politikai nézeteinek alapjául szolgált.

Az osztrák birodalmi központban szerzett számos benyomás nemcsak a nemzeti értékek öntudatos képviselőjének szellemét formálta benne, de e helyről ered antiszemizmusa is. Eltérő környezete és társadalmi státusza miatt olyan közvetlen személyes benyomások nem érték, mint a (néhány évvel korábban) szintén Bécsben, de súlyos szegénységben élő Adolf Hitlert, a császárvárosban felbuzgó antiszemita irodalom, újságcikkek, brosrák, nyilvános előadások és könyvek tartalma azonban órá is hatással volt. A világháború csődje a zsidóság „bomlasztó hatásának” képzetével toldotta meg antiszemita nézeteit.

Vonyó a fajvédelemről szóló fejezetben ismerteti a „magyar”, „magyarországi” és „keresztény” faj gömbösi fából vaskarikáját, megkülönböztetve a zsidóellenes, kirekesztő típusú és a magyar faj gazdasági, szellemi-testi erősítését célzó, pozitív aspektusú fajvédelmet. Gömbös a meglehetősen következtelenséggel használt „magyar faj” védelmének előfeltételét a területi revízióban látta, ennek érdekében faji elkülönülésről, a zsidóság gazdasági és politikai jogainak korlátozásáról, sőt bizonyos rétegeinek kiutasításáról beszélt. Nemzeti és fajvédelmi programjában pontosan az maradt zavaros, illetve kifejtetlen, ami a fundamentumát jelentette: a nemzet és a faj mibenléte.

Kétségtelen, hogy Gömbös a szervezés terén csillogtatta meg legjobban a képességeit. Szervezőképességét először a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) vezetőjeként próbálhatta ki, itt tapasztalhatta meg, milyen az, amikor egy szervezet irányítása a kezébe kerül. Átérezhette a gyors vezetővé válás élményét, amiben a hadsereg hierarchikus kötelékében nem lehetett része és esélye. Ez volt az első hely – mutat rá Vonyó –, ahol kettévált benne a katona és a politikus. 1920 júniusában a honvédelmi miniszter megtiltotta, hogy aktív tisztek a MOVE tagjai legyenek. Gömbös pedig az elnöke maradt 1925-ig.

A hatalom közvetlen közelébe, majd a hatalomba kerülésében nem csupán az élethelyzetek egymáshoz kapcsolódása és a személyiség folytonos alakulása játszott szerepet, hanem azok a szerkezeti, rendszerszerű változások és az általuk kínált lehetőségek is, amelyek – talán az előbbieknél is meghatározóbb módon – Gömböst azzá tették, aki végül lett. Közéjük tartoznak azok a 20. század elején formálódó és az I. világháború által hozott átalakulások, amelyek az arisztokrata elit háttérbe szorítását (vagy húzódását), a tömegpolitizálás korának kibontakozását és az alacsony társadalmi státuszú népvézérek viszonylag gyors felemelkedését magukkal hozták. A Gömbös képviselte radikális program azonban csak az 1919 augusztusa utáni rendszer születésének kezdeti, bizonytalan korszakában jelentett alternatívát. A magyar politika és társadalom 1920-as évek közepétől konszolidálódó alapvázához csak annak peremén kapcsolódtak az általa vallott, konzervatív kereteket elhagyó nézetek. Ezt az élete delén járó, politikai-hatalmi mezőbe érkező volt katonatiszt kezdetben vagy nem ismerte fel, vagy politikai rutintalansága miatt bízott abban, hogy a kialakuló szerkezetet sikerül az elképzelései irányába mozdítani. Ennek a korai kísérletnek az alakulásáról, kompromisszumairól

és kudarcáról alapos áttekintést nyújtanak azok a fejezetek, amelyek Gömbös Horthyhoz és különösen Bethlenhez fűződő kapcsolatára világítanak rá. Bethlen István és Gömbös eleve ellentmondásos kapcsolatában idővel egyre nagyobb disszonancia mutatkozott. A választási kampány során ellentétes álláspontokat fogalmaztak meg a zsidókérdésben, valamint a gazdaság- és külpolitikában egyaránt. Gömbös az Egységes Párt ügyvezető alelnökeként Bethlennel együtt dolgozott ugyan a „terepen”, de közben eltérő nézeteket osztottak meg a választókkal. Ez jelenthetné azt is, hogy felosztották maguk között a feladatokat, azt, hogy ki melyik választói réteget szólítja urnához, de a rövidesen bekövetkező szakítás nem ezt igazolja. Ugyancsak ellentmond ennek az a kettejük között húzódó koncepcionális (nem csak hatalomtechnikai) különbség, amely a pártszervezés terén megmutatkozott.

Vonyó József különös gonddal vizsgálja, hogy Gömbös miként és mekkora kormányfői jóváhagyással kamatoztatta szervezőképességét az Egységes Párton belül. A fő kérdése itt az, hogyan kívánta modern tömegpárttá szervezni a klubpártként működő kormányzó erőt. Vonyó bemutatja milyen szakadék tátongott a társadalom egységes megszerzésére irányuló Gömbös-féle, valamint a vagyonos és műveltségi elitek szerepének megőrzésére összpontosító Bethlen-féle elgondolások között. Egészen bizonyos, hogy a legnagyobb eltérést kettejük hatalomfelfogása mutatja. Elemi megállapítás, egyszersmind Vonyó Gömbös-kutatásainak esszenciális következtetése, hogy a majdan miniszterelnökké avanzsáló katonatiszt direkt megnyilvánulásai dacára is a diktatúra híve volt. Az olyan egyeduralomé, amely nem a szuronyok hegyén táncol, hanem a lelkek fölött uralkodik. Az általa megálmodott rendszer a kollektívumot alkotó egyének meggyőződésén nyugodott, egyúttal a céltudatosan felépítendő részrendszerek szoros kölcsönkapcsolatán alapuló diktatúra volt.

A szerző az 1932 és 1936 októbere közötti időszak történéseit elemzi a legbehatóbban. Ezen belül közel 150 oldalon foglalkozik Gömbös kormánypártjának szervezési módszereivel és a vezéri állam létrehozásának kérdéseivel, sorra véve a társadalomszervezés sikereit és kudarcait. Ezek között bőszéggel olvashatunk Gömbös politikai ténykedéseinek „rendszerváltoztató” és hatalomtechnikai oldaláról egyaránt. A vertikálisnak nevezett, olasz mintára elindított társadalomszervezési modell egészen a parlament korporatív átszervezéséig és az érdekérvényesítés addigi módszereit és intézményeit felváltó vagy átalakító, központilag irányított érdekképviseleti séma megalkotásáig ment volna, de a kísérlet végül nem járt sikerrel. Gömbös a kudarcot a Nemzeti Egység Pártjának (NEP) az egész ország területére kiterjedő – horizontális – szervezésével igyekezett orvosolni, igaz, annak viszont teljes vertikumát megkísérelte felépíteni. A társadalmi létezés egészét átfogni készülő akarat a NEP gazdasági, női, ifjúsági és népművelési pártcsoportjaitól egészen a Nemzeti Egység karácsonyfája felállításának programjáig szinte mindenre kiterjedt. Mögötte pedig bevetésre készen állt a közvéleményt befolyásoló tömegpropaganda akkori teljes eszköztára.

Gömbös Gyula állama tehát az addigiakhoz, pontosabban a magyarországi előzményekhez képest egészen új struktúrákra, gazdaság- és társadalomszervezési ideákra épült volna. De mit lehet elmondani róla a korabeli Európában zajló párhuzamos kísérletekkel összevetve? Az életút és a történeti környezet közös „terméke”, a vezéri államkísérlet természetesen nemzetközi értelemben sem önmagában álló jelenség, így a szerző nem nélkülözhetette a nemzetközi dimenziók vizsgálatát és a hasonló(nak vélt) modellekkel való összevetést. (Itt kell megjegyeznünk: a könyv első látásra nem foglalkozik a kormányfői időszak külpolitikájával, ellenben kitér Gömbös külpolitikai nézeteinek ismertetésére. Utóbbiaknak – noha Gömbös tájékozódásait elsősorban reálpolitikai megfontolások befolyásolták – része volt a faji öntudat kibontakoztatása is, nem szólva arról, hogy Gömbös 1923-as ellenzékbe szorításának, így a hatalomhoz való viszonyának egyik oka a kormány külpolitikája, Magyarország beillesztése a nemzetközi európai rendszerbe.) A már több szerző által is megválaszolt külpolitikai kérdésekhez és a biográfia műfajához mérten sokkal részletgazdagabban tárul fel az a nemzetközi horizont, amelyre a könyv címszereplője rálátott, és amelynek vonalában politikai programját elhelyezhetjük. Annál is inkább így van ez rendjén, mivel már a kortársaknak is szemet szúrt, későbbi megítélése során pedig különösen sokat nyomott a latba Gömbös állítólagos epigonizmusa. A szerző ennek megítélése során is többdimenziós perspektívát alkalmaz, felhasználva a miniszterelnöki időszakot megelőzően született forrásokat, a beszédek és a – számszerűen is szerény – írásos életmű szövegeit, valamint a valóságban kibontakozó politikai gyakorlat és módszer tanulságait. Mindezeket a szemantikai környezetbe illesztve és a nemzetközi gyakorlattal párba állítva mutatja be. Tekintettel arra, hogy Gömbös nézeteinek csírái valamivel korábban (1919–1920-ban) szökkenetek szárba, mint ahogy ugyanezt a fasiszta Olaszország és a nemzetiszocialista Németország vezéreinél dokumentálni lehet, a másolás vádjá ebben nem megalapozott. Gömbösnek mindazonáltal bőven volt rá ideje, hogy a két „mintaadó” diktatúra önképét és intézményi struktúráját, valamint a totális állam és a társadalom viszonyát tanulmányozhassa. Nézetei a korabeli vezéri államokat létrehozó figurákéval hasonló irányba konvergáltak. Eredetiségéről – amint ezt Vonyó sokkal árnyaltabban, az időtényezőn kívül Gömbös orientációit is figyelembe véve megállapítja – már csak azért sem lehet szó, mert a gondolatfejlődéshez szükséges intellektuális muníció és maga a töprengés sem volt a kötet hőségének alapvonása. Anélkül, hogy a totalitarizmus, totális állam fogalmakat e helyütt filológiai pontossággal tisztáznánk, a pályarajz alapján is kijelenthetjük, hogy a totális diktatúra a gömbösi korszak Magyarországon többnyire tervekben és csak csekély mértékben intézményekben valósult meg. A három vezérközpontú állam ideológiai téren is eltéréseket mutat, annak alapján, hogy a kollektívum, azaz a homogénné gyúrt társadalom centrumában mely közösségi kategória, az állam, a faj vagy a nemzet állt-e. A szerző az antiszemitizmus társadalompolitikai és fajbiológiai alapú megközelítésének különbözőségeire is felhívja a figyelmet, rámutatva, hogy Gömbös az előbbi perspektívájából formálta ki a maga

programját. Annak ellenére, hogy a pártvezér-kormányfő messze nem jutott el a totális állam Hannah Arendt-féle interpretációjának azon fokáig, amely bevezette az állami erőszakot, és amelynek a politikai börtönök, munka- és koncentrációs táborok strukturális elemeivé váltak, a diktatúra mint végcél feltehetően miniszterelnökként is ott lebegett a szeme előtt, mint ahogy fajvédő nézeteit és (szelektív) antiszemitizmusát haláláig sem adta fel. A lényeges azonban – mutat rá Vonyó József – nem az, hogy másolt-e Gömbös, hanem amit meg akart valósítani: ez pedig maga volt a diktatúra. Ennek alapján kell megítélni ténykedését és őt magát is, akit – lehetnek bármilyen emelkedett céljai – tetteinek és szavainak következményei is minősítenek. Ebben pedig Gömbös nagyon rosszul teljesített. 1936. október 6-án bekövetkezett halála után a magyar bel- és külpolitika olyan vágányon haladt tovább, amelynek váltóját ő állította át. A pálya pedig néhány kisebb ívvel, de egyenesen vezetett a katasztrófába.

Tóth Imre

SZERZŐINK

Baráth Katalin történész

MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport;
SZTE Jelenkortörténeti Tanszék
barath.katalin@tatk.elte.hu

Bódy Zsombor történész

ELTE TÁTK; MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport
body.zsombor@tatk.elte.hu

Bencsik Péter történész

MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport;
SZTE Jelenkortörténeti Tanszék
bencsikp@yahoo.com

Gyáni Gábor történész

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet; ELTE TÁTK
visgyani@ceu.edu

Izsák Gergely történész, PhD-hallgató

ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program
gerizsak@student.elte.hu

Horváth Gyula közgazdász, aktuárius, PhD-hallgató

ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program;
Aegon Magyarország Általános Biztosító Zrt.
horvathgyula3@t-online.hu

Kalmár Melinda történész

MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport;
SZE Jelenkortörténeti Tanszék
kalmar.melinda59@gmail.com

Kékesi Zoltán kultúrtörténész, Alexander von Humboldt-ösztöndíjas kutató
Zentrum für Antisemitismusforschung, TU, Berlin
kekesiz@gmail.com

Koloh Gábor történész
MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport
koloh.gabor@btk.elte.hu

Nagy Péter történész
MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport
nagypeter.uraj@gmail.com

Tóth Imre történész
Pécsi Tudományegyetem; Soproni Múzeum
toth.imre@pte.hu

Törő László Dávid történész
Debreceni Egyetem Történelmi Intézet
t.laszlo.d@gmail.com

Zombory Máté szociológus
ELTE TÁTK; Társadalomtudományi Kutatóközpont
zombory.mate@tk.mta.hu

CONTENTS

APPROACHES FOR HISTORY OF GLOBALIZATION

Péter Bencsik	Territorialization and Globalization: Historiographical Overview	5
Gábor Koloh	The Problem of Demographic Transition: Possible Interpretations of a Global Process	26
Katalin Baráth	Travel Letters by Hungarian Footballers and the Problem of Global Identity, 1911–1939	47
Péter Nagy	Taylor’s Followers in Hungary: The Beginnings of Scientific Management	72
Melinda Kalmár	Intersections of Global Competition: The Soviet Bloc and the Challenges of the Cold War	93
Zsombor Bódy	Technocratic Transnationality in the 1960s and the Eastern Bloc’s Independence from Globalization	113
Zoltán Kékesi – Máté Zombory	Antifascist Memory Revised: Hungarian Historical Exhibitions in Oświęcim and Paris, 1965	138

BOOK REVIEWS

Ute Daniel: Kultúrtörténeti kompendium. Elmélet, gyakorlat, kulcsszavak – Gábor Gyáni	169
Walter A. Friedman: American Business History. A Very Short Introduction – Gyula Horváth	176
Historian Stuck in the Net Niall Ferguson: A tér és a torony. Hálózatok, hierarchiák és harc a globális hataloméért – Gergely Izsák	183
Viskolcz Noémi: A herceg történése. Hajnal István az Esterházyak szolgálatában 1922–1930 – László Dávid Törő	189
Vonyó József: Gömbös és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt – Imre Tóth	194
Authors	200
Contents	202
Abstracts	204

ABSTRACTS

Katalin Baráth: *Travel Letters by Hungarian Footballers and the Problem of Global Identity, 1911–1939*

Before the First World War, Hungarian football was becoming ever more active in the international sport scene. National teams and clubs were no longer limited to Hungary but were increasingly able to try themselves in away games outside the country. Their tours included progressively more non-European destinations, and the captains and players updated the national newspapers about their journeys by sending regular travel letters describing their journey abroad. Besides providing glimpses into the everyday life of a nascent spectator sport industry, their reports also help understand and define the concept of global identity, which is often referred to but seldom empirically examined by scholars of globalization.

The analysis of the travel letters examines the global or national character of the identities expressed therein. The findings suggest that the existence of a pure and fixed global identity remains doubtful and that the study of the globalization of identities requires a flexible conceptual framework. This flexibility must go beyond the dichotomy of global and national, and allow for synchronous local and global identities. Furthermore, the study proposes that the primary characteristic of global postmodern identity is its non-fixity. The sportsman turned entertainer is an early (but to this day well known) ideal type of this unfixed, floating identity, since their life is governed by uncertainty, high mobility, and short-term stays. Using this novel conceptual framework, one can detect and recognize the traces of globalization in the identity of itinerant Hungarian footballers, fraught with the constant pressure to adapt and expand their roles in the global arena of football.

Péter Bencsik: *Territorialization and Globalization: Historiographical Overview*

In recent decades, social science research has been paying increasing attention to the study of spatiality. The basic concepts of this so-called spatial turn include territoriality and territorialization (and the opposite of the latter one, deterritorialization). However, this spatial turn has coincided with a new wave of globalization, during which many researchers have assumed that space is becoming less important. The present paper reviews the definitions of territoriality, which the author considers to be a static concept, while territorialization and deterritorialization

torialization involve change over time. Some periods of history are characterized by an increase of the rule and control over a given territory (territorialization), while other periods by a decrease of the importance of territoriality (deterritorialization). Territoriality is closely linked to the concept of sovereignty, since the internal and external recognition of control over a territory is essential for any state. The paper, therefore, examines the relationship between territoriality and sovereignty and the challenges that globalization poses to both. In particular, it seeks to answer the question whether globalization inevitably has a deterritorializing effect, whether it causes a clear decline in the role of territoriality, or whether the relationship between the two concepts is more complex.

Zsombor Bódy: Technocratic Transnationality in the 1960s and the Eastern Bloc's Independence from Globalization

Through the foundation and early history of the National Committee for Technical Development, the study examines the roles of technocratic experts embedded in global trends but operating in socialist Hungary in the 1960s and 1970s. The approach is based on the newest trends in the history of technocracy, which posits that the face of modern societies in the twentieth century was shaped more by technocratic expert knowledge than the various incumbent political systems. The technocratic thinking that largely defined mid-century and later modernity and identified itself as science-based rather than ideology-driven, was global and rested on the same baselines in the Eastern Bloc as in the rest of the world.

The Eastern Bloc, in this respect, did not subscribe to a model fundamentally different from global technocracy even during the era of military opposition in the Cold War. In fact, around 1960, the Hungarian party state, relinquishing the ideology of revolution, expected the broad establishment of technocracy to promote its further consolidation. For this reason, Hungarian technocrats were given more maneuverability and discretion through the National Committee for Technical Development, which undertook the remit of a ministry for research and development and technology import, while resolutely remaining outside the state administration and assuming the necessity of an autonomous and collaborative space for technocratic experts.

Melinda Kalmár: Intersections of Global Competition: The Soviet Bloc and the Challenges of the Cold War

As a result of the nuclear power equilibrium, achieved through the post-war American-Soviet race for supremacy, the possibility of direct military conflict

decreased significantly from the mid-1950s onwards. At the same time, the arms race between the two superpowers was accompanied by rivalry in all walks of life and the number of domains of such peaceful competition radically increased in the subsequent decades. In this situation, the dynamics of the rivalry between the two superpowers created an entire system of mutual interactions despite their opposition. The extreme diversity of the domains of competition covered vast distances both physically and virtually and followed steep rollercoaster curves across a few decades: competition was present on the ground as well as in space and air, on the surface and in the depths of the seas; it affected international relations as profoundly as it did everyday life. The high amplitude of competition separated and connected parts of the world with divergent world views and formative structures. Rivalry and its reciprocally inspirational effects together created a global climate, that is to say, an expansive civilizational ecosystem, which is now known as a characteristic of the second half of the twentieth century, or, in more simplified terms, as the Cold War.

Zoltán Kékesi – Máté Zombory: Antifascist Memory Revised: Hungarian Historical Exhibitions in Oświęcim and Paris, 1965

This article challenges the widely accepted thesis that the antifascist memory of the Second World War suppressed Holocaust commemoration. Instead of exploring the exceptions to this rule by looking for single cases representing some aspects of the Holocaust, the authors argue that antifascist memory presents a distinct cultural regime for remembering the past. They claim that antifascist memory, understood as a particular historical phenomenon on a European scale, opened specific ways to commemorate the Jewish genocide. The paper relies on two pillars: first, on recent memory studies scholarship that challenged “the myth of silence” in relation to the postwar decades and turned recently to the 1950s and 1960s; second, on recent studies revisiting antifascism itself, demonstrating its transnational and ideologically diverse nature. A contested but until the 1970s still commonly held pan-European antifascist legacy of the Second World War fostered not only intra-Eastern bloc collaboration but also cross-Cold War cooperation with respect to the memory of the Second World War. The authors present an empirical comparative study that discusses the 1965 Hungarian pavilion at the Auschwitz State Museum and the Hungarian section at the permanent exhibition at the Museum of the Memorial of the Unknown Jewish Martyr in Paris which opened in the same year. Based on archival documents in Budapest, Oświęcim, and Paris, the paper argues that the antifascist framework of both exhibitions displayed a coherent, historically accurate, and comprehensive account of the genocide that unambiguously articulated the Jewish identity of those perished and persecuted.

Gábor Koloh: The Problem of Demographic Transition: Possible Interpretations of a Global Process

The study explores the process of demographic transition and its possible interpretations from the perspective of the history of globalization. The descriptive part of the study focuses on changes in Central Europe, as well as recent and new research findings which suggest an incomplete period of decrease both in birth and mortality rates. The author then moves on to examine the interpretations of the reasons for this phenomenon, highlighting their social and economic diversity, and especially the role of cultural diffusion. The third part is dedicated to current research trends, which stresses the increasing necessity of connecting macro- and micro-level research. Based on this, the author states that even though joint meetings, problem statements and debates exist, most of the heroic results of the last four decades was individual achievement rather than the result of collaboration between disciplines. The historic portrayal of society evidently does not lend itself to a priori approaches, since the grand overarching models omit exactly those local characteristics and nuanced transitions, which do not necessarily affect the summary findings, but often reveal details which gain significance under the minute scrutiny of historians. In the latter case, however, the global perspective is at risk, whereby the fixity of the interpretation of findings only allows the extrapolation of the particular with relative certainty. From a global angle, the theory of demographic transition denotes the sum or a shared set of possible demographic behaviors. Thus it is an ideal type, which reflects an easily defined transformation, while acknowledging a number of variants of local factors. The variants—that is the characteristics of various local processes—do not emerge out of the comparison of settlements located far away from each other, outside the possible boundaries of cultural diffusion. They become understandable by connecting both the similarities and differences arising from a closely reflective shift in scale.

Péter Nagy: Taylor's Followers in Hungary: The Beginnings of Scientific Management

Right after its inception, Frederick Winslow Taylor's system took the world by a storm. His ideas reached Hungary very fast, where the engineering community, open to new scientific breakthroughs, turned to the concept of rationalizing labor activities eagerly. Its introduction was expected to improve productivity and economic profitability, as well as the satisfaction of workers brought on by higher wages as a result of increased efficiency. In 1910, Taylor's system was partially implemented at a large Hungarian corporation; in 1912, a debate was initiated about it, and the first studies were published. However, as opposed to Taylor's theory, the working class had strong reservations about the new models.

They saw them as new means of control and discipline and were concerned that they will bring higher expectations of productivity. Further development of scientific management was stunted by the First World War and the Versailles Treaty, and the Hungarian public did not return to Taylor's principles until the mid- to late 1920s. The real turning point was brought about by the economic boom, and the promotion of rationalizing, savvy professionals into higher positions. The Third International Congress organized in 1927 welcomed the first Hungarian delegates, and the spread of Taylorian principles gained real momentum thereafter. First Hungarian factory owners, then the government came to embrace the efficiency increasing management system. It entered the discourse outside the realm of industry as well, especially in public administration, and within a few years, a wealth of articles was dedicated to the importance of rationalizing. By 1931/32, the first Hungarian bodies of scientific management were founded, operating as subsidiaries to international organizations, which ultimately fostered their connection to the global forum of labor organizations.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őr-zünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetekben a hivatkozás akkor szerepel ()-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Ajándék ez a nap (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek fel tüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. Napi jegyzetek. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratos publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uő” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lágjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, ’valamitől valamedig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 11. kötete

Fejős Zoltán
„KAPER KÓNTRI”
Magyar rézbányászok Amerikában

„A múlt év előtt alig, alig lehetett valamit hallani a michigani rézvidékről. Nem beszélt arról senki. Ha valaki tudott is valamit felőle, nem igen tudott egyebet arról, hogy rézvidék a Superior tóba benyúló tágas félsziget, hogy rézben gazdag vidék, hogy dolgozik ott pár ezer bányász, máskülönben majdnem ott van, ahova a madár se jár. Aki pedig nagyon sokat tudott felőle, tudta azt is, hogy a bányászok közt sok a magyar, hogy a bányászokkal elég emberségesen bánnak, hogy van ott elég iskola, templom, kórház s miegymás, hogy a munkások elég jól keresnek, ha nehezen is dolgoznak, hogy nem drága a megélhetés, hogy becsületesen felépített lakásokban laknak, hogy majdnem mindenki megelégedett. Szóval volt rá elég ok, hogy ne igen beszéljenek e világon a michigani rézvidékről. Egyszer azután, majdnem váratlanul hozta a táviró, hogy a rézvidéken, ott isten háta mögött, lehetetlen indián nevű helyek, falvak között kiütött a sztrájk, 15–20 ezer rézbányász vágta oda egyetlen egy intéstre a kalapácsot, kézi lámpást. Megszűnt a munka.”

Szabadság, 1914. január 16.

A 287 oldalas kötet bolti ára 3600 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon, 25% kedvezménnyel (2700 Ft.)

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 10. kötete

Gerhard Péter

DESZKAFALAK ÉS POTYAVACSORÁK Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban

Illik-e a magyar nép nyitott lelkialkatához más, mint a nyílt szavazás intézménye? – érveltek hajdanán a titkos választás ellenzői. A közvéleményt és a politikát mindig érdekelte, hogy milyen társadalmi csoportok milyen pártokra szavaznak. Kit milyen úton-módon lehet megnyerni, mozgósítani? Milyen egy politikai rendszer legitimitásának társadalmi megalapozottsága? A dualizmus kori választások kutatói hosszú időn keresztül mégsem hasznosították a nyílt választások során keletkezett név szerinti szavazási listákat. A választók ugyanis csoportosan, a kortes vezetésével vonultak fel a szavazóhelyiséghez, ahol egyenként regisztrálták, hogy a megjelent szerepel-e a választói névjegyzékben, és hogy kire voksolt. Ezek a szavazási listák nem mindenütt maradtak sajnos fenn, mégis, ahol elérhetők, egyéb források (mindenekelőtt a sajtó) segítségével páratlanul izgalmas forrást jelentenek egy-egy választás eredményének és az egész választói szisztéma működésének megértéséhez. A történész munkájának elégtétele, ha egy múltbeli politikai rendszer fogyatékosságából ma módszertani előnyt tud kovácsolni.

Gerhard Péter ennek a társadalomtörténeti alapozású politikai szociológiai megközelítésnek az egyik úttörő képviselője Magyarországon. 2015-ben megvédett disszertációja a most megjelenő monográfiájának alapja, amelyben Pest három választókerületének (Belváros, Terézváros, Ferencváros Kőbányával együtt) három Tisza Kálmán-kori választását (1878–1884) elemzi mélyreható alaposággal és érzékenységgel.

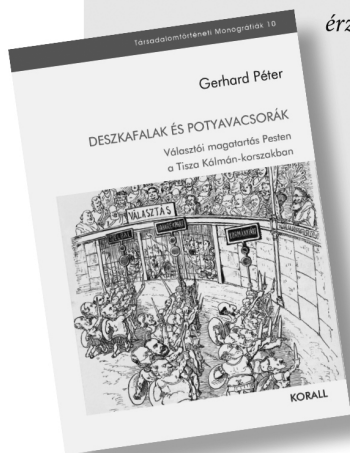
Kövér György

A 372 oldalas kötet bolti ára 3900 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy www.korall.org honlapon, 25 % kedvezménnyel (2900 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 9. kötete

Koltai Gábor

AKIK A „PÁRT” ELLEN VÉTKEZTEK Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956

Koltai Gábor monográfiájában azt vizsgálja, miként épült ki, s miként működött az állampárt fegyelmi eljárásrendszere 1948 és 1956 között. Többdimenziós megközelítése révén az olvasó megismerkedhet a Magyar Dolgozók Pártja vezető testületei által felállított pártfegyelmi apparátussal és annak eljárásrendjével, amit a fővárosi szint bemutatása követ, a párttagság körülbelül egyharmada ugyanis Budapesten összpontosult. A részletes vizsgálat színteréül a szerző a főváros második legnagyobb taglétszámú kerületét, a Józsefvárost (VIII. kerületet) választotta, ahol a főszereplők már a lakóterületi és munkahelyi pártszervezetek voltak.

A szerző a Budapest Főváros Levéltárában őrzött VIII. kerületi pártfegyelmi ügyekből egy több mint 6000 esetet magába foglaló adatbázist épített, amely tartalmazza a fegyelmi eljárás alá vont nevét, a pártszervezet nevét, a kerületi pártbizottság által kiszabott fegyelmi büntetést és annak dátumát. Ezen adatbázisból a szerző kialakított egy 10%-os mintát, további adatokat is beemelve az elemzésbe. Ezek sokrétű statisztikai elemzése révén az egyedi pártfegyelmi ügyek részletes bemutatásával valóban sikerült emberközelbe hoznia vizsgálati témáját, és az ideológiai elvárásokat ütköztetni tudta a párttagok egyéni taktikáival, túlélési stratégiáival. Egyúttal a másik oldalt, a fegyelmi eljárások kezdeményezőit is igyekezett árnyaltan bemutatni.

Koltai Gábor e téma történeti feldolgozására elsőként vállalkozott. A monográfiában alkalmazott léptékváltásokkal kialakított egy olyan módszertant, amely példaként szolgálhat arra, miként lehet és érdemes mikrotörténeti vizsgálódást alkalmazni a pártállami rendszer vizsgálata során.

Varga Zsuzsanna

A 295 oldalas kötet bolti ára 3500 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy www.korall.org honlapon, 25 % kedvezménnyel (2600 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

Főszerkesztő: Wessely Anna
 Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)
 A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály
 Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit,
 Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

33. évfolyam 1. szám 2021. tavasz-nyár

BÍRÁLAT

Takács Imre: Fej és írás	Marosi Ernő: „Fénylik a mű nemesen” Válogatott írások a középkori művészet történetéről. I-III.
Kapeller Zsolt: Hegeli marxizmus tragikus hangnemből	Tamás Gáspár Miklós: Antitézis Válogatott tanulmányok 2001–2020
Erőss Gábor: Kommunista kiáltvány	Tamás Gáspár Miklós: Antitézis Válogatott tanulmányok 2001–2020
Forgács Bálint: A gravitáció mint szellem	Noam Chomsky: Miféle teremtmények vagyunk?
Békés Enikő: A budai műhely titkai	Zsupán Edina szerk.: „Az ország díszére” A Corvina könyvtár budai műhelye
Schweitzer Gábor: Lehet-e jövője a múltnak?	A History of the Hungarian Constitution Law, Government and Political Culture in Central Europe edited by Ferenc Hörcher and Thomas Lorman
Zahorán Csaba: Feltérképezett Trianon	Száray Miklós: térKéptelen(?) Trianon Rózsa Dávid – Rovács Barna (szerk.): A számontartott nemzet A Trianon előtti és utáni évtizedek Magyarországának statisztikai térképek Csüllög Gábor – Gulyás László – Suba János: Térképek a trianoni békediktátum történetéhez
Klaniczay Gábor: A boszorkányvadás és a rontás/gyógyítás történetei	Tóth G. Péter: Boszorkánypánik és babonateboly Kis-Halás Judit: Boszorkányok, gyógyítók és a Gyűdi Szűz Mária Az orvoslás piaca az újkori Dél-Dunántúlon

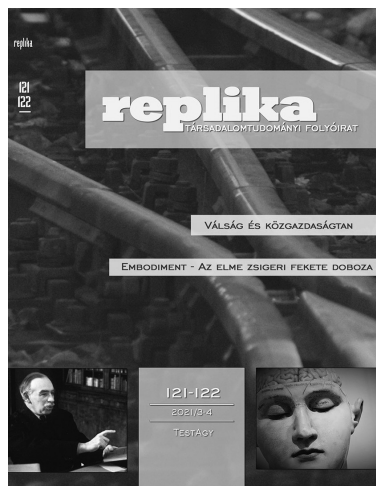
PROBLÉMA

Fleck Zoltán	Az egyetemi autonómia végnapjai
---------------------	---------------------------------

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

Ádám Péter	A szerelem ügyvédje: a magyar Marivaux
-------------------	--

Megjelent a Replika 121–122

Embodiment

Zörgő Szilvia: Szelf és kultúra mint a test kiterjesztése

Marosán Bence Péter: Dualizmus és redukcionizmus között: a megtestesült kogníció paradigmája

Szél Zsuzsanna: Testiesülés (embodiment) a gender tanulmányokban

Kövecses Zoltán: Testesültség (embodiment) a nyelvben és gondolkodásban – kognitív nyelvészeti megközelítés

Kormos Janka: A személyiségfejlődés megtestesülése a pszichoanalitikus mozgáselemzés szemszögéből

Csekő CsillaBodor Péter: Embodiment a pszichológiában: a diszkurzív pszichológia olvasata

Kiss Kata Dóra: Az embodiment-paradigma testfelfogásának jelentősége az anorexia nervosa értelmezésében és kezelésében

Indries Krisztián: A test kapcsolati mélylélektana: interkorporelitás, projekció és introjekció

Szél Zsuzsanna: Testet öltött kultúra – orvostudomány és embodiment

Csordas Thomas J.: Embodiment mint antropológiai paradigma

Közgazdaságtan a 2008-as világválság után

Pogátsa Zoltán: A közgazdaságtan megújítása

Pogátsa Zoltán: A makroökonómia újragondolása a 2008-as válság után

Antal Miklós: Több öszinteséget, új közgazdaságtant!

Sőreg Krisztina: Kiútkeresés a fejlődés-gazdaságtan 21. századi útvesztőjéből

Róna Péter: Intencionalitás és a közgazdaságtan fogalmai

Andorka és a társadalmi tagolódás modelljei

Harcza István: A társadalmi tagolódás sémájának újragondolása. A tagolódás rendszereken átívelő trendjei

Recenziók

Domschitz Mátyás: Osztálytalálkozó

Berki Márton: A magyarországi „téri fordulat” egyik sarokköve

MÚLTUNK 2021/2

<http://www.multunk.hu>
<https://www.facebook.com/multunk/>

Kedvezményes áron kapható: www.napvilagkiado.eu

TARTALOM

EMBER ÉS KÖRNYEZET

Bodovics Éva: Az elmúlt huszonöt év környezettörténete az Environment and History és az Environmental History fényében

Katona Csaba: A természet mint vonzerő a 19. századi balatoni fürdőéletben

Balogh Róbert–Homor Péter: A „másodlagos természet” formálódása az erdészettörténet tükrében.

Jogi kategóriák, professzionalizáció és tájtalakítás kapcsolata Magyarországon Trianon előtt és után

Kormány Ákos: A munkás természetjárók és a polgári világ kapcsolata a Horthy-korszakban

TANULMÁNY

Szűts István Gergely: Kapcsolatok-hálózatok. Küzdelem egy vállalkozásért az 1920-as években

FORRÁS

Vasas Géza: Fejezetek egy világvándor életéből. Erdős Pál és a magyar revízió ügye 1934-ben

SZEMLE

Papp István: A nemzeti posztmodern

(*ABLONCZY Balázs: Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020. 272 p.*)

Marczinka Csaba: Egy per rekonstrukciója és az impériumváltás logikája

(*BORSI-KÁLMÁN Béla: Kisfiúk a nagy viharban. A temesvári „Levente-pör” – az első „irredenta per” – története, 1919–1922. Kortárs Kiadó, Budapest, 2020. 592 p.*)

Takács Róbert: Magyarország és a hidegháború – rendszerszemléletben

(*BÉKÉS Csaba: Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991. Osiris Kiadó, Budapest, 2019. 397 p.*)

A Múltunk politikatörténeti folyóirat fő profilja a modern kori magyar és egyetemes történelem, egyúttal nyitott társadalom-, irodalom- és eszmetörténeti jellegű írások irányában is.

A negyedévente megjelenő lap rendszeresen tematikus számokkal jelentkezik, ám emellett külön tanulmányokat is közöl és bemutatja, bírálja a hazai és nemzetközi történettudomány friss eredményeit. Célja, hogy új kutatási eredmények gyors közreadásával segítse a történelem oktatását, a történettudomány szakmai követelményeinek eleget téve árnyaltan, hitelesen mutassa be Magyarország és Európa történelmét, valamint fórumot teremtsen a tudományos vitáknak a szakmát foglalkoztató kérdésekben.

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek
(terjesztes@korall.org www.korall.org):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33. *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36. *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

-
57. *Konfesszionalizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
 60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
 61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
 62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
 63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
 64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
 65. *Film és történelem* (1250 Ft)
 66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
 67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
 68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
 69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
 70. *Diétai követek, országgyűlési kéápviselek* (1250 Ft)
 73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
 74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
 75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
 76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
 77. *Mindennapi szegénység* (1250 Ft)
 78. *Városfalon innen és túl* (1250 Ft)
 79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
 80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
 81. *Vagyon és vagyonosodás* (1250 Ft)
 82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)
 83. *Tisztaság fél egészség?* (1250 Ft)
 84. *Fürdőzők és turisták* (1250 Ft)

